ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

Όψεις
της καθημερινότητας στην επαναστατημένη
Ελλάδα

Επιστημονική Επιμέλεια: Βάσω Σειρηνίδου

Χορηγός

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

1821

200 ΧΡΟΝΙΑ

·ελεύθεροι·

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΜΕ ΤΟ ΑΥΡΙΟ

2021

ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ 1821-2021

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία της Τράπεζας Πειραιώς.

Επιμέλεια τόμου: Ελένη Μπενέκη
Παραγωγή έκδοσης: **Pressious**Arvanitidis

© ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ - ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2021

ISBN: 978-618-86008-0-5

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837

Όψεις
της καθημερινότητας στην επαναστατημένη
Ελλάδα

Επιστημονική Επιμέλεια: Βάσω Σειρηνίδου

Χορηγός

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Περιεχόμενα

Προλογικό σημείωμα του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Γεωργίου Χαντζηνικολάου 9

Προλογικό σημείωμα του Διευθύνοντος Συμβούλου της Τράπεζας Πειραιώς, κ. Χρήστου Μεγάλου 11

Προλογικό σημείωμα του Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητή Μελέτιου-Αθανάσιου Δημόπουλου 13

Βάσω Σειρηνίδου,
αναπλ. καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού, Τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα: ανάμεσα στη «μικρή» και τη «μεγάλη» ιστορία 15

Σάκης Δημητριάδης,
μεταδιδακτορικός ερευνητής, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών Ιδρύματος Τεχνολογίας & Έρευνας
Η λειτουργία της αγοράς στις πόλεις της επαναστατημένης Ελλάδας: θεσμική οργάνωση και πολιτικές της κεντρικής κυβέρνησης 29

Το κληρονομημένο θεσμικό πλαίσιο: οι συντεχνίες 32

Η υπονόμευση των προνομίων των συντεχνιών και η κατάργηση των μονοπωλίων 52

Κρατικές πολιτικές για την αγορά και τον εφοδιασμό των πόλεων 86

Επίλογος 108

Νίκος Ισμυρνιόγλου, ιστορικός ΜΑ
Οικονομία, διαμαρτυρία και διεκδίκηση στην επαναστατημένη Ελλάδα: τα συλλογικά διαβήματα πολιτών προς την Προσωρινή Διοίκηση (1822-1826) 111

Εισαγωγή 112

Φορολογία, πόλεμος και διαμαρτυρία 116

Οι ανάγκες πρόνοιας στο προσκήνιο 130

Γη και ελευθερία 136

Οικονομικά προνόμια: παράδοση ή νεωτερικότητα; 141

Παλιά και νέα ρητορική 145

Επίλογος 149

Πηγές - Βιβλιογραφία 151

Συντομογραφίες για τις πρωτογενείς πηγές 152

Παράρτημα 161

Τα καταστατικά κείμενα των συντεχνιών της Πάτρας (1829) 162

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας: επιλεγμένα έγγραφα 168

Προλογικό σημείωμα του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας Πειραιώς

Η μοναδική, σε ιστοριογραφική αξία, έκδοση «Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα» αποτελεί μια ακόμη σημαντική πρωτοβουλία στο πλαίσιο της πολύπλευρης επιστημονικής συμβολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στον εορτασμό για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Η Τράπεζα Πειραιώς είχε τη χαρά και την τιμή να υποστηρίξει την υλοποίηση της ερευνητικής και εκδοτικής αυτής πρωτοβουλίας που εμπλουτίζει με μοναδικό τρόπο το Επετειακό Πρόγραμμα Δράσεων, με το οποίο συμμετέχει στην εθνική «στιγμή» αυτογνωσίας και αναστοχασμού, που πιστεύουμε πως σηματοδοτεί για τον ελληνισμό η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση.

Αφετηρία για τον σχεδιασμό των Επετειακών μας Δράσεων είναι το αίσθημα ευθύνης που μας δεσμεύει απέναντι στην ελληνική κοινωνία: να είμαστε ενεργά παρόντες, σε όλες τις συνθήκες που σηματοδοτούνται από τις αξίες, οι οποίες μπορούν να κινητοποιούν τους σύγχρονους Έλληνες, και ιδιαίτερα τους νέους, απέναντι στις σύνθετες προκλήσεις του σήμερα και πολύ περισσότερο του αύριο.

Η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση είναι σίγουρα μια τέτοια κορυφαία συνθήκη που μας καλεί να σταθούμε υπεύθυνα και με το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον, απέναντι στο βάρος της μεγάλης κληρονομιάς των αξιών, των ιδεών, των οραμάτων της ιστορίας μας.

Στόχος μας είναι να συμβάλουμε στο να διατηρηθεί συνειδητά άρρηκτη η σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον του Ελληνισμού μέσα από την αναζήτηση, με σύγχρονη, διεθνώς προσανατολισμένη και ψύχραιμη ματιά, των διαχρονικών μηνυμάτων και των άφθαρτων αξιών του Αγώνα των Ελλήνων για ελευθερία. Του Αγώνα, που αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί σημείο αναφοράς κάθε ελεύθερου ανθρώπου που μάχεται για ένα καλύτερο αύριο.

Η παρούσα έκδοση, αποτέλεσμα κριτικής επεξεργασίας πρωτογενών πηγών και αρχειακών τεκμηρίων, μας δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε την καθημερινότητα και να κατανοήσουμε λιγότερο φωτιζόμενες συνήθως πλευρές της ζωής των Ελλήνων στα δύσκολα χρόνια της Επανάστασης. Όταν, παράλληλα με τον Αγώνα για την Ελευθερία, θεμελίωναν σε νέες βάσεις την οικονομική και την κοινωνική τους ζωή στις απαρχές της σύστασης του ελληνικού κράτους.

Πιστεύω πως η έκδοση αυτή δεν θα προσφέρει μόνον υλικό στην έρευνα και τη συνεχή ανάγκη για τον εμπλουτισμό των σπουδών της ιστορίας μας, αλλά θα έχει απήχηση στο ευρύτερο κοινό, λόγω της ζωντάνιας και της αμεσότητας με την οποία σκιαγραφούνται οι άνθρωποι και η εποχή τους.

Η συνεργασία, με την οποία μας τιμά το κορυφαίο πανεπιστημιακό ίδρυμα της χώρας και οι διακεκριμένοι ακαδημαϊκοί καθηγητές και συνεργάτες του, είναι για την Τράπεζα Πειραιώς πολύτιμη παρακαταθήκη αλλά και πρόταγμα ευθύνης για το μέλλον των πρωτοβουλιών που αυτή θα συνεχίσει να αναλαμβάνει, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων Κοινωνικής Υπευθυνότητας, έναν από τους βασικούς πυλώνες της στρατηγικής της.

Γεώργιος Χαντζηνικολάου

Προλογικό σημείωμα του Διευθύνοντος Συμβούλου της Τράπεζας Πειραιώς

Η συνεργασία της Τράπεζας Πειραιώς με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο πλαίσιο των κοινών δράσεων του εθνικού εορτασμού για την επέτειο των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, έχει καταλήξει σε μια σειρά πρωτοβουλιών που διακρίνονται τόσο για το εύρος της θεματολογίας και του περιεχομένου, όσο και για το υψηλό επίπεδο του ερευνητικού και επιστημονικού έργου που παρήχθη από τους κορυφαίους ακαδημαϊκούς του Ιδρύματος.

Οι δράσεις αυτές δεν συμβάλλουν μόνο στον εμπλουτισμό της ιστορικής γνώσης για την κατανόηση μιας λαμπρής όσο και πολύπλοκης ιστορικής περιόδου για τον ελληνισμό. Προσφέρουν πολύτιμο νέο υλικό για τη μελέτη, την επαναπροσέγγιση της Ιστορίας, τον επιστημονικό και κοινωνικό διάλογο για την ανάδειξη των ιδεών και των μηνυμάτων του Αγώνα των Ελλήνων για την Ελευθερία.

Είμαστε ιδιαίτερα υπερήφανοι για τη συνεργασία αυτή που έδωσε την ευκαιρία να συμβάλουμε στην υλοποίηση τόσο σημαντικών πρωτοβουλιών. Πέραν του ισχυρού επιστημονικού, πολιτιστικού και κοινωνικού αποτυπώματος που έχουν, έδωσαν ιδιαίτερη αξία στο επετειακό πρόγραμμα με το οποίο η Τράπεζα Πειραιώς συμμετέχει στον εορτασμό της εθνικής επετείου.

Παράλληλα, μέσα από τη συνεργασία αυτή, αναδείχθηκε για μια ακόμη φορά η δυναμική που μπορεί να αναπτυχθεί όταν φορείς, με διαφορετικό πεδίο δραστηριότητας αλλά κοινούς στόχους, συμπράττουν ώστε να προσφέρουν έργο που απαντά στις ανάγκες της κοινωνίας, κινητοποιεί τις δημιουργικές της δυνάμεις και συμβάλλει στην πρόοδο και την ανάπτυξή της σε όλους τους τομείς.

Και είναι αδιαμφισβήτητο ότι από την περίοδο της Επανάστασης του 1821, που επανέφερε την Ελλάδα στο προσκήνιο της ιστορίας ανατρέποντας πολλές γεωπολιτικές ισορροπίες της εποχής, μπορούμε σήμερα να αντλήσουμε τα διδάγματα και κυρίως την έμπνευση που πάντα προσέφερε η μεγάλη κληρονομιά των αξιών και προταγμάτων της ιστορίας μας.

Η έκδοση «Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα» ανοίγει μία επιπλέον οδό μελέτης, κατανόησης και ανασύνθεσης μιας εποχής κατά την οποία, πίσω από τα πολεμικά πεδία του Αγώνα, οι άνθρωποι άρχιζαν να διαμορφώνουν τη νέα τους οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Η προσέγγιση και η γνωριμία ιδιαίτερα με τις οικονομικές παραμέτρους της ζωής των επαναστατημένων Ελλήνων, που καλύπτει σημαντικό μέρος της έκδοσης, συμπληρώνουν την εικόνα της εποχής και των ανθρώπων της με έναν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό και παραστατικό τρόπο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους ακαδημαϊκούς που συνεργάστηκαν για την έκδοση αυτή, καθώς και όλους τους διακεκριμένους εκπροσώπους του Εθνικού μας Πανεπιστημίου που μας τίμησαν με τη συνεργασία τους.

Χρήστος Μεγάλου

Προλογικό σημείωμα του Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), σε όλη τη διάρκεια του 2021, ανέλαβε μια σειρά από πρωτοβουλίες για να τιμήσει την επέτειο των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Με συνέδρια, διαλέξεις, εκδόσεις, ερευνητικά προγράμματα, εκθέσεις, καλλιτεχνικά δρώμενα, το αρχαιότερο πανεπιστήμιο της χώρας συνέβαλε καθοριστικά στη μελέτη αλλά και τον αναστοχασμό για την επέτειο. Οι κύριοι άξονες αυτών των δράσεων ήταν αφενός η ανάδειξη της Επανάστασης ως ενός μείζονος ιστορικού γεγονότος στο ελληνικό και διεθνές και ελληνικό επιστημονικό κοινό και η περαιτέρω μελέτη της ιστορίας του Αγώνα και της διαχείρισης της μνήμης του. Αφετέρου, η διάχυση της ιστορικής γνώσης για την Επανάσταση του 1821 σε ένα ευρύτερο κοινό και ο αναστοχασμός για τη συνολική πορεία του ελληνικού κράτους στα 200 χρόνια της ανεξαρτησίας του. Πολλές από τις συγκεκριμένες δράσεις έγιναν δυνατές χάρη στη χορηγική υποστήριξη και τη συνεργασία με άλλους φορείς. Σε αυτή την κατεύθυνση, η συνεργασία και η υποστήριξη από την Τράπεζα Πειραιώς πρόσφερε ένα πλούσιο και πολυεπίπεδο πρόγραμμα δράσεων, οι οποίες γνώρισαν ευρύτατη αποδοχή από το κοινό και τους ειδικούς. Ανάμεσα σε αυτές, το ερευνητικό πρόγραμμα που οδήγησε στην έκδοση του τόμου «Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα» κατέχει μια ξεχωριστή θέση.

Καταρχάς, γιατί ο παρών τόμος μάς επιτρέπει να προσθέσουμε στην προβληματική μας για τον Αγώνα νέες θεματικές: η μελέτη της λειτουργίας της αγοράς στις πόλεις της επαναστατημένης χώρας, καθώς και των εκδηλώσεων συλλογικής διαμαρτυρίας προς τις επαναστατικές αρχές για ζητήματα που άπτονταν της επιβίωσης των πληθυσμών οι οποίοι κατοικούσαν στις συγκεκριμένες περιοχές, εμπλουτίζει την εικόνα της Επανάστασης και μας επιτρέπει να κατανοήσουμε βαθύτερα ζητήματα οικονομικής ιστορίας, νοοτροπιών και συμπεριφορών της περιόδου.

Δεύτερον, ο τόμος βασίζεται σε έναν όγκο πρωτότυπου τεκμηριωτικού υλικού, το οποίο δεν έχει τύχει ως σήμερα συστηματικής αξιοποίησης. Πρόκειται για ένα πλούσιο αρχειακό υλικό που έρχεται «από τα κάτω» και απευθύνεται στη διοίκηση, αποτυπώνει τη σκέψη και τον λόγο των αγωνιστών, χωρίς διαμεσολαβήσεις.

Τέλος, οι πρωτότυπες ερευνητικές και συγγραφικές συμβολές σε συνδυασμό με την καλαισθησία και εγκυρότητα της εικονογράφησης συγκροτούν έναν άρτιο τυπογραφικά και επιστημονικά τόμο.

Ως Πρύτανης του ΕΚΠΑ θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την αναπληρώτρια καθηγήτρια κα Βάσω Σειρηνίδου για τον επιτυχή σχεδιασμό και πραγματοποίηση του ερευνητικού προγράμματος που οδήγησε σε αυτόν τον τόμο. Επίσης, θα ήθελα να συγχαρώ και να ευχαριστήσω τους νέους ερευνητές κ. Σάκη Δημητριάδη και κ. Νίκο Ισμυρνιόγλου για τη σημαντική ερευνητική και συγγραφική τους εργασία. Εκδόσεις, όπως ο παρών τόμος, αποδεικνύουν τη σημασία παρόμοιων συνεργασιών, όπως αυτή του ΕΚΠΑ με την Τράπεζα Πειραιώς για την ενίσχυση της επιστημονικής έρευνας, αλλά και την τόσο απαραίτητη νηφάλια προσέγγιση του εθνικού μας παρελθόντος.

Καθηγητής Μελέτιος-Αθανάσιος Δημόπουλος

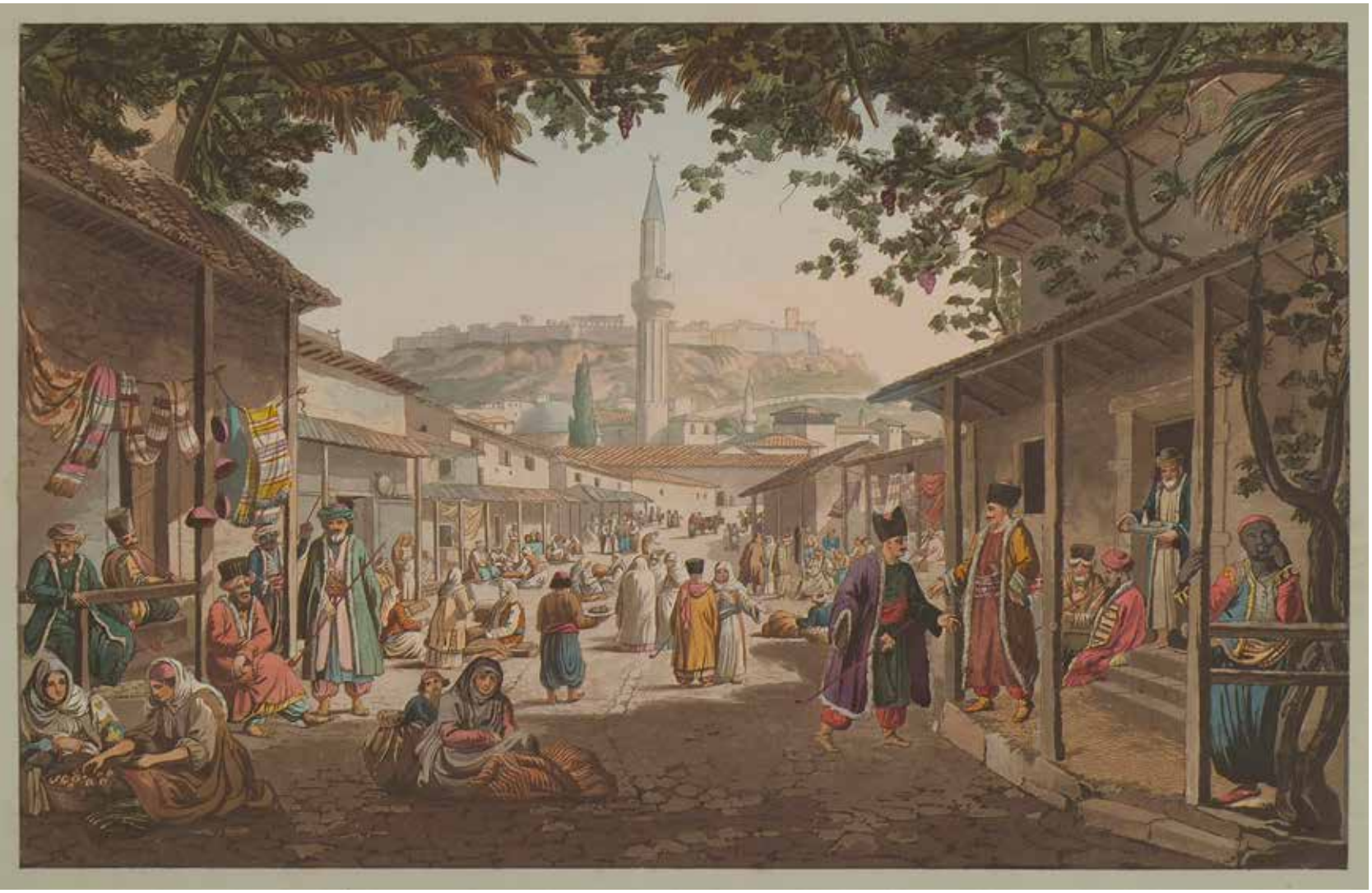

Το παζάρι της Αθήνας: στην πόρτα του οικήματος απεικονίζεται ο ιδιοκτήτης του καφενείου, ο οποίος φέρει δίσκο με καφέ στον Οθωμανό διοικητή Ντισντάρ Αγά. (πηγή: Edward Dodwell, *Views in Greece*, Rodwell and Martin, London 1819: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)*Collection*, Αθήνα, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Βάσω Σειρηνίδου

αναπλ. καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού,
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα: ανάμεσα στη «μικρή» και τη «μεγάλη» ιστορία

«Αίφνης βλέπω προ τεσσάρων ημερών να πωλείται το ψωμί, το οποίον παρά του επάρχου, επιστατοδημογερόντων και γενικού αστυνόμου εδιωρίσθη να πωλήται 24 παράδες την οκά το καθαρόν και 18 παράδες την οκά το ορδινιάρικον, 30 παράδες το καθαρόν και το ορδινιάρικον 20 [...] Βλέποντες οι μπακάληδες και οι λοιποί πωληταί ταύτης της πόλεως, όπου το ψωμί να μην πωλήται εις την διωρισμένην τιμήν άρχισαν και φωνάζουν, παραπονούμενοι διά ποίαν αιτίαν οι ψωμάδες να πωλούν όσο θέλουν, πράγμα άτοπον και ζημιώδη εις όλους». Αγορανόμος Ναυπλίου Γιαννακός Πολίτης, 29.04.1825.[1]

«Ημείς οι ταλαίπωροι Μπασακιώτες, έξωθεν της αυτής πολιτείας οικούντες, πόσα απ' αρχής δοκιμάζομεν δεν περιγράφονται. Οι απ' άλλας επαρχίας στρατιώται μάς μεταχειρίζονται ωσάν άλλους οθωμανούς. Δεν μας άφησαν ούτε κλωστήν· δεν έχομεν τι καν την πείναν μας να θεραπεύσωμεν, καθότι, αν σπείρωμεν, δεν θερίζομεν· και αν ολίγα τινά θερίσωμεν, ουδέν έχομεν· αν φυτεύσωμεν, ουδέν απολαμβάνομεν». Αναφορά κατοίκων του χωριού Μπασιάκι στο Εκτελεστικό, Τρίπολη, 01.07.1823.[2]

«Προ ημερών ο αδελφός του εξοχωτάτου ιατρού κυρίου Αγαμέμνονος Αυγερινού ήφερεν εις εμέ ένα ωρολόγιον ηχητικόν διά να το διορθώσω [...] Το εδιόρθωσα, του το ενεχείρησα και έλαβον τα δουλευτικά μου. Χθες δε μετά εξ ημέρας της εγχειρήσεως του ωρολογίου, ιδού φαίνεται ο διαληφθείς αδελφός του κυρίου Α. Αυγερινού έμπροσθεν της θύρας του εργαστηρίου και με φέρει το ωρολόγι, με το να είχε κάμει σπάσιν, ως έλεγεν. Διό το έλαβον, στοχαζόμενος ότι η σπάσις του έγινεν από κακήν μεταχείρισιν ή από αίτιον, το οποίον ο ωρολογοποιητής δεν επαρατήρησεν, ως πράγμα συμβαίνον και εις αυτούς τους τεχνίτας της Αγγλίας απάνω εις το είδος της μηχανής των ωρολογίων. Αλλ' αίφνης ο κύριος Αγαμέμνων Αυγερινός ων οπίσω του αδελφού του κρυμμένος μέχρι τινός, εκπηδά, και παρρησία με φωνάζει ΑΤΙΜΟΝ, ΚΑΤΕΡΓΑΡΗΝ, ΨΕΥΤΗΝ, και άλλα αισχρά και βωμολοχικά ονόματα». Καταγγελία Νικόλαου Κοβάκου προς το Υπουργείο Αστυνομίας, Ναύπλιο, 24.01.1826.[3]

Τι συνδέει τις παραπάνω μικρές ιστορίες μεταξύ τους και τι έχουν άραγε να μας πουν για το «μεγάλο» γεγονός της Ελληνικής Επανάστασης; Η απάντηση του πρώτου σκέλους του ερωτήματος είναι σχετικά απλή. Όλες τους έχουν ως πρωταγωνιστές «ταπεινούς» ανθρώπους και ανακαλούν καθημερινές εμπειρίες που συμβαίνουν εντός μιας εξαιρετικής συνθήκης πολιτικών ρήξεων και πολεμικής αναταραχής, όπως αυτή της Επανάστασης. Όλες τους, επίσης, η κάθε μια με τον δικό της τρόπο, σχετίζονται με το ευρύτερο πεδίο της οικονομίας. Αναπαριστούν εκδοχές σχέσεων που προκύπτουν στο πεδίο της αγοράς, της παραγωγής, της κατανάλωσης, της υλικής διαβίωσης εν γένει. Όλες τους, τέλος, εμπλέκουν κάποια επίσημη αρχή. Στην πραγματικότητα, οι ιστορίες αυτές «υπάρχουν», δηλαδή τεκμηριώνονται, επειδή οι άσημοι πρωταγωνιστές τους ήρθαν κατά διάφορους τρόπους σε επικοινωνία με έναν θεσμό. Με τον αγορανόμο οι ψωμάδες και οι μπακάληδες της Τρίπολης, με το Εκτελεστικό οι Μπασακιώτες, με το υπουργείο της Αστυνομίας ο ωρολογοποιός. Πρόκειται για νεοπαγείς θεσμούς, που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ενσάρκωναν το πρόταγμα της οργάνωσης του επαναστατημένου Γένους σε νεωτερικό εθνικό κράτος.

Για το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος, για το τι, δηλαδή, οι μικρές αυτές ιστορίες έχουν να

[1] Γενικά Αρχεία του Κράτους [=στο εξής ΓΑΚ], Αρχείον Μινιστερίου Αστυνομίας [=στο εξής ΑΜΑ], φάκ. 33 (99.04.1825).

[2] Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας [=στο εξής ΑΕΠ], τόμος 14, Αθήνα 1981, σ. 22, αρ. 28.

[3] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 49 (24.01.1826).

Οικογενειακή σκηνή (πηγή: PEYTIER, Eugène*, Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition. The Peytier Album in the Stephen Vagliano Collection*, Αθήνα, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

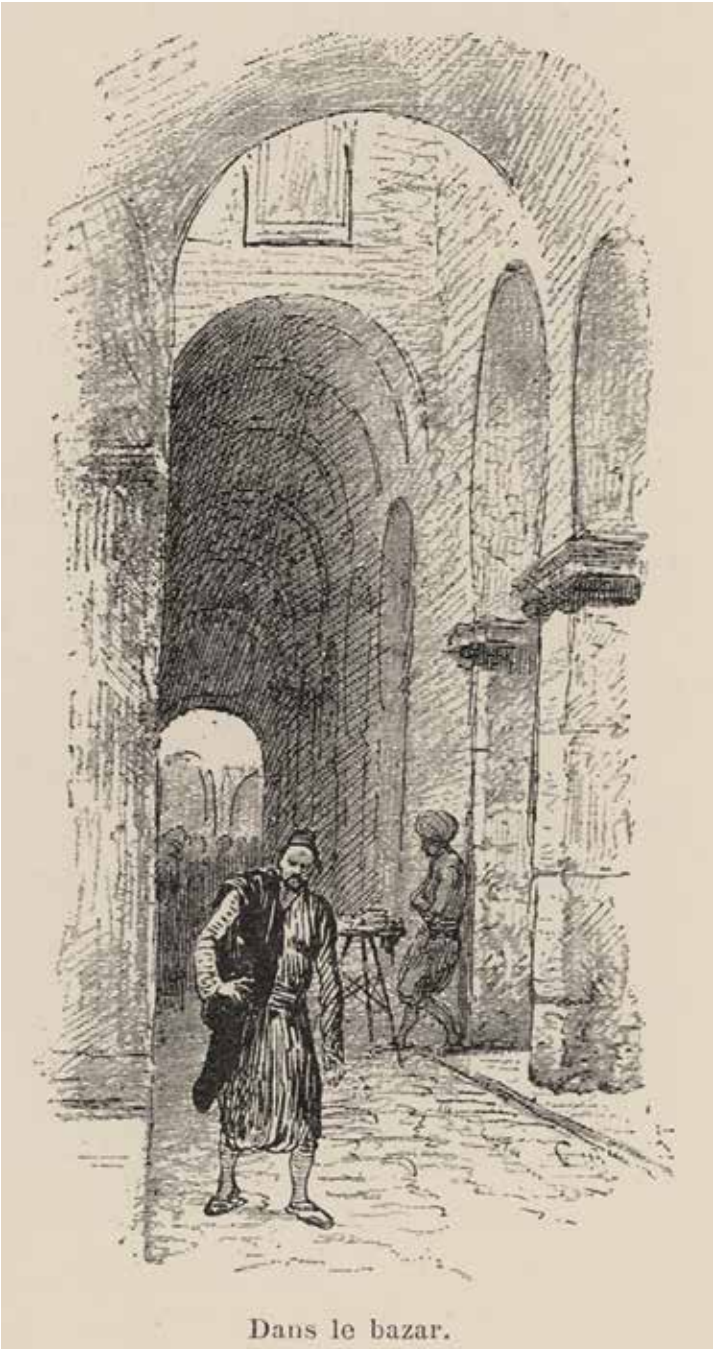

Σκηνή καθημερινότητας στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή:DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

πουν για την Επανάσταση, μάς λέει περισσότερα ο παρών τόμος. Καρπός του ερευνητικού προγράμματος «Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα: αγορά, διαβίωση και διαμαρτυρία»[4], οι μελέτες που δημοσιεύονται εδώ αποτελούν δείγματα της ζωηρής ερευνητικής δραστηριότητας περί το 1821 που αναπτύχθηκε με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων της Επανάστασης, καθώς και της θεματικής και μεθοδολογικής ανανέωσης της σχετικής ιστοριογραφικής παραγωγής. Δύο νέοι ερευνητές, ο Σάκης Δημητριάδης και ο Νίκος Ισμυρνιόγλου, φωτίζουν δύο άγνωστες πτυχές της ιστορίας των χρόνων της Επανάστασης: τη λειτουργία της αγοράς στις πόλεις της επαναστατημένης Ελλάδας ο πρώτος, και τις εκδηλώσεις συλλογικής διαμαρτυρίας κατοίκων του ελληνικού χώρου προς τις επαναστατικές αρχές για ζητήματα που άπτονταν της υλικής τους διαβίωσης ο δεύτερος. Αξιοποιώντας ένα πλήθος «μικρών» ιστοριών, όμοιων με αυτές που παραθέσαμε στην αρχή, οι δύο μελέτες διερωτώνται πάνω σε κεντρικά ζητήματα της ιστορίας της Επανάστασης, όπως τις συνέχειες και τις τομές ανάμεσα σε προεπαναστατικούς και νεωτερικούς θεσμούς και ιδεολογίες διακυβέρνησης, τις ποικίλες κοινωνικές εντάσεις και συμμαχίες που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία της άνω μετάβασης, την κοινωνική νομιμοποίηση της επαναστατικής εξουσίας, τον χαρακτήρα της λαϊκής συμμετοχής στις νέες πολιτικές διαδικασίες. Ας δούμε, όμως, από πιο κοντά τι έχουν να μας πουν για την Επανάσταση οι δύο μελέτες.

Με βάση αδημοσίευτο υλικό από τα αρχεία των υπουργείων Εσωτερικών και Αστυνομίας της περιόδου του Αγώνα που απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, η μελέτη του Σάκη Δημητριάδη περιγράφει τα πλήγματα που γνώρισε κατά την Επανάσταση η θεσμική και ιδεολογική βάση λειτουργίας της αγοράς, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στο παρελθόν, και τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η επαναστατική κυβέρνηση ανταποκρίθηκε στο επιτακτικό αίτημα του εφοδιασμού των πόλεων με τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης. Βασικός οικονομικός θεσμός του πρώιμου νεώτερου κόσμου, με ζωτικές λειτουργίες στον έλεγχο της παραγωγής και της διάθεσης αγαθών, καθώς και στη μαθητεία και την πειθάρχηση της εργασίας, οι συντεχνίες, όπως και όλες οι κορπορατιστικές δομές, θεωρήθηκαν στο πλαίσιο της φυσιοκρατικής οικονομικής σκέψης του 18ου αιώνα συνώνυμο των προνομίων και της νομοκατεστημένης κοινωνικής οργάνωσης του Παλαιού Καθεστώτος, αντιβαίνουσες στο φυσικό δίκαιο, την ισονομία και την ελεύθερη ατομική βούληση και δράση.[5] Η Γαλλική Επανάσταση έκανε το πρώτο βήμα το 1791, όμως η κατάργηση των συντεχνιακών προνομίων και περιορισμών στα διάφορα κράτη της Ευρώπης ήταν μια διαδικασία που εξελίχθηκε με διαφορετικές ταχύτητες καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.[6] Στην ελληνική περίπτωση, η κατάργηση των συντεχνιακών μονοπωλιακών περιορισμών, αν και δεν έλαβε νομοθετική μορφή, προωθήθηκε ωστόσο μέσα από κυβερνητικές αποφάσεις που λαμβάνονταν με αφορμή διενέξεις σχετικά με το δικαίωμα προσφύγων τε-

[4] Το ερευνητικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Κέντρου Μελέτης της Επανάστασης του 1821 / Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, με χορηγό την Τράπεζα Πειραιώς. Ευχαριστίες οφείλονται και από αυτό το σημείο στην Τράπεζα Πειραιώς για τη χρηματοδότηση του προγράμματος, καθώς και στην Προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), Ελένη Μπενέκη για την πολυσχιδή υποστήριξη του έργου.

[5] Για μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση του αντικορπορατιστικού λόγου στη Γαλλία, αρχής γενομένης από την οικονομική σκέψη του 18ου αιώνα, βλ. Steven L. Kaplan, Philippe Minard (επιμ.), *La France malade du corporatisme?: XVIIIe-XX siècles*, Παρίσι 2004.

[6] Βλ. σχετικά, Marcel Hoogenboom et al. (επιμ.), "Guilds in the Transition to Modernity: The Case of Germany, United Kingdom, and the Netherlands", *Theory and History* 47 (2018), σ. 255-291.

χνιτών να ασκούν το επάγγελμά τους στις πόλεις της Πελοποννήσου όπου είχαν καταφύγει, παρά τις απαγορεύσεις των τοπικών συντεχνιών. Με βασικό εκφραστή της τον υπουργό Εσωτερικών Γρηγόριο Δικαίο, η αντιμονοπωλιακή πολιτική της επαναστατικής κυβέρνησης κατάφερε, κατά τη διετία 1824-1825, σημαντικά πλήγματα στη βάση του συντεχνιακού συστήματος, απελευθερώνοντας τις εμπορικές συναλλαγές από κάθε τοπικό περιορισμό.

Αν, πάντως, η συρροή προσφυγικού εργατικού δυναμικού στην Πελοπόννησο ευνοούσε ή υπαγόρευε τη χαλάρωση των περιορισμών στις συναλλαγές και την αγορά εργασίας και επέτρεπε στον Παπαφλέσσα να δηλώνει ότι τα «μονοπωλεία είναι όλως διόλου εναντία του Ελληνικού πολιτεύματος», η επιτακτική ανάγκη τροφοδοσίας των πόλεων προέκρινε την αστυνομία αντί της πολιτικής οικονομίας. Η μέριμνα για την εξασφάλιση του σταθερού εφοδιασμού του αστικού πληθυσμού με αγαθά πρώτης ανάγκης σε καλή τιμή και με καλή ποιότητα αποτελούσε βασική αρχή της οικονομικής πολιτικής των προνεωτερικών κρατών και επιδιώχθηκε μέσω κρατικών παρεμβάσεων στον προσδιορισμό της τιμής και της διακίνησης των προϊόντων, και εν γένει στη λειτουργία της αγοράς. Παρά την ιστοριογραφική χρήση του όρου σε σχεδόν αποκλειστική συνάφεια με την οθωμανική οικονομική πολιτική, ο προμηθευτισμός (provisionism) ως οικονομική λογική συνέχιζε να έχει ισχυρές ρίζες στα ευρωπαϊκά κράτη ακόμη και στα τέλη του 18ου αιώνα, εις πείσμα των θιασωτών του laissez-faire. Από την ιστοριογραφία περί την προεπαναστατική Γαλλία γνωρίζουμε την οικονομική και κοινωνική κρίση που ακολούθησε την απελευθέρωση της τιμής των σιτηρών κατά τη δεκαετία του 1760 και την εσπευσμένη επιστροφή σε ένα σύστημα ελέγχου και ρύθμισης της αγοράς μέσω της αστυνομίας.[7] Αναγνωρίζοντας, εκτός από τη συνθήκη της έκτακτης ανάγκης, και τη σημασία που είχε στο πλαίσιο της ηθικής οικονομίας η εξασφάλιση του ανεφοδιασμού του πληθυσμού για την κοινωνική νομιμοποίηση της εξουσίας, η ελληνική επαναστατική κυβέρνηση ακολούθησε τυπικές πρακτικές ελέγχου της αγοράς, όπως η απαγόρευση εξαγωγών και οι διατιμήσεις. Αν όμως στο παρελθόν τον κομβικό ρόλο στο κύκλωμα ελέγχου του ανεφοδιασμού τον είχαν οι συντεχνίες, πλέον τη θέση τους αναλαμβάνει μια νέα αρχή, αυτή του γενικού αστυνόμου.

Η δημιουργία υπουργείου Αστυνομίας και η σύσταση αστυνομικών αρχών σε κάθε επαρχία της επαναστατημένης επικράτειας, κατ' εφαρμογή της διάταξης του Συντάγματος της Επιδαύρου (Ιαν. 1822) και του Οργανισμού των Ελληνικών Επαρχιών (Απρ. 1823), αποτελούν μία από τις θεσμικές καινοτομίες της Επανάστασης. Με το εύρος των αρμοδιοτήτων της να κυμαίνεται από τη διατήρηση της ευνομίας και ευταξίας μέχρι την περιφρούρηση της δημόσιας ασφάλειας και την προστασία του πολιτεύματος, η αστυνομία ανέλαβε ένα πλήθος λειτουργιών που την κατέστησαν βασικό εργαλείο διακυβέρνησης του επαναστατικού κράτους.[8] Η μετάθεση του κέντρου βάρους των αγορανομικών αρμοδιοτήτων, που στο παρελθόν ασκούνταν από πλήθος φορέων, στην αστυνομία, σε συνδυασμό με την ανάληψη εκ μέρους της τελευταίας πρωταγωνιστικού ρόλου στο σύστημα διαχείρισης της δημόσιας τάξης, ανέδειξαν τον γενικό αστυνόμο σε κεντρική φιγούρα της διοίκησης των πόλεων. Αυτή

[7] Βλ. αναλυτικά, Steven L. Kaplan, *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*, Χάγη 1976.

[8] Βλ. σχετικά, Βάσω Σειρηνίδου, *Ένας νέος θεσμός για μια νέα επικράτεια: η συγκρότηση της αστυνομίας στην επαναστατημένη Ελλάδα*, στον συλλογικό τόμο *Ψηφιακό Αρχείο 1821: ερευνητικά ερωτήματα, ιστοριογραφικές προοπτικές*, Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Αθήνα 2021 (υπό δημοσίευση).

Σκηνή καθημερινότητας στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

τη διευρυμένων αρμοδιοτήτων, καμεραλιστική εκδοχή της αστυνομίας, που έχει λόγο για όλες τις πτυχές της αστικής καθημερινότητας, αποτυπώνει χαρακτηριστικά η ακόλουθη αναφορά του γενικού αστυνόμου Ναυπλίου, τον Ιούνιο του 1825: «Η Γενική Αστυνομία διά να λείψουν ατοπήματα και κακά επακόλουθα, εμπόδισεν όλα τα είδη των πνευματικών ποτών από του να πωλούνται, εκτός του οίνου. Ωσαύτως και κάθε είδος παιγνιδίων, και όσα άλλα γλυκαντικά, καθώς και όλα τα βουτυρωζυμωτά, ως βλαπτικά εις την υγείαν. Τοιαύτα και άλλα ακόμη τα οποία δεν φέρνουν καμμίαν ωφέλειαν, αλλά μάλλον περιττά και μάταια έξοδα των πολιτών, κρίνεται συμφερώτατον ολοτελώς να εμποδισθούν ως προξενούντα την ολέθριον τρυφήν».[9]

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι η αποδυνάμωση του συντεχνιακού θεσμού έφερε και το τέλος των συντεχνιών. Όπως μαρτυρά και η ευρωπαϊκή εμπειρία του 19ου αιώνα, τα κράτη, παρά τις φιλελεύθερες διακηρύξεις τους, είχαν ανάγκη την «τάξη» των συντεχνιών προκειμένου να αντιμετωπίσουν την «αταξία» που εξέλυε η μετάβαση των κοινωνιών προς τη νεωτερικότητα.[10] Στην επαναστατημένη Ελλάδα, οι συντεχνίες συνέχισαν τη λειτουργία τους ως φορείς εκπροσώπησης των επαγγελματιών και τεχνιτών στις αρχές, εξακολουθούσαν να έχουν λόγο, αν και περιορισμένο σε σχέση με το παρελθόν, για τη διαμόρφωση των τιμών και τη λειτουργία της αγοράς, και διατήρησαν τον ρόλο τους ως βασικοί μηχανισμοί αλληλεγγύης, αλλά και κοινωνικού ελέγχου του κόσμου της εργασίας. Αποστασιοποιούμενη από το δίπολο της «παράδοσης» και του «εκσυγχρονισμού», με το οποίο έχει εν πολλοίς ερμηνευτεί η σχέση κράτους και κοινωνίας στην επαναστατημένη Ελλάδα, η μελέτη του Σ. Δημητριάδη προσεγγίζει τη διελκυστίνδα της κυβερνητικής πολιτικής ανάμεσα στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού και του οθωμανικού προμηθευτισμού, όπως και τη διελκυστίνδα των αντιδράσεων των επαγγελματιών ανάμεσα στην υπεράσπιση των συντεχνιακών δομών και την προσαρμογή στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, όχι ως αντιφάσεις, αλλά ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός κόσμου σε μετάβαση, αυτό που είναι, δηλαδή, μια επανάσταση. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι, με εξαίρεση το πολιορκημένο Μεσολόγγι, καμία πόλη της επαναστατικής ελληνικής επικράτειας δεν αναφέρεται να πλήττεται από σοβαρή διατροφική κρίση, θα πρέπει να προσμετρηθεί στα επιτεύγματα αυτού του εν κινήσει κόσμου.

Στη μελέτη του Νίκου Ισμυρνιόγλου η οπτική αντιστρέφεται. Αν προηγουμένως παρακολουθήσαμε πώς οι πολιτικές αποφάσεις επηρέαζαν τη διαβίωση και τη δραστηριότητα του αστικού πληθυσμού, εδώ η έμφαση βρίσκεται στο μεγάλο πλήθος των ανδρών και γυναικών που δεν συμμετείχαν στο πλέγμα της εξουσίας, αλλά αποτελούσαν το παραγωγικό, φορολογικό και πολεμικό δυναμικό της επαναστατημένης κοινωνίας, και στον τρόπο που παρενέβαιναν ως δρώντα υποκείμενα στην κεντρική πολιτική σκηνή. Συγκεκριμένα, αντικείμενο μελέτης είναι οι αναφορές διαμαρτυρίας και τα οικονομικής φύσης αιτήματα που απηύθυναν συλλογικά προς τις νεοπαγείς διοικητικές αρχές, το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό, κάτοικοι του επαναστατημένου ελληνικού χώρου. Αν και μια θεώρηση των παραπάνω αναφορών ως αδιαμεσολάβητων εκδηλώσεων της λαϊκής βούλησης είναι παρακινδυνευμένη, καθώς αυτές συχνά αντανακλούν και αναπαράγουν ενδοεξουσιαστικούς ανταγωνισμούς και προϋπάρχουσες σχέσεις εξουσίας, παρόλα αυτά

[9] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 26 (19.06.1825).

[10] Για την αργή διαδικασία διάλυσης των συντεχνιακών δομών στην Ευρώπη, Βλ. Heinz-Gerhard Haupt (επιμ.), *Das Ende der Zünfte: Ein europäischer Vergleich*, Γκαίτινγκεν 2002· Hoogenboom, «Guilds in the Transition to Modernity», ό.π. Με έμφαση στη Γαλλία, Steven L. Kaplan, *La fin de corporations*, Παρίσι 2001.

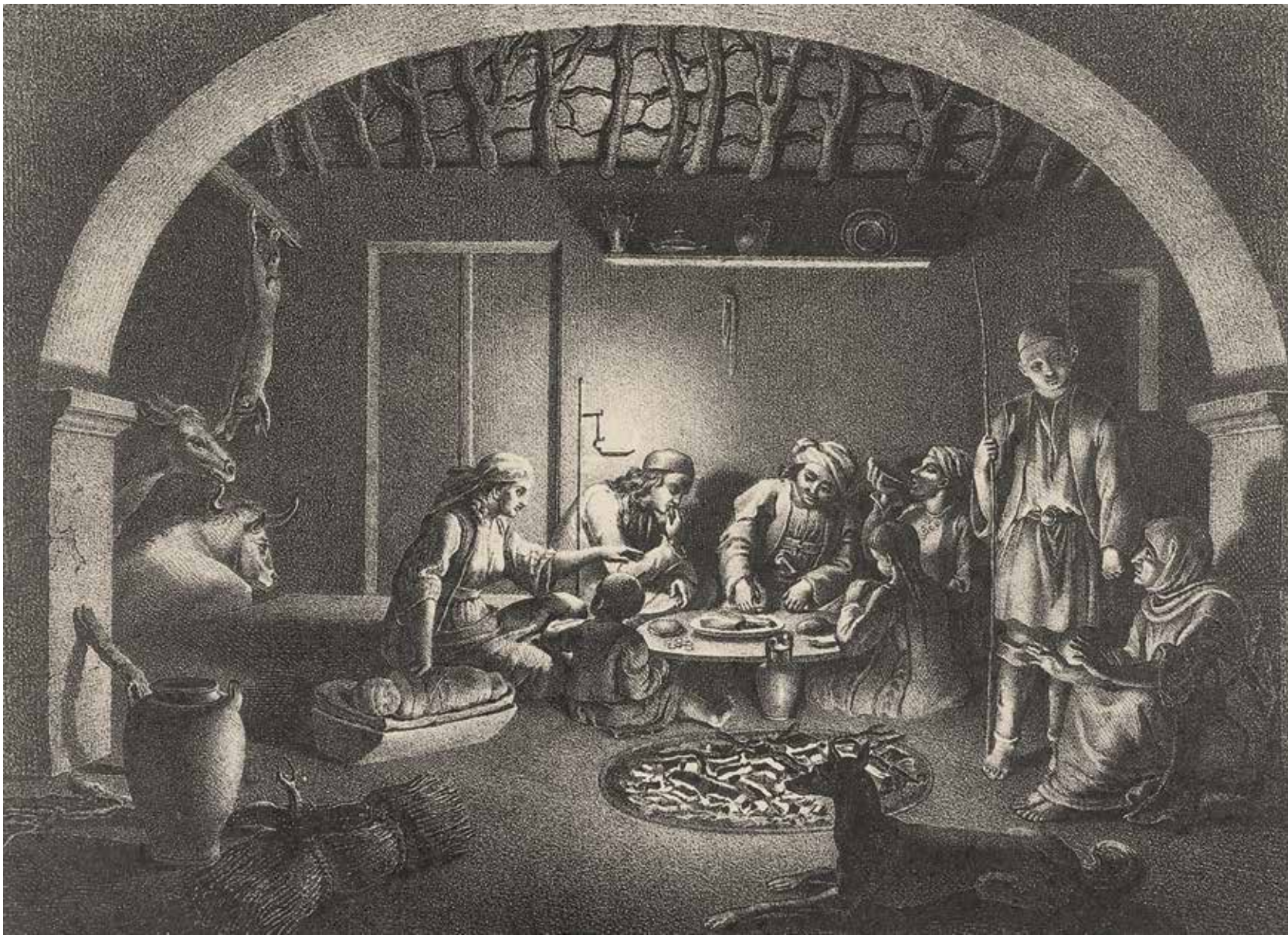

Εσωτερικό καλύβας χωρικών. Λιθογραφία από έκδοση του O. M. von Stackelberg (πηγή: ΒΛΑΧΟΣ, Μανόλης, *Louis Dupré*, *Ταξίδι στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, ΟΛΚΟΣ, 1994: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

αποτελούν τις κατεξοχήν πηγές που διαθέτουμε για να αφουγκραστούμε τον αντίκτυπο της Επανάστασης στη μεγάλη μάζα των ανθρώπων που βίωναν την επαναστατική συγκυρία όχι στην πρώτη γραμμή των πολεμικών, πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων, αλλά ως «άμαχοι πληθυσμοί».

Οι αναφορές μάς μεταφέρουν, λοιπόν, στην καρδιά της «μικρής» ιστορίας της Επανάστασης. Μας μιλούν για τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου στην αγροτική παραγωγή, για τις λεηλατημένες σοδειές που άφηναν στο διάβα τους εχθρικά και φίλια στρατεύματα, για το δυσβάστακτο για τους αγροτικούς πληθυσμούς υλικό κόστος του Αγώνα. Μας ιδεάζουν για το πώς αντιλαμβάνονταν την Επανάσταση και τι προσδοκούσαν από αυτήν εκείνοι και εκείνες που απάρτιζαν την επαναστατημένη κοινωνία. Τι σήμαινε, άραγε, για τους Μπασακιώτες, που οι στρατιώτες τούς μεταχειρίζονταν «ωσάν άλλους οθωμανούς», ή για τις χήρες αγωνιστών απ' τον Λουκά Αρκαδίας που διαμαρτύρονταν το 1823 ότι οι «σπαΐδες» στους οποίους «εφέτος επουλήθη το χωργιό μας»[11] δεν τους έδιναν τη σοδειά που δικαιούνταν, η μετάβαση από το καθεστώς του ραγιά σ' εκείνο του Έλληνα πολίτη; Εξετάζοντας τα οικονομικά αιτήματα που υπέβαλαν κάτοικοι της επαναστατικής επικράτειας στις νεοπαγείς κρατικές αρχές, η μελέτη του Ν. Ισμυρνιόγλου φωτίζει την καθημερινή ζωή του κόσμου των «αμάχων» στις πιο βασικές και στοιχειώδεις εκδοχές της, στον αγώνα για το ψωμί και την επιβίωση. Παράλληλα, μέσα από την έμφαση στην επιχειρηματολογία, τους ρητορικούς τρόπους και εν γένει στον λόγο που οι πολίτες χρησιμοποιούν για να διατυπώσουν τα αιτήματά τους, η μελέτη μάς μεταφέρει από τον κόσμο των αμάχων σ' εκείνον των ενεργών πολιτικών υποκειμένων που διεκδικούν ή συναλλάσσονται με την εξουσία και σε κάθε περίπτωση είναι σε θέση να εκβιάσουν κεντρικές πολιτικές αποφάσεις. Είναι ακριβώς το σημείο όπου η «μικρή» ιστορία της καθημερινής επιβίωσης διασταυρώνεται με τη «μεγάλη» ιστορία της πολιτικής και της συγκρότησης κράτους κατά την Επανάσταση.

Με αφορμή την παραπάνω διαπίστωση, θα κλείσουμε την παρουσίαση του παρόντος τόμου με ορισμένες επισημάνσεις για τη θέση του «πλήθους», που υπό διάφορες μορφές εμφανίζεται στις σελίδες που ακολουθούν, στην ιστορία της Επανάστασης. Παρά τη γενική παραδοχή ότι η τελευταία ξεκίνησε υπό τη μορφή αγροτικής εξέγερσης στην Πελοπόννησο, η συμμετοχή των αγροτών και των κατώτερων στρωμάτων στις πολιτικές διαδικασίες δεν έχει τύχει συστηματικής διερεύνησης ή ακόμα έχει υποβαθμιστεί από τη σχετική ιστοριογραφία. Η λαϊκή συμμετοχή στα επαναστατικά δρώμενα εμφανίζεται έτσι να περιορίζεται είτε στην αγροτοποιμενική βάση των στρατευμάτων του Αγώνα, είτε σε ορισμένες ταραχές του πρώτου έτους στην Πελοπόννησο, την Ύδρα και σε νησιά των Κυκλάδων.[12] Στη σχετική υποτίμηση της παρουσίας των κατώτερων στρωμάτων στις πολιτικές διαδικασίες της επαναστατικής περιόδου συνέβαλε, μεταξύ άλλων, και η θεώρηση εκδηλώσεων κοινωνικής δυναμικής και πολιτικής κινητοποίησης κατά το παρελθόν με όρους που προσιδιάζουν στη σύγχρονη εμπειρία κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Οι αντίστοιχες εμπειρίες των επαναστατημένων Ελλήνων

[11] ΑΕΠ, τόμος 11, Αθήνα 1978, σ. 189, αρ. 173.

[12] Πληροφορίες για τα περιστατικά που έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο κατά την έναρξη του Αγώνα έχει ερανίσει από διάφορες πηγές ο Τάκης Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας. Η ταξική πάλη πριν και κατά τη μεγάλη Επανάσταση και η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού έθνους*, τ. Α', Αθήνα 1979, σ. 179-191. Για την εξέγερση του Αντώνη Οικονόμου στην Ύδρα, βλ. Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 1, Αθήνα 1967, σ. 212-221. Για την εξέγερση του Δημήτρη Μπαλή στην Άνδρο, βλ. Ελένη Γαϊτάνου, Αρχοντούλα Κριτικού, Γιώργος Δαρδανός, *Το κοινωνικό περιεχόμενο της επανάστασης στην Άνδρο. Η περίπτωση του Δημήτρη Μπαλή*, Σύλλογος "ο Δημήτρης Μπαλής", Αθήνα 1989.

Σκηνή καθημερινότητας στα ερείπια της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, στην Αθήνα (πηγή: LE ROY, Julien David, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture*; Seconde édition corrigée et augmentée. τ. II, Παρίσι, Louis-François Delatour, MDCCLXX [1770]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν όμως διαφορετικές. Οι τελευταίοι προέρχονταν από κοινωνίες οργανωμένες σε ένα πλήθος κάθετων δικτύων, μέσω των οποίων διενεργούνταν η διακυβέρνηση του πληθυσμού και εντός των οποίων παράγονταν οι κοινωνικές ιεραρχίες και εκδηλώνονταν οι κοινωνικές συγκρούσεις. Η εξουσία του ηγεμόνα ήταν έμμεση, ενώ η σχέση αυτού με τους υπηκόους θεωρείτο προσωπική και αδιαμεσολάβητη, γεγονός που ενίσχυε τον ρόλο του ως εγγυητή της κοινωνικής συνοχής και τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, εκδηλώσεις κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων από πλευράς του πλήθους λάμβαναν διαφορετική μορφή από αυτή που γνωρίζουμε στις σύγχρονες κοινωνίες. Η αποστολή αιτημάτων (petitions) από κοινότητες και άλλα συλλογικά σώματα προς τον ηγεμόνα για ζητήματα που τους απασχολούσαν, όπως αυτά που εξέτασε ο Νίκος Ισμυρνιόγλου και χρησιμοποίησε στη μελέτη του ο Σάκης Δημητριάδης, αποτελούσε βασικό τρόπο έκφρασης της κοινωνικής διαμαρτυρίας και συμμετοχής των κατώτερων τάξεων στην πολιτική σε όλον τον πρώιμο νεώτερο κόσμο.[13] Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η πρακτική αυτή, γνωστή και διαδεδομένη στο παρελθόν[14], γνώρισε ιδιαίτερη ένταση, όπως προκύπτει από το πλήθος όχι μόνο των συλλογικών, αλλά και των ατομικών αιτημάτων που αποστέλλονταν προς τη Διοίκηση.[15] Προσέλαβε, όμως, κι έναν πιο ριζοσπαστικό χαρακτήρα, καθώς αυτό που οι συντάκτες των αναφορών επικαλούνταν δεν ήταν πλέον το φιλοδίκαιον του Σουλτάνου, αλλά το δικαίωμα που προέκυπτε από τη συμμετοχή στον Αγώνα και από την ιδιότητα του πολίτη. Από τις πρώτες στιγμές της Επανάστασης, ένα νέο λεξιλόγιο πολιτικής νομιμοποίησης που αντλούσε το περιεχόμενό του από τις νεόκοπες έννοιες του έθνους, της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του πολίτη άρχισε να διαμορφώνεται και να γίνεται το μέσο για τη διατύπωση ατομικών και συλλογικών αιτημάτων. Είναι αυτή η συνθήκη που επέτρεπε στη χήρα Θανάσενα Ντεγρήνα, το παράδειγμα της οποίας ανέδειξε αριστοτεχνικά σ' ένα σύντομο σημείωμά του ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, να απευθύνεται στον υπουργό Εσωτερικών Παπαφλέσσα, αιτούμενη αποζημίωση για ένα μουλάρι που της το σκότωσαν κάτι συγχωριανοί της, όχι εκλιπαρώντας, αλλά επικαλούμενη το δίκιο της: «Και αν έχω δίκαιον να το λάβω. Ειδεμή να το ηξεύρω».[16]

Είναι στοιχείο της ιδιότητας της/του ιστορικού να στέκεται με κριτική και αναστοχαστική διάθεση μπροστά στις επετείους ιστορικών γεγονότων. Η επέτειος των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης βρήκε τον πλανήτη αντιμέτωπο με μια πρωτόγνωρη για τον μεταπολεμικό κόσμο εμπειρία πανδημίας. Η κατάσταση του παρατεταμένου εγκλεισμού και της κοινωνικής αποστασιοποίησης ανέστειλε σε μεγάλο βαθμό την

[13] Από την πλούσια σχετική ιστοριογραφική παραγωγή, βλ. το πρόσφατο άρθρο του Martin Almbjär, "The Problem with Early-Modern Petitions: Safety Valve or Powder Keg?", *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26 (2019), σ. 1013-1039, που υπογραμμίζει τον πολιτικά μαχητικό χαρακτήρα των αιτημάτων (petitions) έναντι της άποψης που τα βλέπει περισσότερο ως βαλβίδες αποσυμπίεσης της κοινωνικής δυσαρέσκειας.

[14] Βλ. ενδεικτικά, Demetrios Papastamatiou, "The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilization of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the 18th-Century Morea (Peloponnese)", στο A. Anastasopoulos (επιμ.), *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete VII (Rethymno, 9-11 January 2009), Ρέθυμνο 2012, σ. 165-190.

[15] Για ατομικά αιτήματα απονομής δικαιοσύνης προς τις αρχές, βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *«Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων: δικαστικοί θεσμοί και κοινωνία στην επανασταστημένη Ελλάδα»*, στο Α. Παπαδία-Λάλα κ.ά. (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού: οι κόσμοι του και ο Κόσμος. Τιμητικός τόμος στην καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering,* εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2021.

[16] Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Με αφορμή τον θάνατο ενός μουλαριού», εφ. *Εποχή*, 07.03.2021 (https://www.epohi.gr/article/38332/me-aformh-ton-thanato-enos-moylarioy).

πραγματοποίηση των δημόσιων εορταστικών εκδηλώσεων. Από την επέτειο αυτή μάς μένει, ωστόσο, κάτι πολύ πιο ουσιαστικό. Είναι τα δεκάδες ερευνητικά προγράμματα που ξεκίνησαν, βρίσκονται σε εξέλιξη ή ολοκληρώθηκαν, η παραγωγή ψηφιακών εργαλείων για την ανάδειξη και αξιοποίηση χιλιάδων σελίδων αρχειακού υλικού, το πλήθος των νέων μελετών για το ’21. Είναι, επίσης, η επαναφορά της Επανάστασης στο επίκεντρο της ακαδημαϊκής αλλά και της δημόσιας ιστορικής συζήτησης με έναν νέο τρόπο, πιο στοχαστικό και πιο νηφάλιο. Προϊόν αυτού του διανοητικού κλίματος, ο παρών τόμος φιλοδοξεί να αφήσει το δικό του μικρό αποτύπωμα στην κατανόηση ενός μεγάλου γεγονότος.

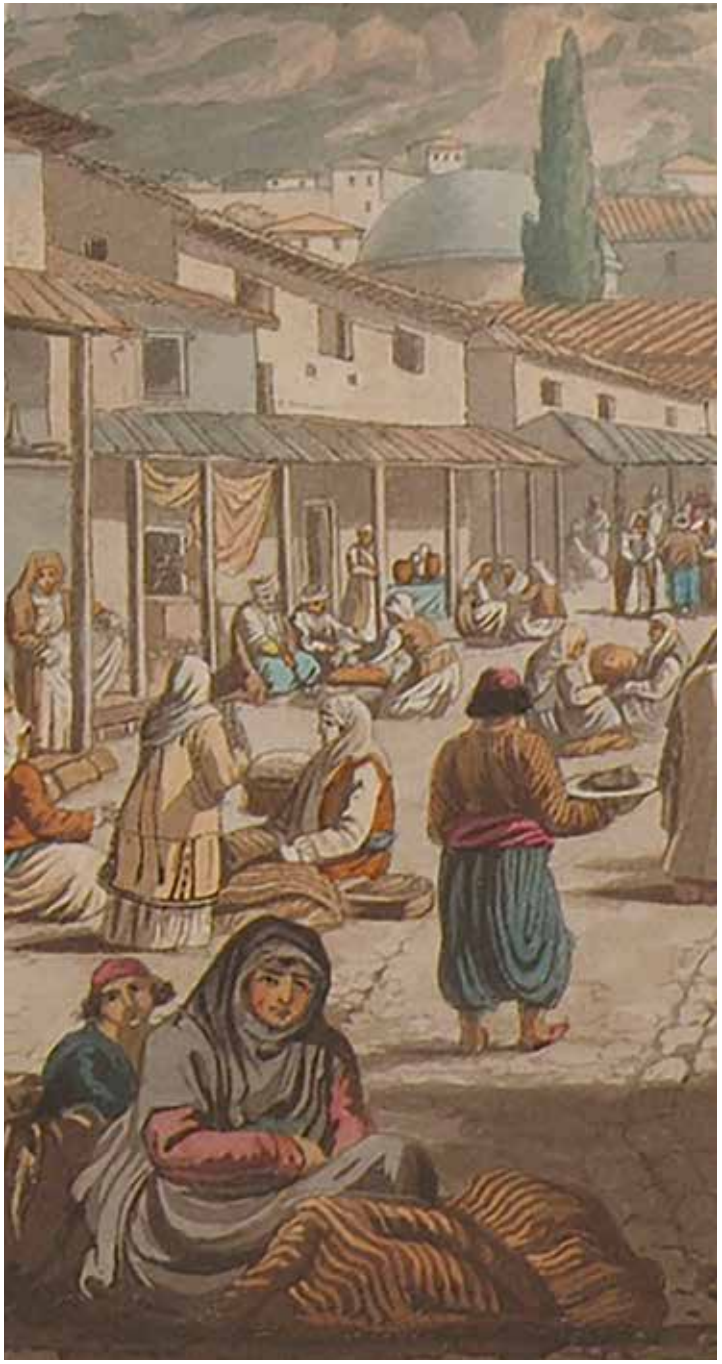

Το παζάρι της Αθήνας: στην πόρτα του οικήματος απεικονίζεται ο ιδιοκτήτης του καφενείου, ο οποίος φέρει δίσκο με καφέ στον Οθωμανό διοικητή Ντισντάρ Αγά. Λεπτομέρεια (πηγή: Edward Dodwell, *Views in Greece*, Rodwell and Martin, London 1819: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)*Collection*, Αθήνα, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

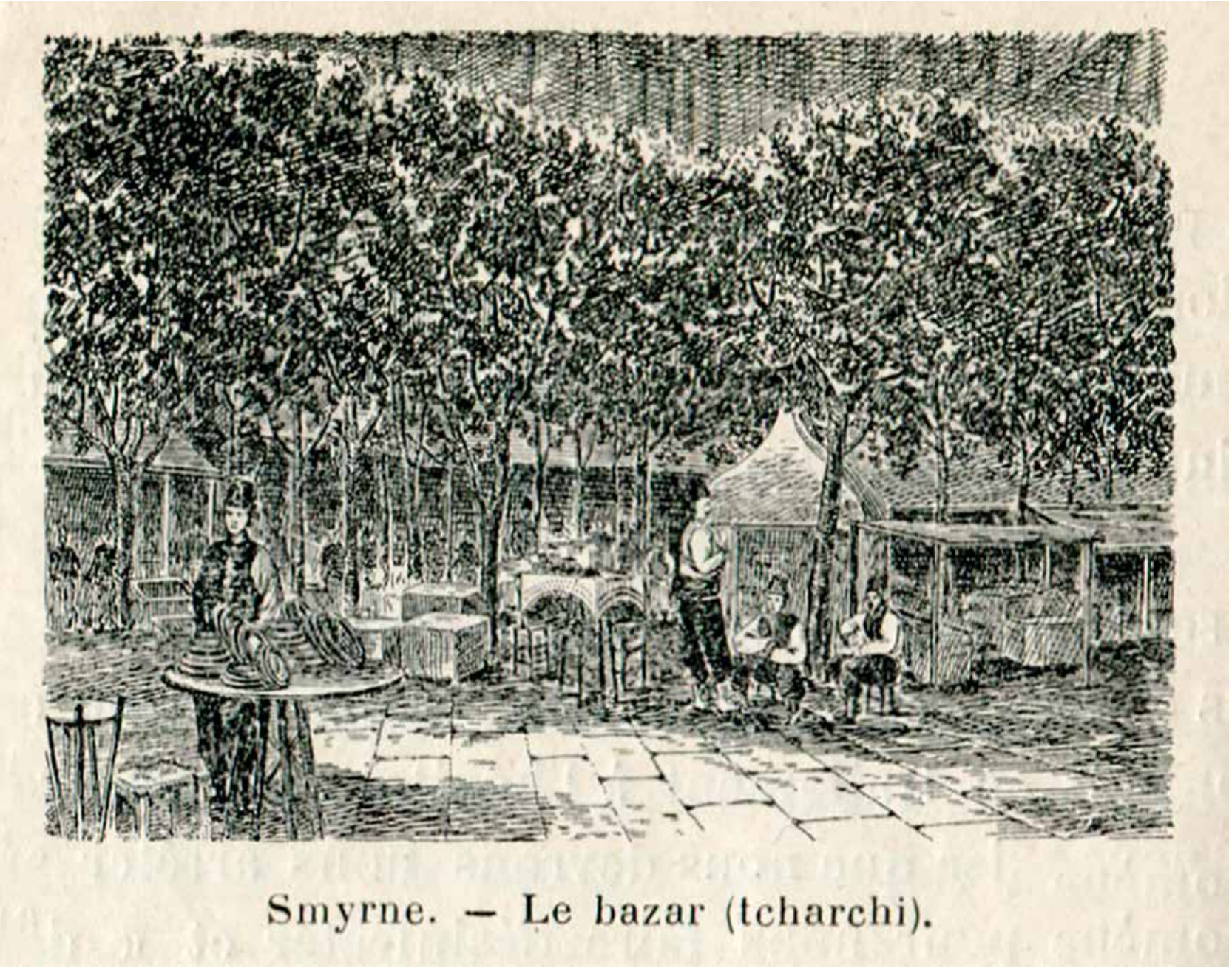

Άποψη της αγοράς της Σμύρνης (πηγή: JEANCARD, Paul, L'Anatolie, Smyrne–Sparte–Bourdour–Hiérapolis–Le Dodécanèse, Παρίσι, Librairie Française, 1919: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Σάκης Δημητριάδης

μεταδιδακτορικός ερευνητής,
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών Ιδρύματος Τεχνολογίας & Έρευνας

Η λειτουργία της αγοράς στις πόλεις της επαναστατημένης Ελλάδας: θεσμική οργάνωση και πολιτικές της κεντρικής κυβέρνησης

Παρά το πρόσφατο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για την Επανάσταση, που δεν άφησε ανεπηρέαστο ούτε το πεδίο της οικονομικής ιστορίας, με την έκδοση αξιόλογων μονογραφιών που αφορούν είτε τα δημόσια οικονομικά του υπό συγκρότηση κράτους[1] είτε πτυχές της οικονομίας του πολέμου,[2] δεν διαθέτουμε πρόσφατες εργασίες σχετικά με τη λειτουργία της οικονομίας στη διάρκεια του Αγώνα: τη γεωργία και την κτηνοτροφία, το εμπόριο και τη ναυτιλία, τη βιοτεχνική παραγωγή. Αντικείμενο της παρούσας συμβολής αποτελεί η τροφοδοσία των πόλεων και η λειτουργία της αγοράς τους την περίοδο των πολεμικών συγκρούσεων[3]. Μολονότι σε όσες περιπτώσεις κριθεί αναγκαίο η αφήγηση θα επεκταθεί και στην περίοδο της διακυβέρνησης από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831), κυρίως για την καλύτερη κατανόηση μεταβολών που έλαβαν χώρα τα προηγούμενα χρόνια, το χρονικό ανάπτυγμα της μελέτης αφορά κατεξοχήν την περίοδο από την έναρξη του Αγώνα (1821) έως την άφιξη του κυβερνήτη στην Ελλάδα (1828).

Οποιαδήποτε προσπάθεια διερεύνησης της λειτουργίας της αγοράς στις πόλεις της επαναστατημένης Ελλάδας θα πρέπει αναγκαστικά να εκκινήσει από το Αρχείο Αγώνος των Γενικών Αρχείων του Κράτους, ένα ογκώδες και ούτως ή άλλως υποχρησιμοποιημένο, σε σχέση με τη σημασία του, αρχειακό σύνολο με αξιόλογο πλούτο πληροφοριών για την καθημερινότητα στον ελλαδικό χώρο στη διάρκεια της Επανάστασης. Είναι προφανές ότι η φύση της συγκεκριμένης πηγής ως κυβερνητικού αρχείου σημαίνει ότι ζητήματα όπως η παραγωγή και η διακίνηση των προϊόντων, οι τιμές τους, οι εργασιακές σχέσεις στο εμπόριο και τη βιοτεχνία, οι οικονομικές αντιλήψεις και πρακτικές και ευρύτερα η καθημερινότητα της αγοράς στα αστικά κέντρα της επαναστατημένης Ελλάδας, κάνουν την εμφάνισή τους στο αρχειακό υλικό μόνο στον βαθμό που οι διαδρομές εμπόρων και τεχνιτών διασταυρώνονται με κάποια κυβερνητική υπηρεσία. Ως έναν βαθμό, επομένως, η εικόνα που προκύπτει από τον τύπο του αρχειακού υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας για την αγορά στις πόλεις ταυτίζεται με εκείνη που σχημάτιζε κάθε φορά η κεντρική κυβέρνηση της εποχής και οι διορισμένοι αντιπρόσωποί της –μια εικόνα συχνά μονομερής, περιορισμένη για πολλές από τις πτυχές της σε ένα μικρό αριθμό αστικών κέντρων που ελέγχονταν αμεσότερα από την κρατική εξουσία. Επειδή το γεγονός αυτό συνιστά ένα, προς το παρόν τουλάχιστον, δυσυπέρβλητο όριο ως προς τις δυνατότητες της ιστορικής έρευνας, κρίθηκε προτιμότερο να δοθεί προτεραιότητα στην εξέταση των πολιτικών της ελληνικής κυβέρνησης για την αγορά στη διάρκεια του Αγώνα και στις μεταβολές που προκάλεσε η εξέγερση, ως ρήξη με το παρελθόν, στο θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας στα αστικά κέντρα, με την πεποίθηση όχι φυσικά ότι η αγορά περιορίζεται στη θεσμική της οργάνωση και τις επιλογές της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας γι' αυτήν, αλλά ότι η διερεύνηση αυτών των πτυχών αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την κατανόηση, μελλοντικά, και των υπολοίπων όψεών της. Επιπλέον, η ύπαρξη στο

[1] Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της Εθνικής Ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Gutenberg, Αθήνα 2013· Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, πρόλ. Π. Πιζάνιας, Ασίνη, Αθήνα 2020. Αναμένεται σύντομα η υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής του Βαγγέλη Σαράφη, *Θεσμική συγκρότηση και έλεγχος των οικονομικών πόρων κατά την Επανάσταση, 1821-1827* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας), που επίσης εντάσσεται στην ίδια θεματική.

[2] Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν... Η φρεγάτα «Τιμολέων» στην Επανάσταση του 1821*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών–Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020.

[3] Για τη συμμετοχή μου στο επιστημονικό πρόγραμμα «Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα» και τη γόνιμη συνεργασία στο διάστημα που διήρκησε θα ήθελα να ευχαριστήσω την ακαδημαϊκή υπεύθυνη του προγράμματος Βάσω Σειρηνίδου, τον επιστημονικό υπεύθυνο Βαγγέλη Καραμανωλάκη και την Όλγα Κατσιαρδή-Hering. Ευχαριστώ, επίσης, τη Μαρία Αρβανίτη και τον Βαγγέλη Σαράφη για τα σχόλιά τους σε προγενέστερες μορφές του παρόντος κειμένου.

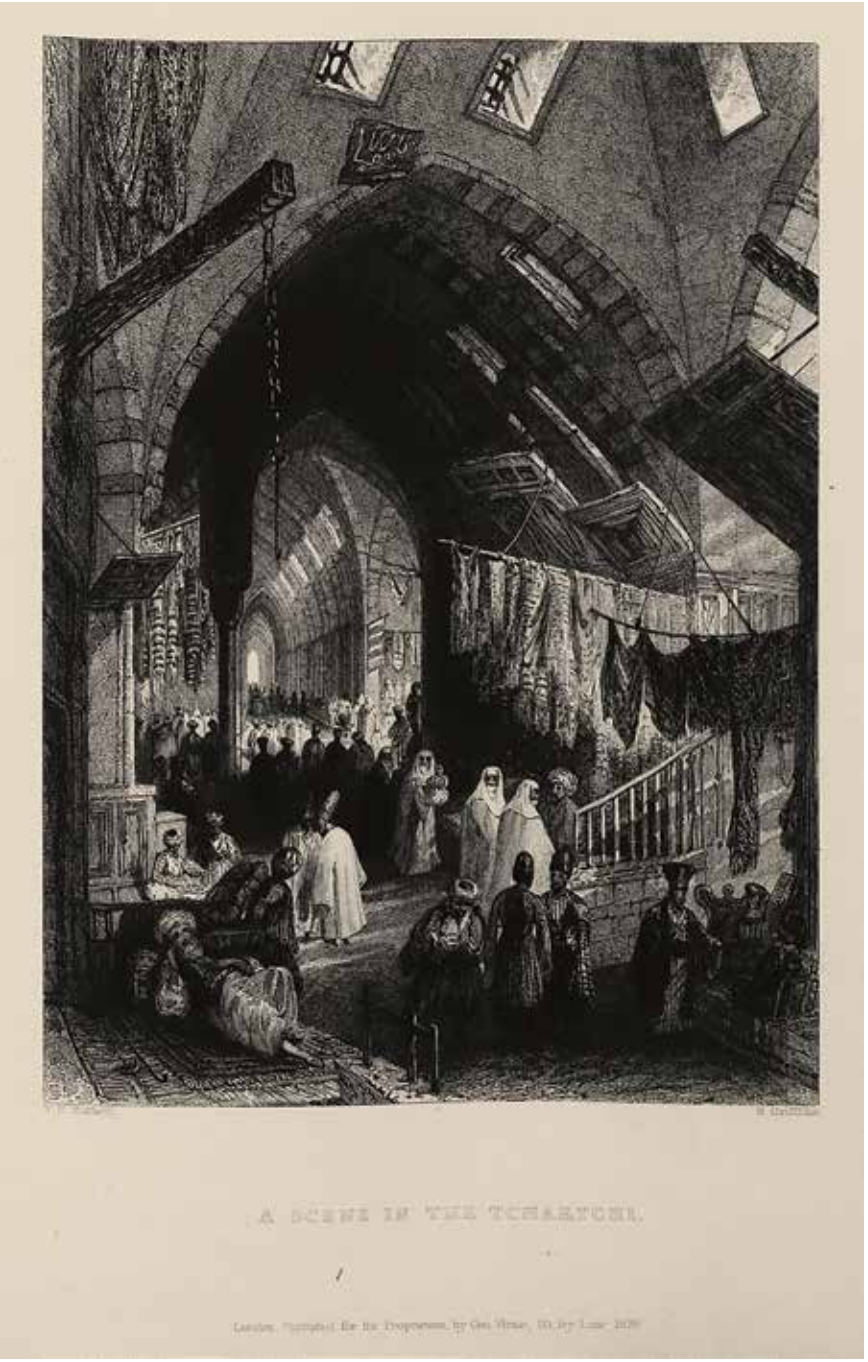

Από την αγορά της Κωνσταντινούπολης (πηγή: PARDOE, [Julia], *The Beauties of the Bosphorus*, Λονδίνο, George Virtue, 1838: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

ίδιο αρχείο μεγάλου αριθμού αναφορών εμπόρων, τεχνιτών και άλλων πολιτών που δραστηριοποιούνταν στις αγορές των αστικών κέντρων μάς δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής από την οπτική γωνία όσων έρχονταν σε επαφή με τους κρατικούς θεσμούς και προσπαθούσαν να τους επηρεάσουν υπέρ των διεκδικήσεών τους.

Στην πρώτη ενότητα του κειμένου θα εξεταστεί το θεσμικό πλαίσιο που κληρονόμησε η Επανάσταση από το οθωμανικό καθεστώς για την οργάνωση της παραγωγής και της εμπορίας προϊόντων στις πόλεις, οι συντεχνίες· με αφορμή ορισμένες σπάνιες πληροφορίες που διαθέτουμε για τις συντεχνίες της Πάτρας του 1829 και τις λειτουργίες τους, θα διερευνηθούν οι μεταβολές που έλαβαν χώρα στον χαρακτήρα του θεσμού στη διάρκεια των προηγούμενων ετών. Στο δεύτερο μέρος, θα γίνει αντικείμενο μελέτης η πολιτική της κεντρικής επαναστατικής εξουσίας έναντι των συντεχνιών και των μονοπωλίων στη διάρκεια των ετών 1822-1828 και η επιβίωση, έστω και αποδυναμωμένου, του συντεχνιακού θεσμού. Τέλος, στην τρίτη ενότητα, θα διερευνηθούν οι πολιτικές της επαναστατικής κυβέρνησης στο πεδίο της επιτήρησης και της φορολόγησης της αγοράς και του εφοδιασμού των πόλεων.

Το κληρονομημένο θεσμικό πλαίσιο: οι συντεχνίες

Οι συντεχνίες αποτελούσαν από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα τον πλέον σημαντικό ίσως θεσμό για την οργάνωση της εργασίας, της παραγωγής και της πώλησης αγαθών στις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκεντρώνοντας στις τάξεις τους το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού πληθυσμού –εμπόρους, τεχνίτες, καταστηματάρχες, αλλά και μέρος του εργατικού δυναμικού. Μολονότι οι γνώσεις μας γι' αυτές απέχουν ακόμα πολύ από το να θεωρηθούν ικανοποιητικές, τις τελευταίες δεκαετίες οι οθωμανικές συντεχνίες, κατεξοχήν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αυτοκρατορίας όπως η Κωνσταντινούπολη και το Κάιρο, έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής διερεύνησης, με έμφαση σε ζητήματα όπως οι σχέσεις τους με το κράτος, ο βαθμός της θρησκευτικής και εθνοτικής ομοιογένειας στη σύνθεσή τους και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών τους, η συμβολή τους στη ρύθμιση των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών και την περιστολή του ανταγωνισμού στις αγορές των πόλεων, η δυνατότητά τους ή όχι να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της έναρξης της διαδικασίας εκβιομηχάνισης.[4]

Θα πρέπει, για τους σκοπούς μας, να σταθούμε λίγο στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε διαχρονικά από την ιστοριογραφία η σχέση του συντεχνιακού θεσμού με το κράτος. Μια παλαιότερη ιστοριογραφική παράδοση με διαπρεπείς εκπροσώπους, όπως ο Robert Mantran, ο Gabriel Baer και ο Mehmet Genç, είχε τονίσει υπερβολικά τον καθοδηγητικό ρόλο της οθωμανικής κυβέρνησης στη βιοτεχνική παραγωγή· στο πλαίσιό της οι συντεχνίες και το κράτος έφτασαν κάποτε να θεωρούνται σχεδόν ως «οι δύο όψεις του ίδιου

[4] Βλ. ενδεικτικά: Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφρ. Έφη Αβδελά – Γεωργία Παπαγεωργίου, 2 τόμοι, Θεμέλιο, [Αθήνα] 1986, τ. Α΄, σ. 156-178 και τ. Β΄, σ. 299-338· Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden – Βοστώνη 2004· Onur Yildirim, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era", *International Review of Social History* 53 (2008), ένθετο αρ. 16 (The Return of the Guilds), σ. 73-93· Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*, I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2009. Επίσης βλ. τα κείμενα που περιλαμβάνονται στους σημαντικούς συλλογικούς τόμους των Suraiya Faroqhi – Randi Deguilhem (επιμ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2005 και της Suraiya Faroqhi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth. Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2015.

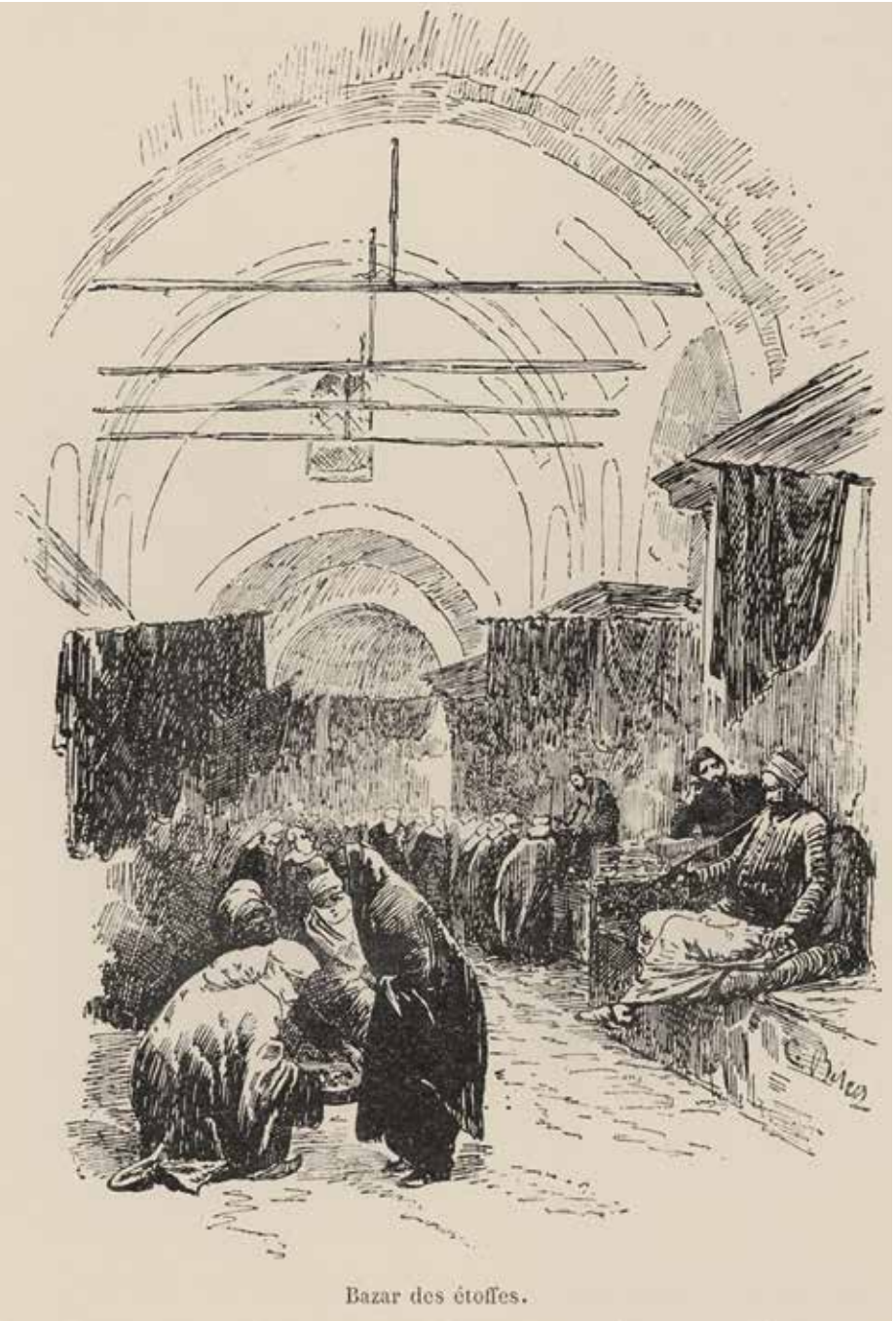

Η αγορά υφασμάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

νομίσματος».[5] Ιδίως ο Baer είχε υποστηρίξει ότι οι οθωμανικές συντεχνίες δεν συνιστούσαν θεσμούς με σκοπό την υπεράσπιση των συμφερόντων των εμποροτεχνιτών μαστόρων (όπως αντίθετα υποτίθεται ότι ήταν η συντεχνιακού τύπου οργάνωση στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεώτερη Περίοδο), αλλά μηχανισμούς ελέγχου της αστικής κοινωνίας από το κράτος, μέσα από τους οποίους οι κρατικοί αξιωματούχοι μετέφεραν τις παραγγελίες της κεντρικής κυβέρνησης στους κατοίκους των πόλεων.[6] Τα άρθρα του Baer, μεταφρασμένα από νωρίς στα ελληνικά, άσκησαν σαφή επίδραση στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν οι ιστορικοί τον συντεχνιακό θεσμό και στην Ελλάδα, μέχρι και αρκετά πρόσφατα.[7]

Από τη δεκαετία του 1980 το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους στην αναγνώριση της αυτονομίας των ίδιων των εμποροτεχνιτών και ο ρόλος των συντεχνιών επανεκτιμήθηκε, σε βαθμό τέτοιο ώστε αυτές κάποτε να θεωρηθούν ως στοιχείο μιας «κοινωνίας πολιτών» υπό διαμόρφωση. Αυτή η αναθεωρητική θέση δεν είναι απαλλαγμένη, στις περισσότερο προωθημένες τουλάχιστον διατυπώσεις της, από προβλήματα, στο μέτρο που υιοθετεί μια, υπερβολικά ριζική για την προ του 19ου αιώνα οθωμανική πραγματικότητα, διχοτόμηση κράτους-κοινωνίας και παραγνωρίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της συμμετοχής στις συντεχνίες.[8] Η πλειονότητα των οθωμανολόγων σήμερα πιθανότατα θα προσυπέγραφε τη συμβιβαστική θέση ότι οι συντεχνίες γενικά «δεν ήταν ούτε μέρος ενός καταπιεστικού κρατικού μηχανισμού ούτε προπύργια της κοινωνίας των πολιτών», αλλά θεσμοί που κατεξοχήν έπαιζαν τον ρόλο του ενδιάμεσου ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους επαγγελματίες των αστικών κέντρων. Ως φορείς εκπροσώπησης της βιοτεχνικής παραγωγής, ήταν σε θέση να υπερασπίζουν τα συμφέροντα των μαστόρων που τις αποτελούσαν· ταυτόχρονα, ως μέρος μιας «τεχνολογίας αποκεντρωμένης διακυβέρνησης», επιτελούσαν ρυθμιστικές λειτουργίες στα αστικά κέντρα, όχι μόνο για λογαριασμό της κεντρικής διοίκησης (που κατά κανόνα δεν αναμειγνυόταν στη ρύθμιση κάθε λεπτομέρειας της οικονομικής ζωής, ιδίως μακριά από την Κωνσταντινούπολη) αλλά και των ίδιων των τεχνιτών, που προφανώς ενδιαφέρονταν άμεσα για ζητήματα όπως ο έλεγχος της ποιότητας των προϊόντων ή η πρόσβασή τους σε πρώτες ύλες. Συνδέοντας τα αστικά επαγγέλματα με την κυβέρνηση οι επικεφαλής των συντεχνιών, στον βαθμό που εξασφάλιζαν την απρόσκοπτη παροχή αγαθών και υπηρεσιών προς τις αρχές, είχαν συνήθως αρκετά περιθώρια ευελιξίας κατά την ερμηνεία του οθωμανικού νομικού πλαισίου και την προσαρμογή του στο εθιμικό προηγούμενο και τις τοπικές συνθήκες.[9]

Λαμβάνοντας υπόψη την εξαιρετική ποικιλομορφία της συντεχνιακής οργάνωσης από τη μία περιοχή της Αυτοκρατορίας στην άλλη –όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί από τη σχετική βιβλιογραφία,

[5] Για μια περιεκτική παρουσίαση των βασικών κατευθύνσεων της ιστοριογραφικής παραγωγής σχετικά με τις οθωμανικές συντεχνίες, βλ. Suraiya Faroqhi, "Understanding Ottoman Guilds", στο Faroqhi – Deguilhem (επιμ.), *Crafts and Craftsmen*, ό.π., σ. 3-18 και, σε πληρέστερη μορφή, Faroqhi, *Artisans of Empire*, ό.π., σ. 1-22.

[6] Βλ. τα δύο μεταφρασμένα στα ελληνικά άρθρα του: Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών» και «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ.-επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ιε΄-ιθ΄ αι., Μέλισσα, [Αθήνα] 1979, σ. 575-596 και 597-612 αντίστοιχα.

[7] Ενδεικτικά, σε ένα πολύτομο έργο αναφοράς που πρωτοεκδόθηκε το 2003-2004, το τμήμα για τις συντεχνίες φέρει τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων»: Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 325-338.

[8] Βλ. την κριτική στο John Chalcraft, "The End of Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century", στο Faroqhi – Deguilhem (επιμ.), *Crafts and Craftsmen,* ό.π., σ. 341 και 359 (σημ. 9).

[9] Βλ. στο ίδιο, σ. 341.

Αγορά βαμβακιού στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

φαίνεται ότι οι συντεχνίες σε κάποιες περιοχές ήταν σχετικά κλειστές δομές με μονοπωλιακό χαρακτήρα, ενώ αλλού δεν ήταν παρά χαλαρές ομοιοεπαγγελματικές ενώσεις με περιορισμένη σημασία–, η έλλειψη μελετών για τις συντεχνίες του σημερινού νότιου ελλαδικού χώρου αποτελεί αξεπέραστο σε μεγάλο βαθμό εμπόδιο για την κατανόηση της λειτουργίας του θεσμού τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης στις περιοχές που αυτή επικράτησε. Οι λίγες διαθέσιμες μονογραφίες, όσο και αν έχουν αξιοποιήσει αξιόλογο αρχειακό και λαογραφικό υλικό, δεν λαμβάνουν συνήθως υπόψη τους το οθωμανικό πλαίσιο, ούτε συνδιαλέγονται με τις σύγχρονες προβληματικές της διεθνούς βιβλιογραφίας· επιπλέον, επικεντρώνονται γεωγραφικά σχεδόν αποκλειστικά στα αστικά κέντρα της σημερινής Βόρειας Ελλάδας, σε περιοχές που απέτυχαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους οι επαναστάτες στα 1821.[10] Η γεωγραφική αυτή ανισομέρεια θα πρέπει να αποδοθεί όχι τόσο ίσως στην έλλειψη μεγάλων αστικών κέντρων και συνακόλουθα ισχυρών συντεχνιών στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας,[11] όσο στην ένδεια των αρχειακών πηγών.

Στον βαθμό που γνωρίζω, το μόνο αστικό κέντρο της επαναστατημένης επικράτειας για τις προεπαναστατικές συντεχνίες του οποίου διαθέτουμε ένα επίπεδο πληροφόρησης που υπερβαίνει την απλή μνεία της ύπαρξής τους[12] είναι η Ύδρα. Στο δημοσιευμένο αρχείο της κοινότητας περιλαμβάνονται αρκετά έγγραφα σχετικά με τη συντεχνία των ιδιοκτητών οινοπωλείων («συνάφι των καπήλων», «συνάφι των ταβερναραίων»), ανάμεσά τους και ένα κοινό συμφωνητικό των μελών της του 1803, από τα οποία γίνεται σαφές ότι αποκλειστικός σκοπός της συντεχνίας ήταν η προμήθεια μούστου, κρασιού και λοιπών ποτών («ρακιά και σούμμαις») από άλλες περιοχές με ευνοϊκούς για τους οινοπώλες του νησιού όρους. Οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι της συντεχνίας διαπραγματεύονταν με τους εμπόρους ή τους παραγωγούς εκ μέρους της ολομέλειας και

[10] Γενικώς για τις συντεχνίες στον ελλαδικό χώρο, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο βιβλίο του *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, [Αθήνα] 1983, σ. 97-115· Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος–20ός αι.),* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», ό.π., σ. 325-338. Από τις ελάχιστες μελέτες που αφορούν τον συντεχνιακό θεσμό σε πόλη της σημερινής νότιας Ελλάδας είναι το άρθρο της Μ. Τσικαλουδάκη για τον Χάνδακα: Μαρία Τσικαλουδάκη, «Η αγορά στο Χάνδακα (1669-1765): οι συντεχνίες και ο καθορισμός των τιμών», *Τα Ιστορικά 22* (Ιούνιος 1995), σ. 49-84. Στην ίδια οφείλουμε και μια συστηματική μελέτη των συντεχνιών στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, με ιδιαίτερη έμφαση στη Φιλιππούπολη: Maria Tsicaloudaki, *Pouvoirs et professions des communautés chrétiennes urbaines dans l'Empire ottoman (XVIIe-XIXe siècles): Serrès, Philippopoli, Kozani, Larissa*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2 τόμοι, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 2000. Για συγκεκριμένα τοπικά παραδείγματα συντεχνιακής οργάνωσης από πόλεις της σημερινής Βόρειας Ελλάδας, βλ. ενδεικτικά: Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Εν Θεσσαλονίκη 1958· Γιώργος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα (Αρχές 19ου αι. ως 1912)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Ιωάννινα 1982· Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912*, Α΄. ΚΣΤ΄ Δημήτρια – Ε΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Ιερά Μονή Βλατάδων, 4-6 Νοεμβρίου 1991), Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 113-136· Mohammad T. Shariat Panahi, «Οι συντεχνίες και οι τιμές των προϊόντων στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 19ου αιώνα», στο *ΙΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995):* Πρακτικά, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 269-288· Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Ομοσπονδία Επαγγελματικών Βιοτεχνικών και Εμπορικών Σωματείων Νομού Πέλλας – Ερωδιός, Θεσσαλονίκη ^{2}1999· Ε. Α. Χεκίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη, 1792-1865: Η περίπτωση των γουναράδων», στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ός αιώνας)*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 477-500. Πολλές από τις τοπικές ιστορίες για τις συντεχνίες είναι πολύτιμες ως πηγές πληροφοριών, αλλά χαρακτηρίζονται από έλλειψη θεωρητικού προβληματισμού. Αξιόλογο βιβλιογραφικό βοήθημα, παρά τις αρκετές ελλείψεις, είναι ο κατάλογος των διάσπαρτων δημοσιευμένων στην ελληνική βιβλιογραφία εγγράφων σχετικά με συντεχνίες τον οποίο έχει συντάξει ο Ηλίας Αρναούτογλου (Ηλίας Ν. Αρναούτογλου, «"Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων...". Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002), σ. 246 κ.ε.).

[11] Όπως προτείνεται στο Χεκίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη», *ό.π., σ.* 477.

[12] Όπως λ.χ. για την Τριπολιτσά ή την Πάτρα: βλ. αντίστοιχα Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς,* 2 τόμοι, Ένωσις Τριπολιτών Αττικής, Αθήναι 1972-1976, τ. Α΄, σ. 330 και Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Σινάφια, "ισιναφικά σώματα", στην Πάτρα στα Καποδιστριακά χρόνια», στα *Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Καλάβρυτα 24-27 Ιουνίου 1983)*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 1986, σ. 299.

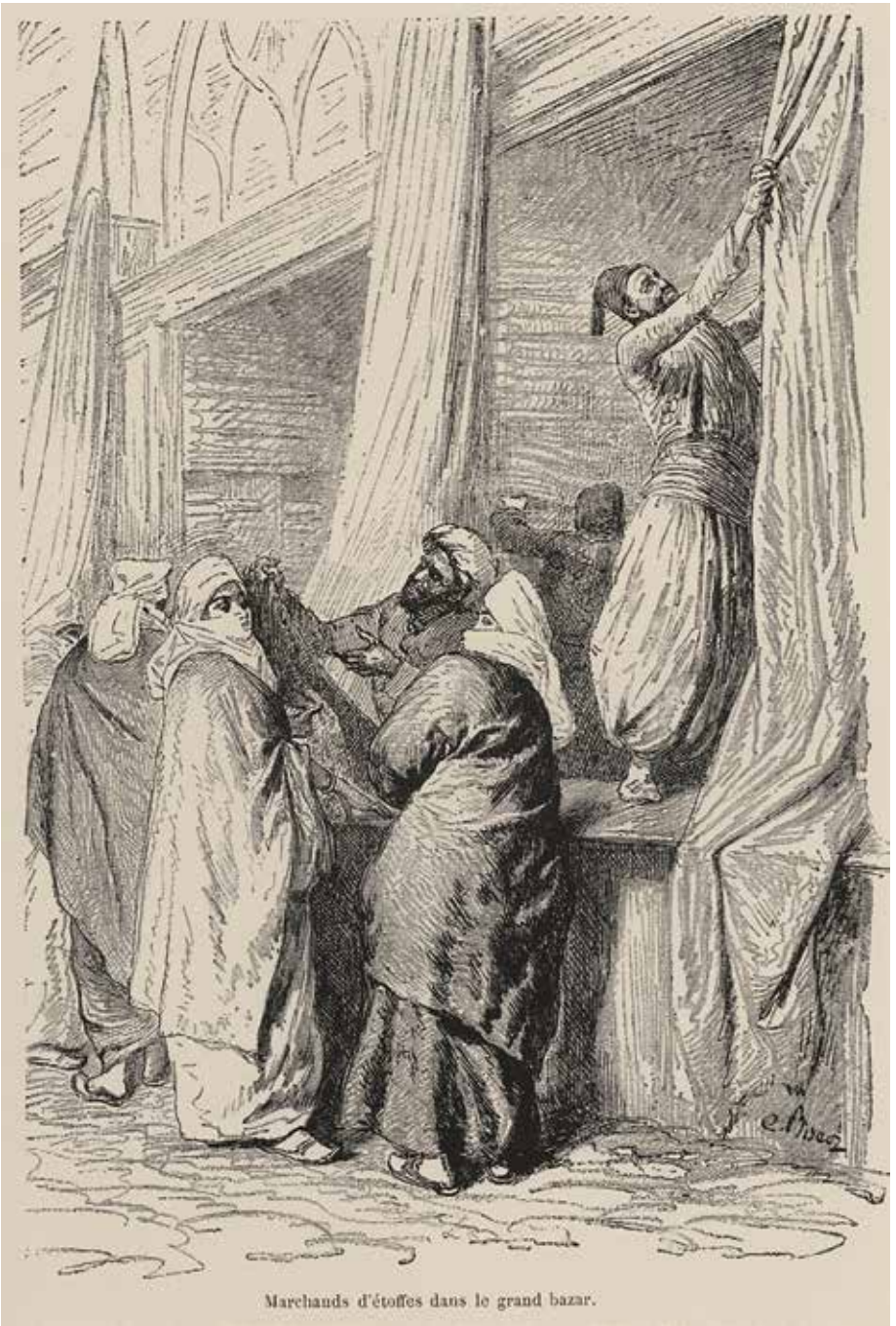

Πωλητές υφασμάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

κατόπιν διένειμαν αναλογικά το κρασί ή το μούστο στα οινοπωλεία· η ατομική αγορά μούστου από τα μέλη ήταν απαγορευμένη, γιατί είχε παρατηρηθεί ότι μείωνε τη διαπραγματευτική τους ισχύ και ύψωνε τις τιμές: «επαζάρευεν ο καθείς όπως επροαιρείτο, και ακολουθούσε ζημία τόσον εις τους καπήλους όσον και εις τα οσπήτια των οικοκυραίων οπού εψώνιζαν το γεμεκλίκι των οσπητίων τους». Φαίνεται ότι οι βασικές παράμετροι λειτουργίας της συντεχνίας παρέμειναν ίδιες μέχρι την Επανάσταση.[13]

Αντίθετα, δύο έγγραφα που συντάχθηκαν από την τοπική διοίκηση της Ύδρας το 1819, σε συνθήκες οξείας εμπορικής και βιοτεχνικής κρίσης,[14] δείχνουν ότι οι συντεχνίες των ραπτών και των καλαφατών («συνάφι της ραπτικής τέχνης», «Συνάφι των καλαφατών»), είχαν πολύ διαφορετικό χαρακτήρα.[15] Στην περίπτωση των ραπτών, το εγκεκριμένο από τις αρχές καταστατικό έγγραφο περιλάμβανε τις συνήθεις στις οθωμανικές συντεχνίες περιοριστικές ρυθμίσεις σχετικά με τον έλεγχο της εργατικής δύναμης και το άνοιγμα νέων καταστημάτων, αλλά οι απαγορεύσεις για την έναρξη επαγγέλματος στοχοποιούσαν κατά κύριο λόγο τους ντόπιους μάστορες που είχαν εγκαταλείψει το νησί και ήθελαν να επιστρέψουν σε αυτό και μόνο δευτερευόντως τους μη ντόπιους: οι πρώτοι για να ανοίξουν ξανά το εργαστήριό τους έπρεπε να λάβουν τη συγκατάθεση της συντεχνίας και να καταβάλουν 150 γρόσια στο ταμείο της, ενώ για τους δεύτερους ήταν αρκετό να αποδείξουν την τεχνική τους δεξιότητα και να δώσουν εγγυήσεις.[16] Για τους καλαφάτες, από την άλλη, που πρέπει να αντιμετώπιζαν έντονο πρόβλημα ανεργίας, προσδιοριζόταν με ακρίβεια το ύψος του ημερομισθίου και θεσπιζόταν ένα σύστημα εκ περιτροπής εργασίας:

«να μη εγκαταλειφθή τινάς εκ των μαστόρων, αλλ' εάν τινας εξ αυτών, ή και τινές, διά την ολίγην δούλευσιν δεν εδυνήθησαν να καταριθμηθούσι και αυτοί, αμέσως οπού παρρησιασθή δευτέρα δούλευσις, να παύσουν οι πρώτοι, και να εισαχθούν εις αυτήν την δούλευσιν οι δεύτεροι οι μη δουλεύσαντες, και τοιουτοτρόπως να εξακολουθήτε».[17]

Μολονότι επομένως και οι τρεις συντεχνίες υιοθετούσαν έντονα περιοριστικές πρακτικές, η λειτουργία τους λίγο πριν από την Επανάσταση απαντούσε σε διαφορετικής τάξης προβλήματα για κάθε κλάδο: για τους οινοπώλες, στη μειονεκτική θέση έναντι του εμπόρου ή του παραγωγού και την ανάγκη να διατηρηθούν οι τιμές για τον καταναλωτή χαμηλές· για τους ράπτες, στη φυγή των μαστόρων από το νησί λόγω της οικονομικής δυσπραγίας· για τους καλαφάτες, στη συμπίεση των αμοιβών και στο φάσμα της ανεργίας εξαιτίας της κατάρρευσης του ναυπηγοεπισκευαστικού τομέα.

Πολύτιμα, ειδικά αν παραβληθούν με την περιορισμένη διαθεσιμότητα άλλων πληροφοριών για τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες των συντεχνιών της Νότιας Ελλάδας, είναι δύο μικρά σύνολα εγγράφων του 1829 που αφορούν τις συντεχνίες της Πάτρας. Από τα σύνολα αυτά, το ένα (το δεύτερο χρονικά), αποτελούμενο από τρία έγγραφα και ένα σύντομο διαβιβαστικό σημείωμα του αστυνόμου Π. Πατρών με ημερομηνία 31 Μαΐου 1830, είναι από χρόνια γνωστό στη βιβλιογραφία, καθώς έχει δημο-

[13] Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, 16 τόμοι, Εν Πειραιεί 1921-1932, τ. Β' (1803-1806), σ. 20-21 (συμφωνητικό, 1803)· τ. Στ' (1818-1821), σ. 376-377, 381-384, 388, 393-394, 402-403, 404, 438-440 (αλληλογραφία για την προμήθεια μούστου, 1820).

[14] Για το ζήτημα αυτό βλ. γενικά τις μελέτες του Β. Κρεμμυδά, με εκτενή αναφορά και ειδικότερα στην Ύδρα: Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-77), σ. 16-33· Ο ίδιος, «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 71-84.

[15] Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον*, ό.π., τ. Στ' (1818-1821), σ. 223-224 (ράπτες) και 291-292 (καλαφάτες).

[16] *Στο ίδιο*, σ. 223-224.

[17] *Στο ίδιο*, σ. 291-292.

Παραλιακό καφενείο στην Πάτρα (πηγή: Eugène Peytier, *Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition. The Peytier Album in the Stephen Vagliano Collection*, Athens, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

σιευθεί ολόκληρο από τον Σπύρο Λουκάτο.[18] Περιλαμβάνει ένα είδος «καταστατικού» της συντεχνίας των παντοπωλών, το οποίο για λόγους πληρότητας αναδημοσιεύεται σε παράρτημα εδώ, καθώς και δύο πληρεξούσια έγγραφα προς τους πρωτομάστορες των συντεχνιών των «σκαλτζάδων» και των «ραυτάδων». Από το διαβιβαστικό σημείωμα προς τη Γενική Γραμματεία που τα συνοδεύει ο Λουκάτος ορθά συμπέρανε ότι είχε προηγηθεί και ένα άλλο σύνολο εγγράφων, το οποίο δεν είχε κατορθώσει να εντοπίσει στο αρχείο της Γενικής Γραμματείας·[19] το σύνολο αυτό, εν πολλοίς άγνωστο μέχρι σήμερα, σώζεται παρατοποθετημένο σε άλλο αρχείο και συμπληρώνει την εικόνα που έχουμε από το ήδη δημοσιευμένο υλικό.[20] Πέραν της αρχικής αναφοράς του αστυνόμου Π. Πατρών Λύσανδρου Βιλαέτη με ημερομηνία 28 Μαΐου 1830, η οποία όπως θα δούμε στη συνέχεια διευκρινίζει και τους λόγους της συγκέντρωσης και αποστολής των εγγράφων στη Γενική Γραμματεία –ζήτημα για το οποίο ο Λουκάτος παραδόξως δεν διερωτάται καθόλου–, το εν λόγω σύνολο περιλαμβάνει ακόμη πέντε «καταστατικά» συντεχνιών, των οικοδόμων («ισηνάφι χτίστικο»), των ραπτών («ραυτάδες»), των κουρέων («μπαρμπέριδες»), των υποδηματοποιών («σινάφι παπουτζήτικο») και διαφόρων άλλων επαγγελματιών που ασχολούνταν με την επεξεργασία μετάλλων («χαλι-

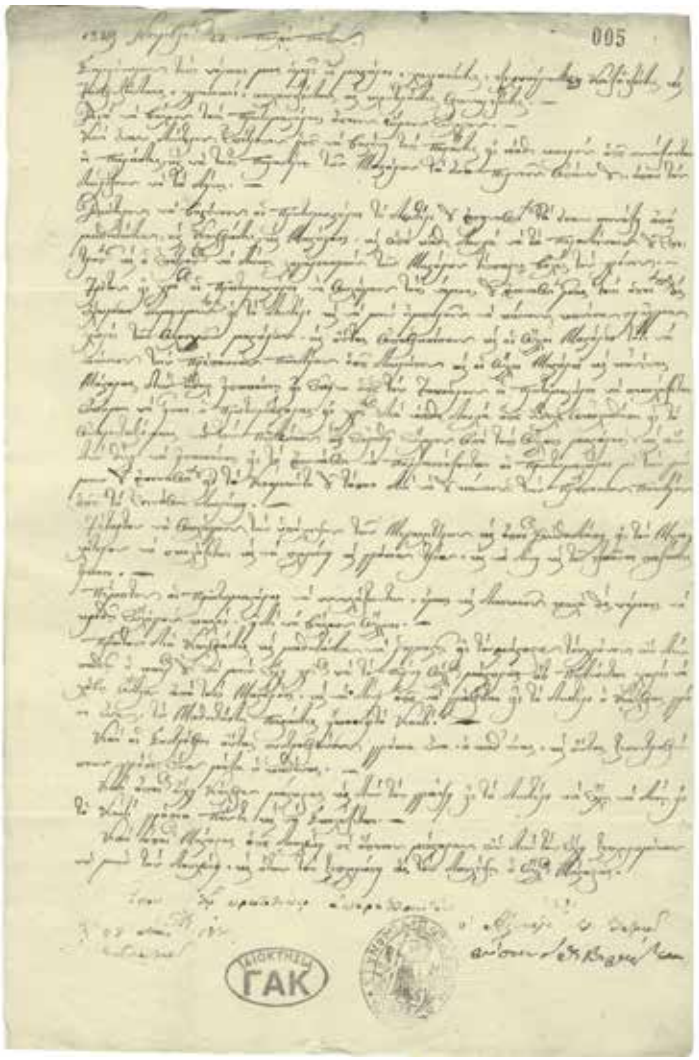

«Καταστατικό» των επαγγελματιών της Πάτρας που ασχολούνταν με την επεξεργασία μετάλλων («χαλικιάδες, τζιλινκείρηδες, καζατζίδες και τουφεξήδαις, χρησικοί, καλαντζίδαις και κλοντιράδες φαναρτζίδες») ΓΑΚ, Μικροί Κλάδοι, φάκ. 5 Γ, έγγραφο 5 (1829)

[18] Λουκάτος, «Σινάφια», ό.π., σ. 293-312. Τα δημοσιευμένα από τον Λουκάτο έγγραφα απόκεινται στα ΓΑΚ, ΑΓΓ, φάκ. 241, αρ. 347-350.

[19] Βλ. Λουκάτος, «Σινάφια», ό.π., σ. 300, σημ. 2.

[20] ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 1-7. Στον βαθμό που γνωρίζω, ο μόνος που είχε υπόψη του το συγκεκριμένο υλικό ήταν ο τοπικός ιστορικός της Πάτρας Βασίλης Λάζαρης, ο οποίος παρουσίασε το 2002, δυστυχώς όχι δίχως κάποια λάθη, τρία από τα σχετικά έγγραφα: την αναφορά του αστυνόμου Π. Πατρών, το έγγραφο εκλογής της ηγεσίας της συντεχνίας των ραπτών και, με πολλές περικοπές, το συμφωνητικό της συντεχνίας των οικοδόμων (Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Καποδιστριακή Πάτρα. Ιστορική Μονογραφία*, Περί Τεχνών, Πάτρα 2002, σ. 200-205). Από τα εν λόγω τρία έγγραφα κρίθηκε αναγκαίο εδώ να δημοσιευθεί στο παράρτημα ολόκληρο το καταστατικό κείμενο της συντεχνίας των οικοδόμων, που από τον Λαζαρή είχε παρουσιαστεί με πολύ αποσπασματικό τρόπο.

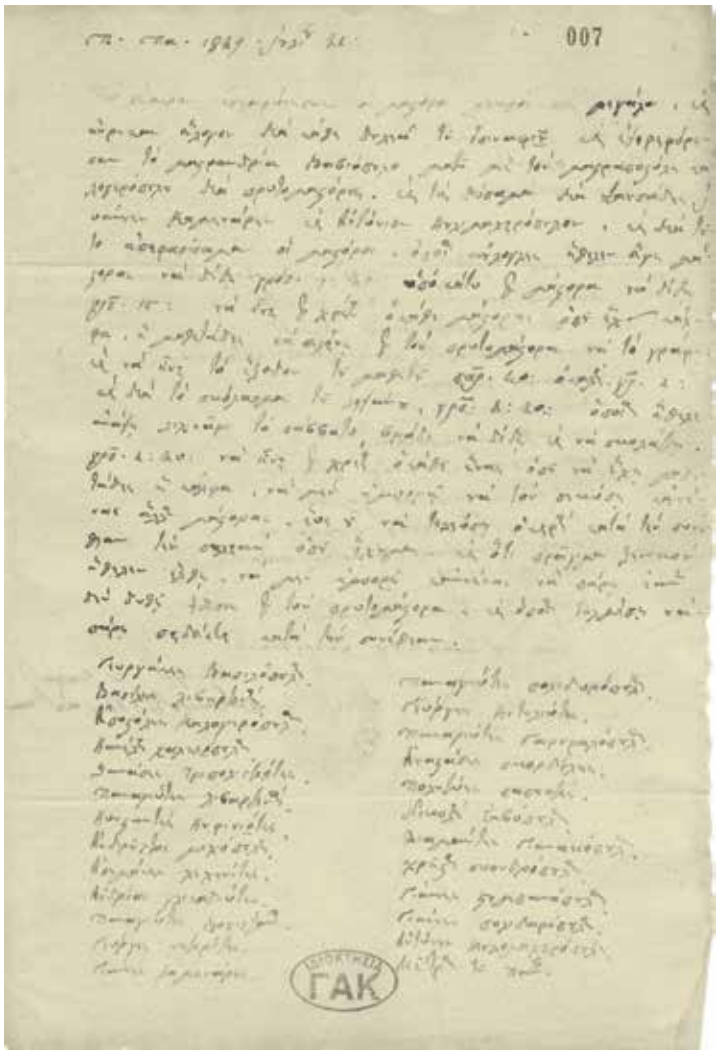

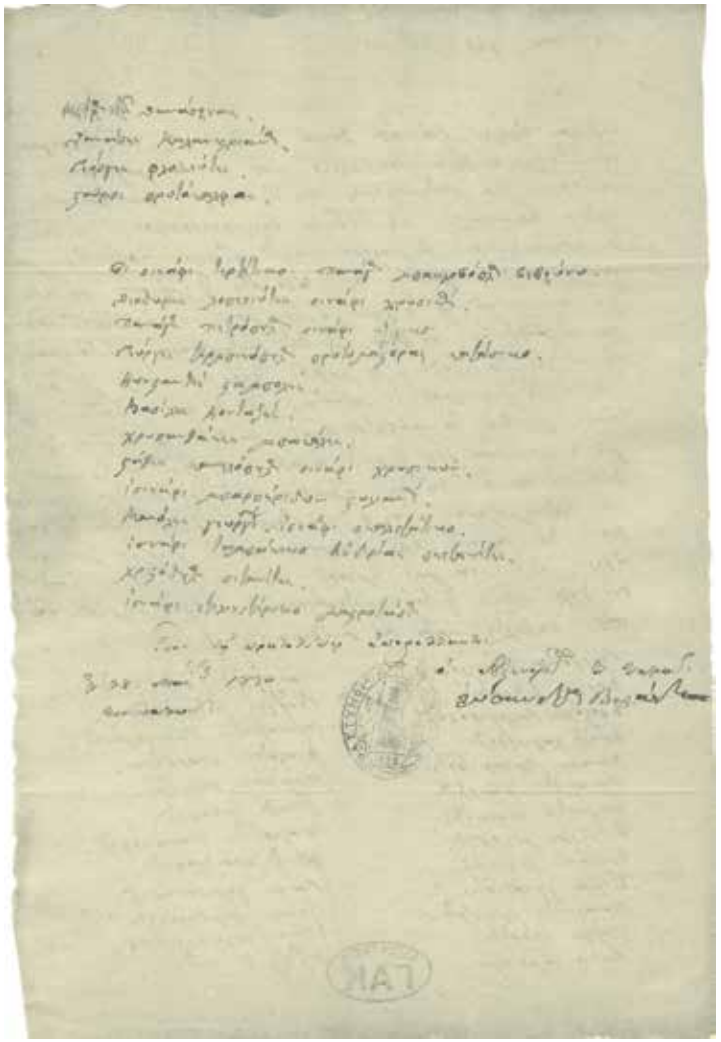

«Καταστατικό» των υποδηματοποιών της Πάτρας («σινάφι παπουτζήτικο»)
ΓΑΚ, Μικροί Κλάδοι, φάκ. 5 Γ, έγγραφο 7 (1829)

κιάδες, τζιλινκείρηδες, καζατζίδες και τουφεξήδαις, χρησικοί, καλαντζίδαις και κλοντιράδες φαναρτζίδες»),[21] τα οποία δημοσιεύονται εδώ στο παράρτημα, καθώς και ένα ακόμα έγγραφο εκλογής της ηγεσίας της συντεχνίας των ραπτών.

Τα έξι συνολικά κείμενα που δημοσιεύονται εδώ (τα περισσότερα από τα οποία για πρώτη φορά) έχουν όλα συνταχθεί στο διάστημα από τον Μάρτιο έως τον Νοέμβριο του 1829. Πρόκειται για νομικές συμβάσεις ανάμεσα στους εμποροτεχνίτες που δραστηριοποιούνταν στο αντίστοιχο επαγγελματικό πεδίο και τα προσυπέγραφαν· στον βαθμό που περιέχουν διατάξεις σχετικά με τη λειτουργία κάθε συντεχνίας και τις υποχρεώσεις που αναλάμβανε κάθε υπογράφον μέλος έναντι των υπολοίπων, δεν είναι αδόκιμο να θεωρηθεί ότι συνιστούσαν ένα είδος καταστατικού κάθε συντεχνίας. Μολονότι δεν έλειπαν οι διαφορές μεταξύ τους, είχαν γενικώς σε αρκετά σημεία έντονες ομοιότητες, κάποτε ως το σημείο της πανομοιότυπης διατύπωσης· σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές πως αντλούσαν από ένα κοινό ιδίωμα, που ασφαλώς είχε προεπαναστατική καταγωγή. Δεν είναι εύκολο πάντως να προσδιοριστεί κατά πόσον πρόκειται για νέα συμφωνητικά, συνταγμένα την περίοδο που συνάφθηκαν, ή για πιο πρόσφατες εκδοχές παλαιότερων στον πυρήνα τους καταστατικών κειμένων, ασφαλώς σε κάποιο βαθμό επικαιροποιημένων στις συνθήκες που δημιούργησε η Επανάσταση. Σε αντίθεση με ό,τι ενδεχομένως συνέβαινε στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, οι συμφωνίες αυτές ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα, δίχως τη συμμετοχή των κρατικών αρχών και δεν συνεπάγονταν κατ' ανάγκην, όπως αποδείχθηκε κατόπιν, την αυτόματη αναγνώριση των επαγγελματικών κοινοτήτων που συγκροτούσαν ως νομικών προσώπων εκ μέρους της κυβέρνησης.

Με το δεδομένο ότι κύριο αντικείμενο των συντεχνιών τεχνιτών ήταν η μετάδοση δεξιοτήτων μέσω της θεσμικά κατοχυρωμένης μαθητείας,[22] δεν προκαλεί εντύπωση ότι σε όλα τα συμφωνητικά εκτός από εκείνο των παντοπωλών, που αποτελούν περισσότερο μια εμπορική συντεχνία, στην οποία βάραινε λιγότερο η ανάγκη της θεσμικής κατοχύρωσης μεταφοράς τεχνικής γνώσης,[23] εμφανίζεται η κλασική ιεραρχική οργάνωση μάστορας – κάλφας – μαθητευόμενος («μαθητάδι», «μαχτάδι»), θεμελιωμένη στην επαγγελματική πείρα και τον βαθμό ανεξαρτησίας. Η σημασία της αναπαραγωγής των θεσμοποιημένων ανισοτήτων που δημιουργούσαν στο εσωτερικό των συντεχνιών οι διαφορές στην εμπειρία και το ατομικό κύρος ανάμεσα στους ομοτέχνους διαφαίνεται και από την επαναλαμβανόμενη διατύπωση των συμφωνητικών που επέβαλε στα

[21] Χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί εντελώς η πιθανότητα να υπήρχαν διαφορετικές συντεχνίες που καλύπτονταν από το ίδιο συμφωνητικό, μάλλον επρόκειτο για μία και μόνη συντεχνία, η οποία συμπεριελάμβανε όλες τις ειδικότητες που αφορούσαν την επεξεργασία μετάλλων: χαλκουργούς ή σιδηρουργούς («χαλικιάδες»), κλειδαράδες («τζιλινκείρηδες»), λεβητοποιούς («καζατζίδες»), οπλοποιούς («τουφεξήδαις»), χρυσοχόους («χρησικοί»), κασσιτερωτές ή γανωματήδες («καλαντζίδαις»), κατασκευαστές ποτηριών («κλοντιράδες») και λευκοσιδηρουργούς ή τενεκετζήδες («φαναρτζίδες»). Άλλωστε ανάλογη διευθέτηση έχει διαπιστωθεί και για άλλες περιοχές (για την Κοζάνη, βλ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι*, ό.π., σ. 33-39· για τον Χάνδακα, βλ. Τσικαλουδάκη, «Η αγορά στο Χάνδακα», ό.π., σ. 50, 51-52) και οφείλεται μάλλον στο μικρό μέγεθος της αγοράς και την ανάγκη να έχουν οι συντεχνίες ένα λειτουργικό αριθμό μελών (όπως έχει προταθεί από την Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», ό.π., σ. 328), ενδεχομένως και στα ρευστά όρια ανάμεσα σε κάποιες από τις παραπάνω επαγγελματικές κατηγορίες.

[22] Για τη θέση ότι οι συντεχνίες τεχνιτών είχαν ως κύριο σκοπό την παροχή επαρκούς τεχνικής εκπαίδευσης μέσω της μαθητείας, βλ. S. R. Epstein, "Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe", *The Journal of Economic History* 58 (1998), σ. 684-713· το άρθρο κατόπιν ανατυπώθηκε και στο S. R. Epstein – Maarten Prak (επιμ.), *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400–1800*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008, σ. 52-80. Για τη μαθητεία στις οθωμανικές συντεχνίες, βλ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία*, ό.π. και Nalan Turna, "Ottoman apprentices and their experiences", *Middle Eastern Studies* 55 (2019), σ. 683-700.

[23] Σε άλλα ιστορικά περιβάλλοντα οι συντεχνίες παντοπωλών προέβλεπαν την ύπαρξη κάποιας μορφής μαθητείας, σχετικά βραχείας πάντως διάρκειας, προκειμένου να ανέλθει κάποιος στη βαθμίδα του μάστορα· για το Παρίσι λ.χ. βλ. Ronda Larmour, "A Merchant Guild of Sixteenth-Century France: The Grocers of Paris", *The Economic History Review* 20 (1967), σ. 467-481 και Mathieu Marraud, «Permanences et déplacements corporatifs dans la ville. Le corps de l'épicerie parisienne aux XVIIe-XVIIIe siècles», *Histoire & Mesure* 25/1 (2010), σ. 3-45.

Η αγορά κοσμημάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

μέλη να «φυλάγουν υπόληψιν οι μικρότεροι προς τους μεγαλήτερους», επιφυλάσσοντας την ποινή της αποβολής για όποιον «αφθαδιάσει εις τον μεγαλήτερον». Ο πυρήνας των μελών της συντεχνίας αποτελούνταν από τους μαστόρους, από τις τάξεις των οποίων εκλεγόταν κάθε χρόνο και η ηγεσία της συντεχνίας –ένας ή συνηθέστερα δύο «πρωτομάστορες» και ένας ταμίας, που έφερε τον τίτλο του «επιτρόπου». Ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι οι καλφάδες ήταν ολοκληρωτικά αποκλεισμένοι από τις υποθέσεις της συντεχνίας, εφόσον κάποιοι τουλάχιστον από τους υπογράφοντες τα υπό εξέταση έγγραφα δεν ήταν μάστορες.[24] Στα περισσότερα καταστατικά υπήρχαν αναφορές στη δυνατότητα συγκρότησης συντροφιών από δύο μαστόρους, που πρέπει να ήταν αρκετά κοινές. Οι καλφάδες και οι μαθητευόμενοι έπρεπε να είναι καταγεγραμμένοι, με ευθύνη του μάστορα στον οποίο υπάγονταν, στα κατάστιχα της συντεχνίας και δεν εξαιρούνταν από την καταβολή δοσιμάτων στο ταμείο της, συνήθως συμβολικού πάντως ύψους.

Ο πολυετής κύκλος της μαθητείας, από την πρόσληψη του μαθητευόμενου μέχρι την ανάδειξή του σε μάστορα, περιγράφεται αναλυτικά στα συμφωνητικά των συντεχνιών των ραπτών και των οικοδόμων. Ο μαθητευόμενος στα δύο επαγγέλματα χρειαζόταν τρία χρόνια για να αναδειχθεί σε κάλφα και κατά το πρώτο μάλιστα έτος δεν λάμβανε από τον μάστορά του ούτε καν το φαγητό του. Μετά τον προβιβασμό του σε κάλφα όφειλε να εξακολουθήσει να εργάζεται για τον ίδιο μάστορα για δύο χρόνια ακόμη έναντι αμοιβής («ρόγες»)· στην περίπτωση των ραπτών είχε προβλεφθεί ότι την πρώτη χρονιά οι απολαβές του θα ήταν τεχνητά χαμηλές (5 γρόσια), αλλά τη δεύτερη θα πληρωνόταν σύμφωνα με τις ικανότητές του. Μόλις ύστερα από τη συμπλήρωση πέντε χρόνων από την έναρξη της εκπαίδευσής του ήταν σε θέση ο κάλφας να αλλάξει μάστορα. Για την ανάδειξή του σε μάστορα, προβιβασμός που ενδεχομένως πάντως δεν ήταν δεδομένος για όλους, αναγκαία προϋπόθεση ήταν να εργαστεί ο κάλφας τουλάχιστον για τρία ακόμη χρόνια ως εξαρτημένος («μπασκαλής», «μεροδουλίτζης») σε κάποιο εργαστήριο και κατόπιν να συνεταιριστεί με έναν μάστορα της επιλογής του για έναν ακόμη χρόνο. Τελειώνοντας όλον τον κύκλο, διάρκειας τουλάχιστον 9 ετών, ανακηρυσσόταν μάστορας αφού κατέβαλε στη συντεχνία 20 γρόσια· το ποσό δεν ήταν απαγορευτικό και μάλιστα, αν ήταν φτωχός, μπορούσε απλώς να κάνει ένα τραπέζι («αζηαφέτη», «ζιαφέτι») στους μάστορες, χωρίς να καταβάλει τίποτα στο συντεχνιακό ταμείο. Κατά τη στερεότυπη διάταξη όλων ανεξαιρέτως των πέντε καταστατικών των συντεχνιών τεχνιτών, απαγορευόταν αυστηρά στους μάστορες να δεχθούν στη δούλεψή τους μαθητευόμενο ή κάλφα άλλου μάστορα προτού συμπληρωθεί το αναγκαίο χρονικό διάστημα για να επιτραπεί μια τέτοια μετακίνηση. Περιορισμοί αυτού του είδους, νομιμοποιημένοι με την επίκληση, στον λόγο των συντεχνιών, της μακράς παράδοσης («κατά την συνήθειαν την παλαιάν οπού είχαμε»), δεν απέβλεπαν μόνο, ή κυρίως, στη διατήρηση ενός μονοψωνίου στην αγορά εργασίας προς όφελος των μαστόρων. Έχει πειστικά υποστηριχθεί ότι η υποχρέωση του μαθητευόμενου ή του κάλφα να εξακολουθήσει να εργάζεται για ένα διάστημα μετά την απόκτηση ενός ικανοποιητικού επιπέδου τεχνικών δεξιοτήτων για τον ίδιο μάστορα, έναντι αμοιβής χαμηλότερης

[24] Στις περιπτώσεις που δίπλα από την υπογραφή εμφανίζεται ιδιότητα, σχεδόν πάντοτε είναι αυτή του μάστορα. Ωστόσο υπάρχουν δύο εξαιρέσεις: ανάμεσα στους υπογράφοντες κουρείς διαβάζουμε «Διά χειρός εμού Αθανασίου Δ. Ανάγνου υπογράφω διά τον Κάλφα του μαστροπέτρου κακογιάννη ονομαζόμενον πάνον Γαβριλόπουλον», ενώ το κείμενο της συντεχνίας των υποδηματοποιών προσυπέγραφε και ο «σταύρος πρωτόκαλφας». Μπορεί, λοιπόν, βάσιμα να υποτεθεί ότι και οι καλφάδες, ή έστω κάποιοι από αυτούς, οι σημαντικότεροι, θεωρούνταν μέλη της συντεχνίας.

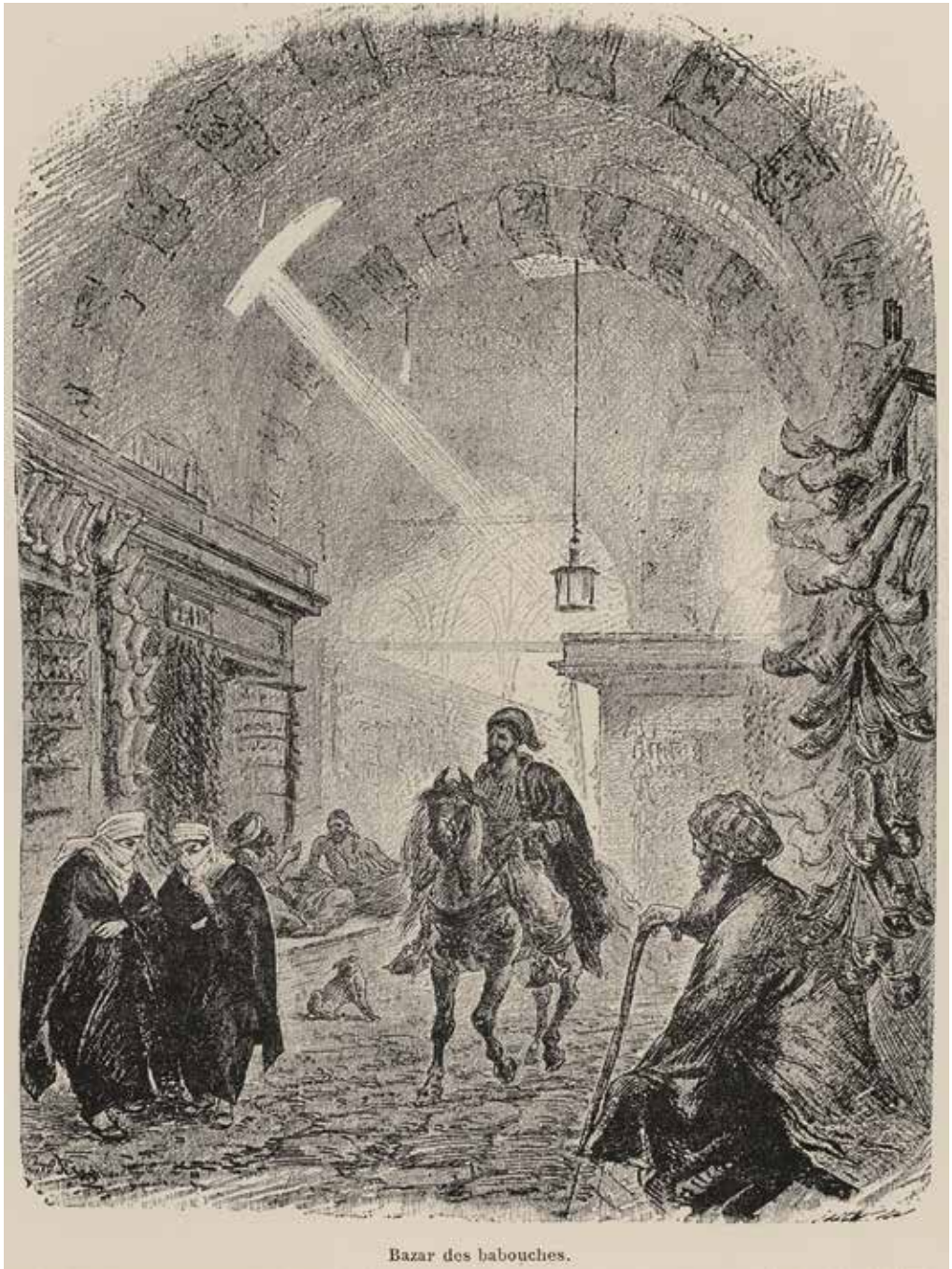

Η αγορά υποδημάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

από εκείνης που θα μπορούσε να εξασφαλίσει σε συνθήκες πλήρους ελευθερίας στην αγορά εργασίας, αποσκοπούσε στο να επιτρέψει στους μάστορες να αποζημιωθούν για το κόστος εκπαίδευσης των νέων τεχνιτών: αν δεν υπήρχαν αυτές οι εγγυήσεις, οι μάστορες ασφαλώς δεν θα είχαν λόγο να επενδύσουν χρόνο και κόπο για να εκπαιδεύσουν τους μαθητευόμενους (και εν δυνάμει μελλοντικούς ανταγωνιστές τους).[25]

Στο συμφωνητικό των παντοπωλών δινόταν έμφαση σε ρυθμίσεις που απέβλεπαν στην εξομάλυνση των συνεπειών του ανταγωνισμού για την προμήθεια των διαθέσιμων στην αγορά τροφίμων, τόσο ανάμεσα στα ίδια τα μέλη της συντεχνίας όσο και ανάμεσα στους παντοπώλες και τους απλούς καταναλωτές. Οι σχετικές διατάξεις αποσκοπούσαν αφενός στη διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης των μελών της συντεχνίας στα προϊόντα που εμπορεύονταν, ακόμα και με την αναλογική διανομή τους στα παντοπωλεία σε περίπτωση που κρινόταν σκόπιμο, και αφετέρου στην παροχή της δυνατότητας στους καταναλωτές να αγοράζουν κατά προτεραιότητα τα αναγκαία για τα νοικοκυριά τους τρόφιμα εντός τριών ημερών από την άφιξή τους στην αγορά:[26]

«Να μη δύναται άλλος παρά οι διορισμένοι να αγοράζουν τας τροφάς συμπαρόντος και του αγορονόμου, διά να λαμβάνη έκαστος όσον του αρέση, αν όμως είναι οφέλιμον, και θελήσουν να το λάβουν μερικοί να μη δύνανται, αλλά να διαμοιράζηται κατ' αναλογίαν, εν τούτοις κάθε φορτικόν άλογον, το οποίον ήθελε φέρη οποιουδήποτε είδους γεννήματος, να μη δύναταί τις να το εμπορευθή, αλλά μετά παρέλευσιν τριών ημερών, έκτοτε οπού θέλει διορισθή ο διαλαλητής να εκφωνή τούτο, διά να αγοράζη έκαστος χρηστιανός οπωσούν ελαφρώτερα».

Η πρόβλεψη ιδίως σχετικά με τη δυνατότητα πλήρους κατάργησης του ανταγωνισμού μεταξύ των παντοπωλών και αναλογικής διανομής των προϊόντων, υπό τη ρήτρα του «ωφέλιμου», δηλαδή του κοινού οφέλους του κλάδου,[27] είναι ενδεικτική της προσπάθειας να εξασφαλιστεί ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των μελών της εμπορικής αυτής συντεχνίας δεν θα λειτουργούσε σε βάρος τους.

Διατάξεις που στόχευαν στην περιστολή του ανταγωνισμού μεταξύ των μαστόρων περιείχαν και δύο ακόμη συμφωνητικά, ανήκοντα σε συντεχνίες τεχνιτών. Στο εξαιρετικά συνοπτικό κείμενο των υποδηματοποιών, που ως κλάδος εξαρτώνταν από τη διαθεσιμότητα δερμάτων, διαφαίνεται επίσης μια μέριμνα ώστε να διατηρήσει η ηγεσία της συντεχνίας κάποιον υποτυπώδη έλεγχο στην πρόσβαση των μελών της σε πρώτες ύλες («ότι πράγμα ξενικόν ήθελεν έλθη, να μην ημπορή κανένας(;) να πάρη εάν δεν δωθή είδησις εις τον πρωτομάστορα, και όποιος τολμήση να πάρη παιδεύεται κατά την συνήθειαν»), μάλλον λόγω της ανησυχίας για το ενδεχόμενο κάποιοι μάστορες να τις μονοπωλήσουν και να διευρύνουν τον κύκλο εργασιών τους σε βάρος των υπολοίπων. Στο δικό τους καταστατικό οι οικοδόμοι δεσμεύονταν ότι δεν θα επιχειρούσαν να αναλάβουν οικοδομική εργασία για την οποία κάποιος από τους συναδέλφους τους βρισκόταν ήδη σε διαπραγμάτευση με κάποιον επίδοξο πελάτη· μόνον όταν ο μάστορας στον οποίο είχε αρχικά απευθυνθεί ο ενδιαφερό-

[25] Epstein, "Craft Guilds", ό.π., σ. 688-692.

[26] Το εθιμικό δικαίωμα των καταναλωτών να προμηθεύονται, εντός διαστήματος τριών ημερών, τρόφιμα κατά προτεραιότητα σε σχέση με τους εμπόρους μάς είναι γνωστό και για άλλες περιοχές· βλ. π.χ. Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, Γεώργιος Κασδόνης, Εν Αθήναις [4]1892, σ. 168-169, σχετικά με την Τήνο στη διάρκεια της Επανάστασης.

[27] Ανάλογη διάταξη, για περιπτώσεις έλλειψης τροφίμων στην αγορά, περιείχε και το καταστατικό της συντεχνίας των παντοπωλών της Μοσχόπολης (1779): βλ. Tsicaloudaki, *Pouvoirs et professions*, ό.π., τ. Α', σ. 112-113.

Η αγορά υποδημάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

μενος πελάτης επιβεβαίωνε ότι η διαπραγμάτευση είχε λήξει ανεπιτυχώς, είχε το δικαίωμα άλλος συνάδελφός του να προσπαθήσει να κερδίσει την ανάθεση του έργου προσφέροντας καλύτερους όρους. Για όποιον απέκλινε από αυτό το πρότυπο συμπεριφοράς προβλεπόταν αποβολή από τη συντεχνία και βαριά χρηματική ποινή (50 γρόσια).[28] Ως μέρος της ίδιας προσπάθειας περιορισμού κάθε αθέμιτου ανταγωνισμού και περιφρούρησης της επαγγελματικής αλληλεγγύης θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι αναφορές, σε δύο από τα εξεταζόμενα έγγραφα, στην τήρηση της κυριακάτικης αργίας και η πρόβλεψη ποινών σε περίπτωση καταστρατήγησής της.[29] Μολαταύτα, η αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη των συντεχνιών κατασκευαζόταν κατά κύριο λόγο σε συμβολικό επίπεδο, μέσα από δημόσια τελετουργικά, και κάθε διαταραχή στο δεδομένο συμβολικό πλαίσιο εκλαμβανόταν ως ένδειξη αποσύνθεσης της συντεχνιακής ταυτότητας.[30] Τρία από τα καταστατικά των συντεχνιών της Πάτρας, των οικοδόμων, των κουρέων και των παντοπωλών, περιείχαν διατάξεις που προέβλεπαν τη μαζική συμμετοχή των μελών τους στις κηδείες των μαστόρων, των στενών συγγενών τους ή των φιλοξενούμενών τους, καθώς και ποινές σε περίπτωση που κάποιο μέλος δεν εκπλήρωνε την υποχρέωσή του έναντι του συνόλου να παρευρεθεί στην εκκλησία –την αποβολή του από τη συντεχνία στις δύο περιπτώσεις, τη σαφώς μικρότερη ποινή της πληρωμής ενός χαμηλού προστίμου και του κλεισίματος του καταστήματός του για μία ημέρα στην περίπτωση των παντοπωλών. Επιπλέον, από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε πως τα μέλη της συντεχνίας των παντοπωλών συνήθιζαν να μεταβαίνουν για να προσκυνήσουν στη Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, κοντά στην πόλη, ίσως ομαδικά στις 6 Αυγούστου, όταν γιόρταζε το μοναστήρι, και να λαμβάνουν μέρος στη λειτουργία, που σε αυτήν την περίπτωση θα είχε βέβαια πανηγυρικό χαρακτήρα. Εορτασμοί και τελετές αυτού του είδους, σε τόπους (εκκλησίες, μοναστήρια) που είχαν ειδικό συμβολικό βάρος για την κάθε συντεχνία, ασφαλώς θα καλλιεργούσαν ανάμεσα στα μέλη την ιδέα της κοινότητας.

Παρά τις φαινομενικές ομοιότητες με τα γνωστά από άλλες πηγές καταστατικά οθωμανικών συντεχνιών, τα συμφωνητικά της Πάτρας αποτυπώνουν σημαντικές αποκλίσεις ως προς τη λειτουργία του συντεχνιακού θεσμού. Μολονότι κάποιες από τις βιοτεχνικές συντεχνίες που ήταν εξαρτημένες από τη διαθεσιμότητα πρώτων υλών είχαν όπως είδαμε εκδηλώσει ενδιαφέρον για την άσκηση κάποιου ελέγχου επί των προμηθευτών τους, αυτή η διάσταση ήταν πολύ υποβαθμισμένη στα καταστατικά του 1829 σε σχέση με ό,τι γνωρίζουμε ότι συνέβαινε σε άλλες περιοχές κατά τους ύστερο 18ο και πρώιμο 19ο αιώνες.[31] Οι συντεχνίες της Πάτρας δεν φαίνεται να είχαν οποιοδήποτε ρυθμιστικό ρόλο σε σχέση με την τυποποίηση και τον έλεγχο της ποιότητας των προϊόντων που παρήγαν· επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε κανένα από τα καταστατικά του 1829 δεν θεσμοθετούνταν, ούτε ως δυνατότητα, κάποια διαδικασία ομοιόμορφης ρύθμισης των τι-

[28] Αντίθετα, ο όρος που περιλαμβανόταν στο συμφωνητικό των ραπτών σχετικά με την υποχρέωση κάθε μάστορα, πριν δεχθεί νέο πελάτη, να διασφαλίσει ότι αυτός είχε προηγουμένως εξοφλήσει τον ράπτη στον οποίο πήγαινε προηγουμένως, είχε ξεκάθαρα ως στόχο την προφύλαξη των μελών της συντεχνίας από κακοπληρωτές πελάτες και όχι την αναστολή του ανταγωνισμού μεταξύ τους.

[29] Τέτοιες αναφορές εντοπίζονται στα καταστατικά των κουρέων («όταν η κυριακή πάγη κανείς από τους μαστόρους και ξουρίση και τον πιάσουν ή τον μάθουν να πληρώνη εις το κουτί γρόσια δέκα») και των υποδηματοποιών («όποιος ήθελε ανάψη λιχνάρι το σάββατο βράδι να δίδη και να σκολάζη γρο. 1:20»).

[30] Onur Yıldırım, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul", *International Review of Social History* 47 (2002), σ. 412 κ.ε.

[31] Πρβλ. ενδεικτικά τις περιοριστικές διατάξεις σχετικά με τον εφοδιασμό με πρώτες ύλες στα συμφωνητικά των γουναράδων (1786), των οπλοποιών, χαλκιάδων, κασσιτερωτών και πεταλωτών (1789) και των βυρσοδεψών (1826) της Κοζάνης, στο Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι*, ό.π., σ. 28, 36 και 46-47 αντίστοιχα.

Η αγορά καθισμάτων στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, C*onstantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

μών προϊόντων και υπηρεσιών, που όπως θα δούμε καθοριζόταν, τουλάχιστον ως προς τα είδη πρώτης ανάγκης, από τις κρατικές αρχές. Κανένα από τα υπό εξέταση συμφωνητικά δεν περιείχε ρυθμίσεις που ύψωναν ανυπέρβλητα εμπόδια στο άνοιγμα νέων εργαστηρίων και εμπορικών καταστημάτων από ανθρώπους προερχόμενους εκτός των δομών της συντεχνίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις (οικοδόμοι, κουρείς) προβλεπόταν αντίθετα ρητά η δυνατότητα οποιουδήποτε «ξένου» το επιθυμούσε να κάνει έναρξη επαγγελματικής δραστηριότητας στην Πάτρα με τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις που είχαν οι ντόπιοι, με μόνη προϋπόθεση να καταβάλει στην αντίστοιχη συντεχνία το, κάθε άλλο παρά απαγορευτικό, ποσό των 20 γροσιών. Είναι σαφές ότι τα μέλη των συντεχνιών δεν ενδιαφέρονταν τόσο για τον έλεγχο του αριθμού των εργαστηρίων όσο για την υπαγωγή των νέων εμπόρων ή τεχνιτών στο καθεστώς της συντεχνιακής οργάνωσης. Σε αυτήν την ερμηνεία συντείνει και το –αποκαλυπτικό ως προς τον χαρακτήρα των βιοτεχνικών συντεχνιών της Πάτρας– γεγονός ότι δεν προβλεπόταν κανένας μηχανισμός εξακρίβωσης της επάρκειας των τεχνικών δεξιοτήτων των επήλυδων· αντίθετα, για παράδειγμα, γνωρίζουμε πως στην Ύδρα το 1819 είχε θεσπιστεί ότι κάθε ράπτης προερχόμενος από άλλη περιοχή έπρεπε, πριν ανοίξει εργαστήριο στο νησί, να επιτύχει σε μια δοκιμασία από τον πρωτομάστορα της τοπικής συντεχνίας.[32] Ομολογουμένως πάντως, ακόμη και αν οι πατρινοί μάστορες επιθυμούσαν να δυσχεράνουν την είσοδο νέων ανταγωνιστών στο επάγγελμά τους, θα ήταν σχεδόν αδύνατο στη συγκυρία του 1829 να γίνουν αποδεκτές από τις ελληνικές αρχές διατάξεις με αποκλειστικό χαρακτήρα: όπως θα δούμε στη συνέχεια, η κεντρική κυβέρνηση στη διάρκεια της Επανάστασης είχε αναγορεύσει την ελευθερία άσκησης επαγγέλματος σε θεμελιώδες δικαίωμα κάθε έλληνα πολίτη.

Από αυτήν την άποψη, τα καταστατικά των συντεχνιών της Πάτρας του 1829[33], παρά τον πλούτο των πληροφοριών που διασώζουν, συνιστούν μία ερευνητική πρόκληση, γιατί ανήκουν σε μία μεταβατική περίοδο. Οι διατάξεις τους αντανακλούν τόσο τις παραδόσεις της προεπαναστατικής συντεχνιακής οργάνωσης στην Πελοπόννησο όσο και τις προσαρμογές της στις νέες πραγματικότητες που παρήγαγε ο μετασχηματισμός των εξουσιαστικών μηχανισμών και σχέσεων στη διάρκεια του Αγώνα, χωρίς να είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνει κανείς τις αρχικές μορφές του θεσμικού πλαισίου από τις κατοπινές του μεταβολές. Η εξέταση των έξι συμφωνητικών δείχνει ότι οι συντεχνίες της Πελοποννήσου είχαν μονοπωλιακά προνόμια και αποκλειστικότητες σε βαθμό πολύ μικρότερο απ' όσο οι πολύ καλύτερα μελετημένες ανάλογες συντεχνίες περιοχών του σημερινού βορειοελλαδικού χώρου, αλλά δεν είναι απόλυτα σαφές σε ποιο βαθμό αυτή η διαφορά είναι αποτέλεσμα αποκλίσεων στη συντεχνιακή οργάνωση επιμέρους αστικών κέντρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που προϋπήρχαν της ελληνικής Επανάστασης ή συνέπεια της διάβρωσης των μονοπωλιακών χαρακτηριστικών των συντεχνιών στις περιοχές που επικράτησε η Επανάσταση, ένα προϊόν της επιθετικής πολιτικής του υπό συγκρότηση ελληνικού κράτους ενάντια σε ρυθμίσεις και πρακτικές που θεωρήθηκαν απαρχαιωμένες. Τα καταστατικά που γράφονται σε διάστημα λίγων μηνών στη διάρκεια του 1829 είναι δυνατόν, λοιπόν, να θεωρηθούν όχι ως ακριβείς αντανακλάσεις των όρων εργασίας και παραγωγής και εμπορίας αγαθών στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου πριν από την Επανάσταση, αλλά ως προϊόν

[32] Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον*, ό.π., τ. Στ' (1818-1821), σ. 223-224.

[33] Βλ. Παράρτημα του παρόντος, σ. 162-167.

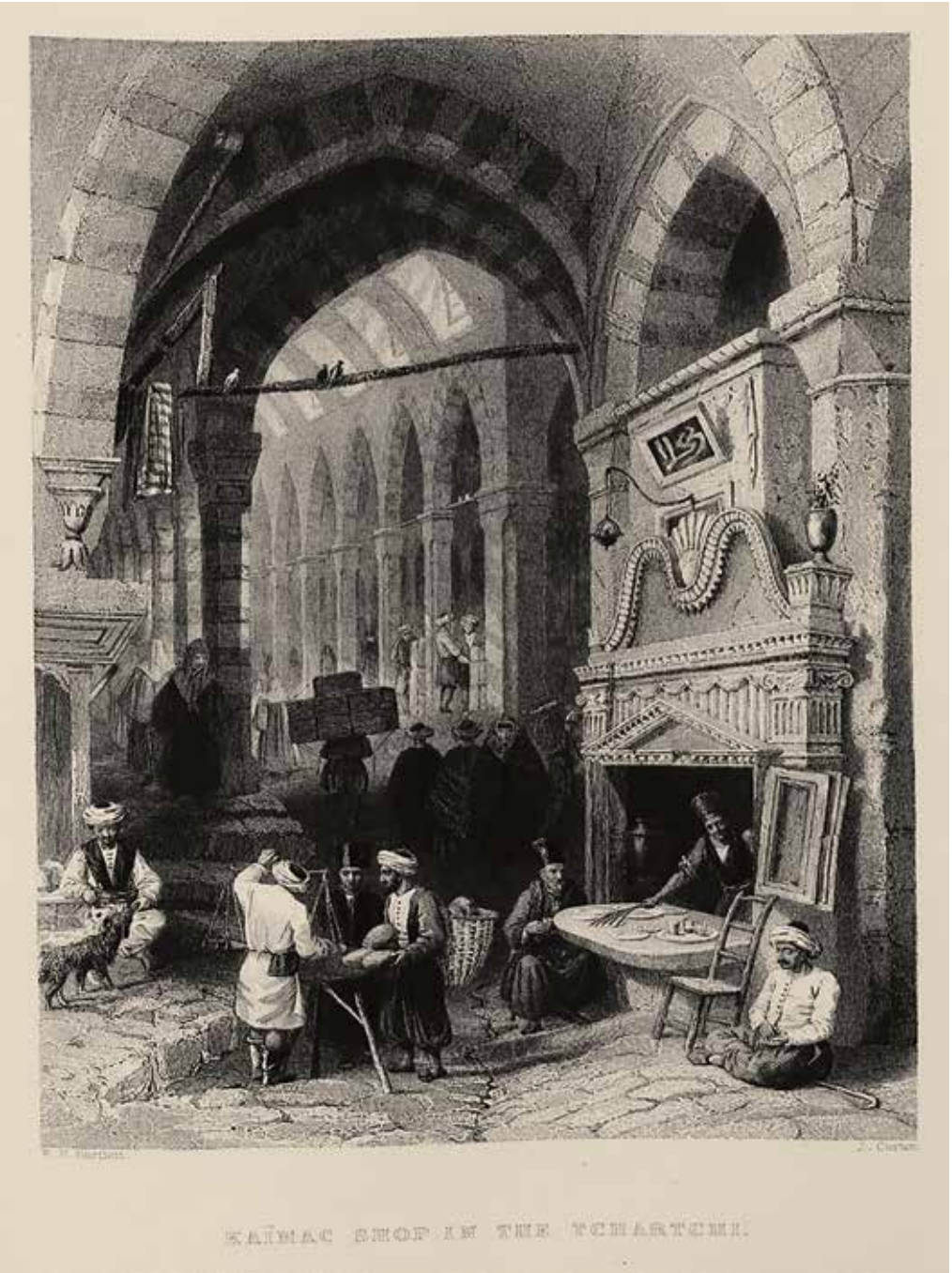

Κατάστημα γαλακτοκομικών προϊόντων στη σκεπαστή αγορά της Κωνσταντινούπολης (πηγή: PARDOE, [Julia], *The Beauties of the Bosphorus*, Λονδίνο, George Virtue, 1838: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

μιας προσπάθειας από μέρους των πατρινών βιοτεχνών και εμπόρων, μετά την επιστροφή τους στην πόλη τους, να αναβιώσουν ένα θεσμό σε παρακμή, να διαφυλάξουν ένα τμήμα της θεσμικής οργάνωσης μέσα από την οποία είχαν αναδειχθεί οι ίδιοι, να διασώσουν κάτι από τις αντιλήψεις τους για την εργασία, την παραγωγή και τον ανταγωνισμό, τη μαθητεία και τις κοινωνικές ιεραρχίες, τον κόσμο τους με άλλα λόγια, όσον από αυτόν πίστευαν ότι ήταν δυνατό να περισωθεί και να επιβιώσει στις νέες συνθήκες.[34]

Αν αυτός ήταν ο στόχος, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι δεν επετεύχθη. Τη διάσωση των καταστατικών οφείλουμε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στον αστυνόμο Π. Πατρών Λύσανδρο Βιλαέτη, ο οποίος στις 28 Μαΐου 1830, σε μια συγκυρία στην οποία βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τους επαγγελματίες της Πάτρας, τα συγκέντρωσε και τα προώθησε στη Γενική Γραμματεία, ως επικίνδυνα για το πολιτικό καθεστώς και τη δημόσια τάξη:

«Η Αστυνομία επαγρυπνούσα κατά το χρέος της διά την κοινήν ησυχίαν, εύρεν τινά έγγραφα, άτινα συνδέουν το περισσώτερον μέρος των κατοίκων της πόλεως ταύτης εις ένα σώμα. Τα έγγραφα ταύτα παρατηρήσασα κατά γράμμα, και κατά πνεύμα εύρεν αντιβαίνοντα εις τα καθεστώτα, και το οποίον μέρος συνδέεται διά τούτων αφ' ης στιγμής εσυσσωματώθη, είναι ομολογούμενον, ότι εις ένα και τον αυτόν σκοπόν άχρις ώρας αποβλέπει.»[35]

Κατά τον Βιλαέτη, επομένως, η επικινδυνότητα των συμφωνητικών για το καθεστώς δεν προκύπτει από το περιεχόμενό τους, από την ύπαρξη σε αυτά συγκεκριμένων διατάξεων οι οποίες αντιβαίνουν στο νόμο, αλλά από τις ίδιες τις συντεχνιακές δομές που συγκροτούν. Οι συντεχνίες, που συγκέντρωναν στις τάξεις τους το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού πληθυσμού, ένας θεσμός με τη λειτουργία του οποίου ήταν έως πρόσφατα συνυφασμένη η οικονομική και κοινωνική ζωή στις πόλεις, εκλαμβάνονται πλέον ως μια ενοχλητική πηγή αντιπολίτευσης. Αναγορεύοντας κάθε μορφή θεσμικής οργάνωσης που συνενώνει μεγάλο μέρος του πληθυσμού «εις ένα σώμα» ως εκ προοιμίου επικίνδυνη για το καθεστώς, ο διορισμένος από το καποδιστριακό καθεστώς αστυνόμος θέτει εκτός νόμου κάθε κορπορατιστική λογική, διαγράφοντας μία από τις πολλές εκδοχές της πολιτικής «του νεαρού κράτους να καταστρέψει κάθε συλλογικό θεσμό και μόρφωμα που μπορούσε να διαμεσολαβήσει στη σχέση του προς τους υπηκόους του, τους οποίους ζητούσε να εγκαλεί αμέσως και εξατομικευμένα ως πολίτες».[36]

Η υπονόμευση των προνομίων των συντεχνιών και η κατάργηση των μονοπωλίων

Το στοιχείο εκείνο που χαρακτήριζε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο την ιστορία των κοινωνιών των αστικών κέντρων στα χρόνια της Επανάστασης ήταν η ρευστότητα, που λάμβανε διάφορες μορφές. Μία εκδοχή της ήταν η πρωτόφαντη οριζόντια και κάθετη κινητικότητα, που δεν αφορούσε αποκλειστικά τους επαγγελματίες του πολέμου, αλλά και τον κόσμο των εμπόρων και των τεχνιτών. Η περιγραφή του εμπόρου Δημητρίου

[34] Εξάλλου, οι κανονισμοί των συντεχνιών πρέπει γενικότερα να θεωρηθούν μάλλον ως αναπαραστάσεις ενός ιδανικού για την εργασία, παρά ως πιστές απεικονίσεις της πραγματικότητας (Ντόναλντ Κουάτερτ, «Η εποχή των μεταρρυθμίσεων, 1812-1914», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Β΄, Αθήνα 2011, σ. 541).

[35] ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 1 (28.5.1830)· πρβλ. Λάζαρης, *Καποδιστριακή Πάτρα*, ό.π., σ. 205. Σχετικό με τη σύγκρουση του αστυνόμου Βιλαέτη με τους επαγγελματίες και τη δημογεροντία της Πάτρας τον Μάιο του 1830 αρχειακό υλικό υπάρχει στον οικείο φάκελο του αρχείου της Γενικής Γραμματείας (ΓΑΚ, ΑΓΓ, φάκ. 241, αρ. 356-361).

[36] Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, Η *ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 46· η αποστροφή αναφέρεται στην οθωνική περίοδο, οι απαρχές όμως αυτής της πολιτικής θα πρέπει να αναζητηθούν στην καποδιστριακή διακυβέρνηση.

Η κύρια οδός της σκεπαστής αγοράς της Κωνσταντινούπολης (πηγή: PARDOE, [Julia], *The Beauties of the Bosphorus*, Λονδίνο, George Virtue, 1838: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Ζήση για τις συνεχείς μετακινήσεις του από εργοδότη σε εργοδότη τη διετία 1826-27 προκειμένου να συγκεντρώσει το κεφάλαιο που του χρειαζόταν ώστε να ανοίξει ένα δικό του εμπορικό κατάστημα συνιστά ένα έξοχο παράδειγμα τέτοιας κινητικότητας: «Τον παρελθόντα χρόνον εδούλευα εις το εργαστήριον του κυρίου Κ. Δελιγιάννη πιστώς και τιμίως, καθώς ο ίδιος κυρ Δελιγιάννης εμπορεί να ομολογήση απ' όπου ευγήκα με 50 γρ. καπιτάλι, και ακολούθησα έπειτα τον Κ. Μικέ Ορφανόν εκ του οποίου έλαβον διά τρεις ήμυσι μήνας γρ. 53.20· κατά δε τον μήνα Ιούνιον ελθών εις Μύκωνον επουλούσα παξιμάδι, εκ του οποίου απόλαυσα γρ. 60· με αυτά τα ολίγα γρόσια άνοιξα εν αργαστηράκη, και έλαβα και εις κρέτιτον από τον εν Σύρα Νικολάκη μπακάλι γρ. 328 ως η αναχείρας μου απόδειξις, τα οποία εις Διαφόρους δώσεις επλήρωσα, και [...] τιμίως εξακολουθούσα το μικρόν εμπόριόν μου [...]».[37]

Η άλλη όψη βέβαια μιας τόσο ταχείας ανόδου ήταν ότι είχε ως προϋπόθεση την επένδυση περιορισμένων σχετικά κεφαλαίων και επομένως αφορούσε επιχειρήσεις μικρής συνήθως κλίμακας.[38] Και αν ο Ζήσης πρέπει να τα κατάφερε αρκετά καλά, γιατί κατόρθωσε με το «αργαστηράκη» του και το «μικρόν εμπόριόν» του να εξοφλήσει εντός λίγων μηνών δάνειο ύψους 328 γροσιών, άλλοι τεχνίτες και έμποροι ισχυρίζονταν ότι μετά βίας κέρδιζαν αρκετά για να ζήσουν την οικογένειά τους.[39]

Μία άλλη εκδοχή της κοινωνικής ρευστότητας συνιστούσαν οι ριζικές μεταβολές στη δημογραφική σύνθεση των πόλεων και μαζί των τάξεων των εμποροτεχνιτών. Τα δύο σημαντικότερα εμπορικά κέντρα που αναδείχθηκαν στη διάρκεια της Επανάστασης, το Ναύπλιο και η Ερμούπολη, ήταν πόλεις εντελώς καινούργιες. Η περίπτωση του συνοικισμού της Ερμούπολης είναι βέβαια βιβλιογραφικά επαρκώς τεκμηριωμένη για να απαιτεί οποιαδήποτε επιπλέον αναφορά.[40] Αναφορικά με το Ναύπλιο, ο χριστιανικός του πληθυσμός πριν από το 1821 ήταν αμελητέος: κατά μία πληροφορία αποτελούνταν από 25 περίπου φτωχές οικογένειες ντόπιων, κυρίως ψαράδων, καθώς και μερικούς μικρέμπορους από την Ύδρα που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη λίγο πριν την Επανάσταση –συνολικά κάπου 300 χριστιανοί κάτοικοι.[41] Η απογραφή του Ναυπλίου του 1825, που διενεργήθηκε εν μέσω των πολεμικών συγκρούσεων, κατέγραψε συνολικό πληθυσμό 10.327 ατόμων, εκ των οποίων μόλις οι 281 (ποσοστό 2,7%) ήταν γηγενείς.[42] Πολλά από τα εργαστήρια της πόλης καταλήφθηκαν ή αγοράστηκαν από στρατιωτικούς, οι οποίοι τοποθέτησαν σε αστικά ακίνητα μέρος των κεφαλαίων που απέκτησαν από τον πόλεμο. Η διείσδυση αυτή του ένοπλου στοιχείου στον εμποροβιοτεχνικό τομέα είχε συνέπειες και για τη συντεχνιακή οργάνωση της παραγωγής: φαίνεται, για παράδειγμα, ότι πρωτομάστορας των αρτοποιών του Ναυπλίου τον Φεβρουάριο

[37] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 117, αρ. 65 (13.12.1827).

[38] Βλ. για παράδειγμα την απογραφή των πραγμάτων που βρέθηκαν στο εργαστήριο, πιθανότητα παντοπωλείο, του Χατζή Παρασκευά Βραχνά Χίου στο Ναύπλιο μετά τον θάνατό του (1824), στα ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 17 (12.12.1824).

[39] Λ.χ. κάποιος Γιάννης Ταυγούλης, οινοπώλης, περιέγραφε ως εξής τον εαυτό του το 1824: «Πτωχός άνθρωπος έχων εργαστήρι μικρόν εις την άκραν του Άργους, κυβερνών την οικίαν μου δι' αυτού, [...] ασκί, ασκί, αγοράζω, και πουλώ διά να θρέψω την φαμιλίαν μου» (ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 33, αρ. 79, 15.6.1824).

[40] Από την πληθώρα της διαθέσιμης βιβλιογραφίας, βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Θεοδ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως*, 2 τόμοι, Αθήναι 1979-1983 και Αγγελική Φενερλή, «Ερμούπολη, η προσφυγούπολη του 1822», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, [Αθήνα] 1999, σ. 189-201.

[41] Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Τύποις Εκδοτικής Εταιρείας, Εν Αθήναις 1898, σ. 353-354, 449.

[42] Βλ. Αργυρώ Βατσάκη, *Η Γενική Απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου (1825)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2001, σ. 28, 83, 87-88, 105-109 (πίν. 2). Σύμφωνα με μια εναλλακτική επεξεργασία των ίδιων δεδομένων, ο συνολικός πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 15.828 άτομα, από τα οποία ντόπιοι ήταν οι 391, ή ποσοστό 2,5% (Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις. Πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, τ. 3, Αθήνα 2003, σ. 243, πίν. 2). Δεν είναι προφανές σε τι ακριβώς οφείλεται η τόσο μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις δύο εκτιμήσεις για τα συνολικά μεγέθη, αλλά το ποσοστό των γηγενών παραμένει λίγο-πολύ ίδιο.

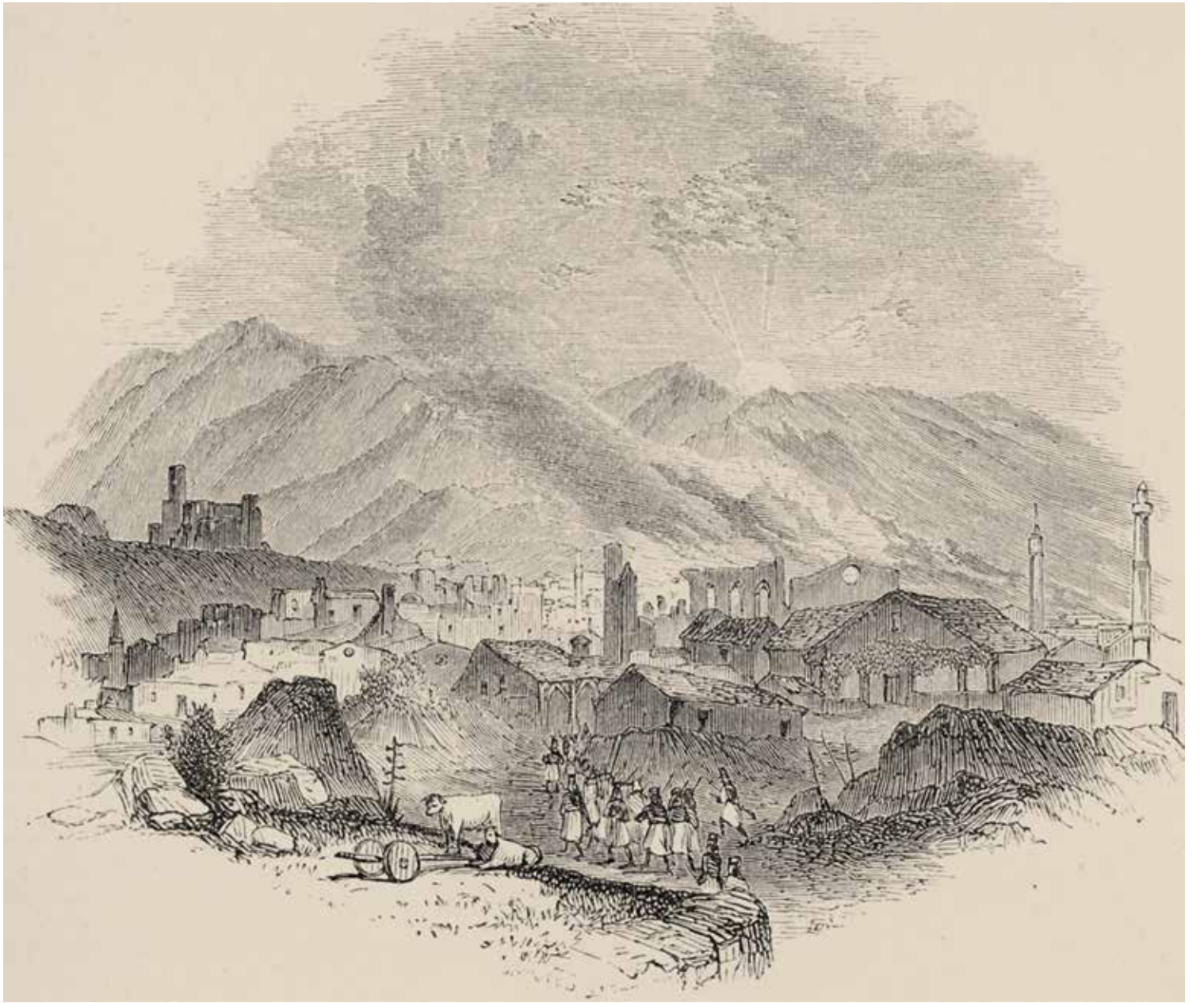

Τριπολιτσά (πηγή: WORDSWORTH, Christopher, *Greece pictorial, descriptive, & historical*, Λονδίνο, John Murray, 1882: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

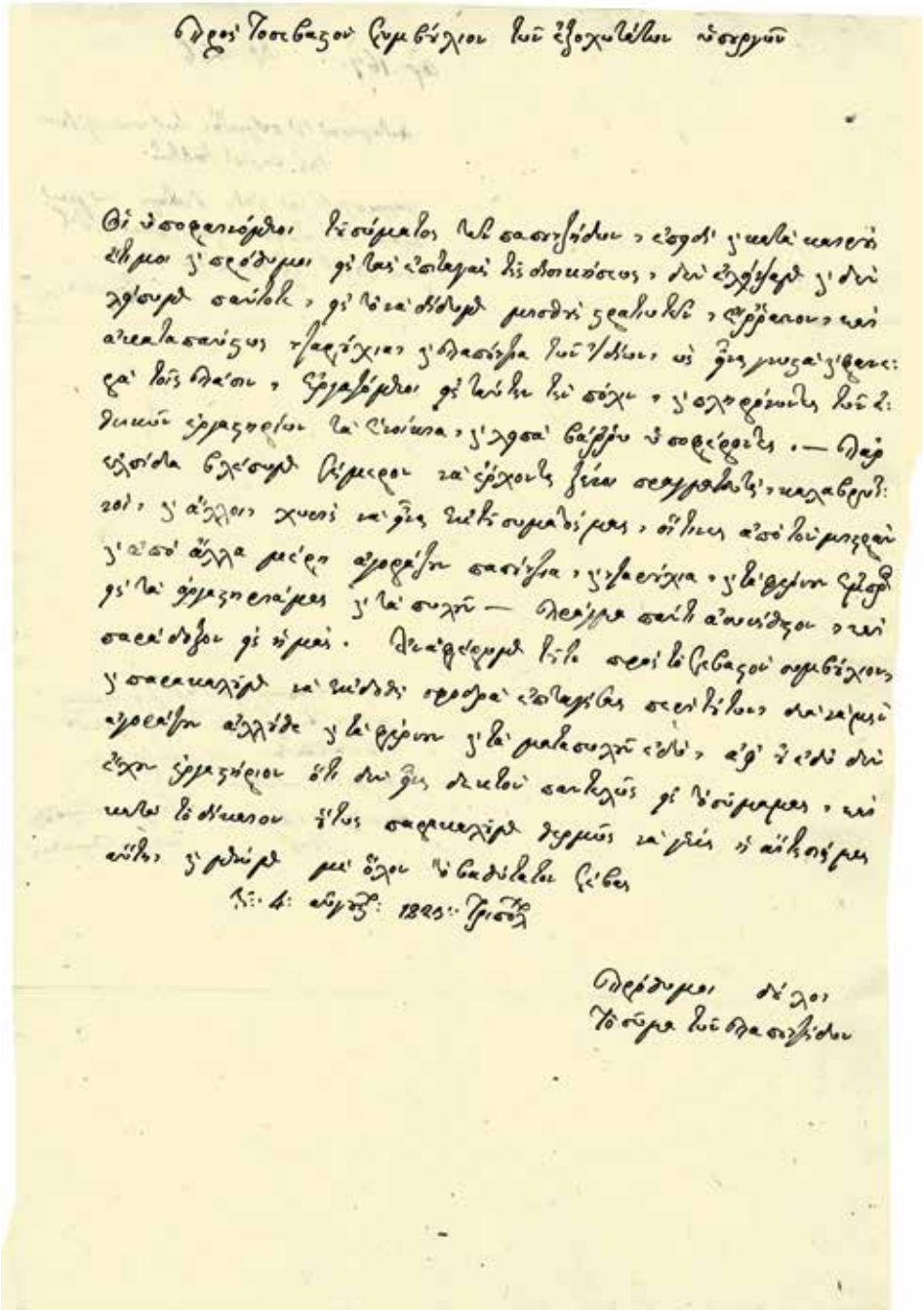

«Το σώμα των παπουτζήδων» της Τριπολιτζάς διαμαρτύρεται με αναφορά του προς το Υπ. Συμβούλιο για τον ανταγωνισμό από ξένους εμπόρους και τεχνίτες, που δεν είναι μέλη της συντεχνίας τους: «Παρ' ελπίδα βλέπωμεν Σήμερον να έρχονται ξένοι πραγματευταί, καλαβρυτινοί, και άλλοι, χωρίς να είναι εκ του σωματός μας, οίτινες από τον μιστράν και από άλλα μέρη αγοράζουν παπούτζια, και τζαρούχια, και τα φέρνουν εμπρός εις τα αργαστηριά μας και τα πωλούν – Πράγμα πάντι ασυνήθιστον, και παράδοξον εις ημάς.» Για το λόγο αυτό, ζητούν την έκδοση διαταγής «διά να μην αγοράζουν αλλούθε και τα φέρνουν και τα μεταπωλούν εδώ, αφ' ου εδώ δεν έχουν εργαστήριον ότι δεν είναι δεκτόν παντελώς εις το σώμα μας». Υπογραμμίζουν όσα έχουν προσφέρει κατά καιρούς για μισθούς και υποδήματα των στρατιωτών, εράνους και ενοίκια εθνικών εργαστηρίων.
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (4.8.1823)

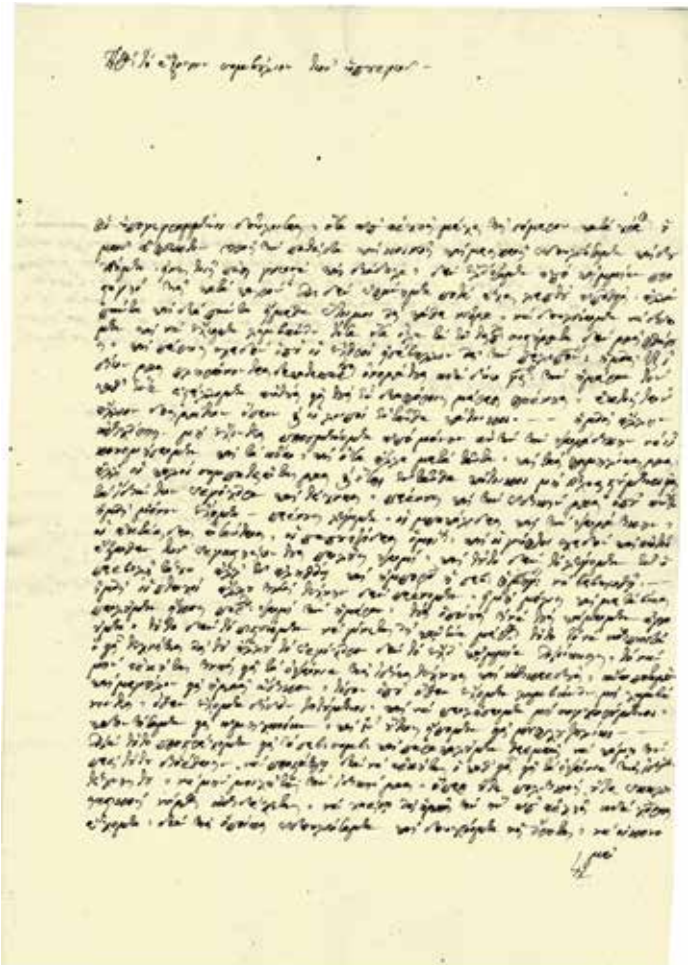

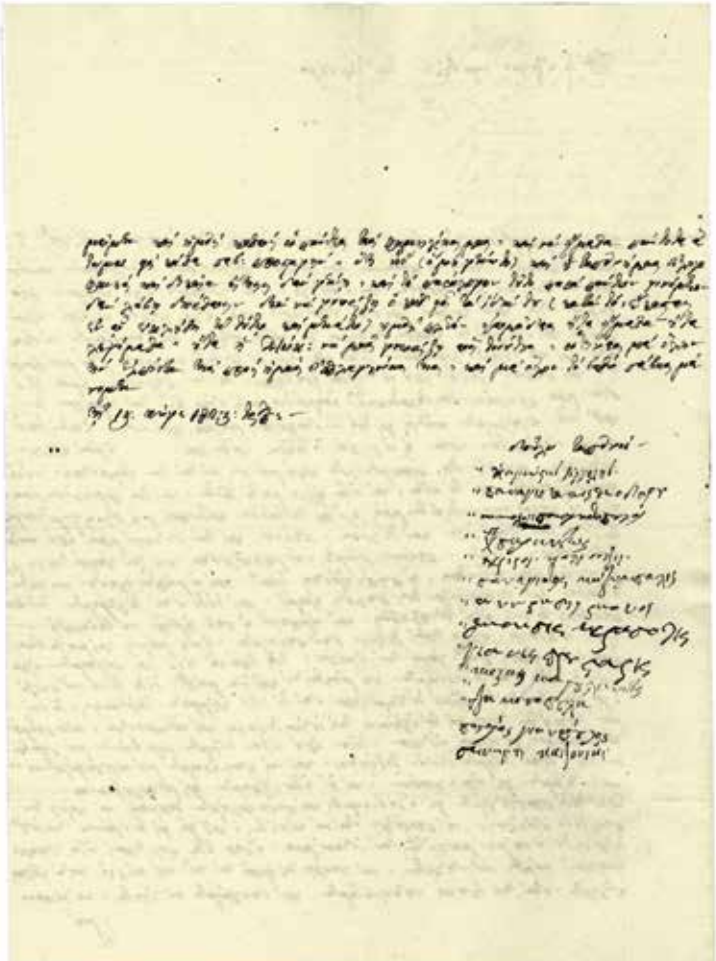

Αναφορά των αρτοποιών («ψωμάδες») της Τριπολιτζάς (13 υπογραφές) προς το Υπ. Συμβούλιο, με την οποία παραπονούνται για την ενασχόληση μη αρτοποιών με την τέχνη τους: «οι καλοί συμπατριώται μας και όσοι ενταύθα κάτοικοι μη ευχαριστούμενοι εις τα ίδιά των εργόχειρα και τέχνας, πέρνουσι και την εδικήν μας οπού αυτήν ημείς μόνον έχομεν – πέρνουσι λέγομεν, οι μπακάλιδες και την ψωμάτικην, οι ακτάριδες ωσαύτως, οι παπουτζίδες ομοίως, και οι γύφτοι σχεδόν και αυτοί έξωθεν των εργαστηρίων τους πωλούσι ψωμί, και τούτο δεν το λέγομεν εν υπερβολή τάχα αλλ' εν αληθεία και ημπορεί η σεβ. Ομήγ. να βεβαιωθή. […] τούτο δεν το πιστεύομεν να γίνεται εις κανένα μέρος τούτο το να εισπηδά ο εις τεχνήτης εις του άλλου το εργόχειρον δεν το έχει καμμία Διοίκησις, το να μην αρκήται τινάς εις τα οψώνια της ιδίας τέχνης και ηθικερδούσι, άνω ποταμών και μεγάλον εις ημάς άδικον […].» Υπογραμμίζουν όσα έχουν κατά καιρούς προσφέρει στη Διοίκηση και ότι τους οφείλονται «τόσα όσα όλα τα εν Τριπ. συστήματα δεν μας φθάνουσι», καθώς και ότι έχουν μόνο την τέχνη τους για να επιβιώσουν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους, ενώ «μετά βίας πωλούμεν είκοσι παρ. ψωμί την ημέραν», με συνέπεια να καταντούν «εις μουφλουζολίκι». Σε περίπτωση που «το παράλογον τούτο παρά πάντων γινόμενον δεν λάβη διόρθωσιν διά να γνωρίζη ο καθ' εις τα ίδιά του (κατά το, έκαστος εν ω εκλήθη εν τούτω και μενέτω) ημείς πλέον ψωμάδες ούτε είμεθα ούτε λεγόμεθα». Από σημείωση στο πίσω μέρος προκύπτει ότι όχι μόνο το αίτημά τους απορρίφθηκε από το Υπ. Συμβούλιο, αλλά ταυτόχρονα δόθηκε η οδηγία: «Να αναιρέση μάλιστα και την προεκδοθείσαν διαταγήν περί των παπουτζίδων, συγχωρούν να πωλή καθείς ελευθέρως.»
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (19.8.1823)

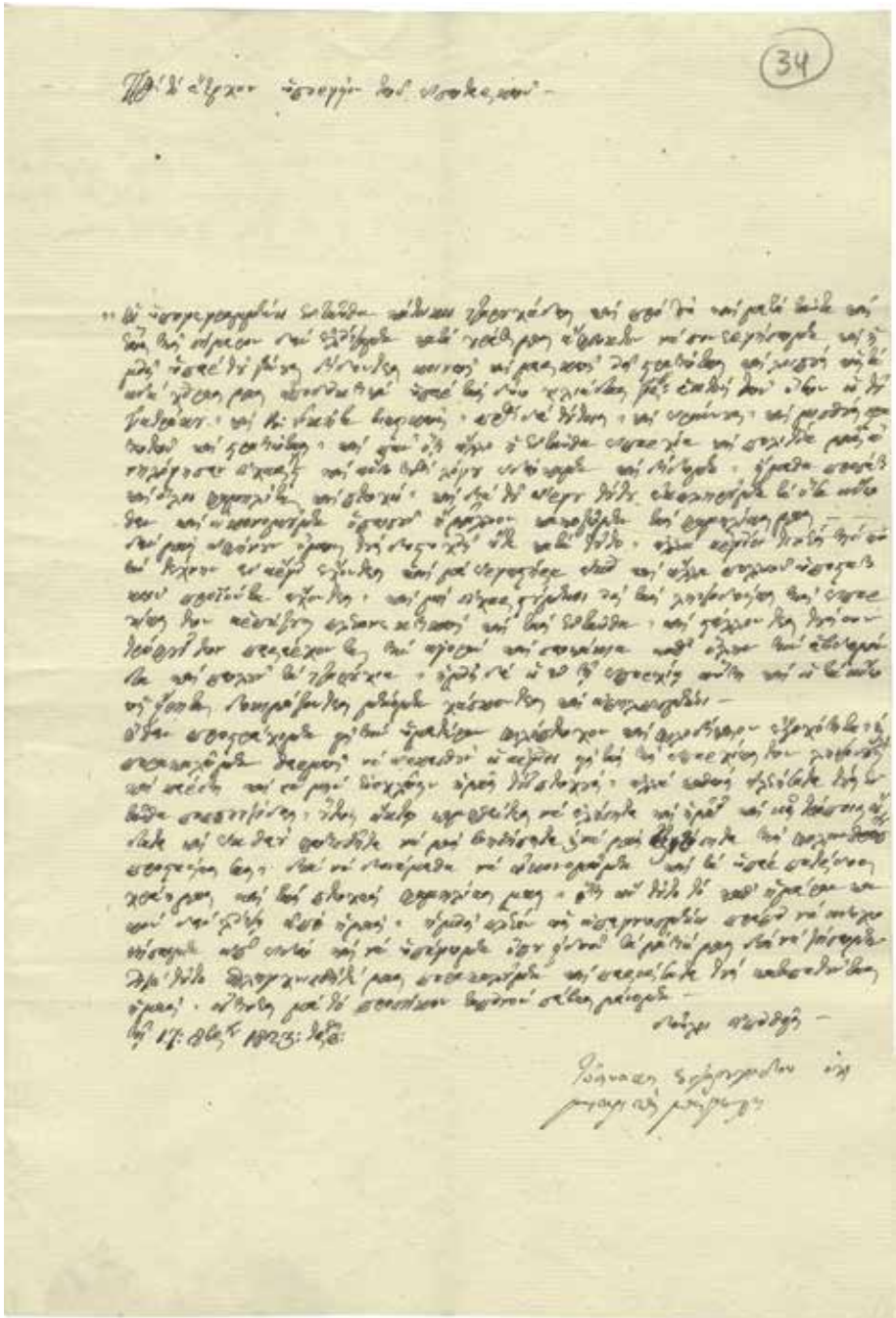

Το σινάφι των τζαρουχάδων της Τριπολιτζάς, «όλι μικρί και μεγάλη», απευθύνει αναφορά προς το Υπ. Εσωτερικών. Οι ίδιοι δεν παρέλειψαν να συνδράμουν στον Αγώνα, έχοντας δώσει σύμφωνα με τα αποδεικτικά που βρίσκονται στα χέρια τους πάνω από 2.000 γρόσια σε στρατιώτες και λοιπούς, δίχως να συνυπολογίζουν τα όσα τους πήραν διά της βίας, ενώ δίχως αντίρρηση έδωσαν και δίνουν με ευχαρίστηση και δίχως αντιρρήσεις καθετί που τους καταλογίζει η πόλη και η επαρχία, παρά τη φτώχεια τους: «είμεθα προσέτι και όλοι φαμηλίται και πτωχοί, και διά του έργου τούτου εκπληρούμεν τα όσα άνωθεν και οικονομούμεν οπωσούν ή μάλλον κακοζώμεν τας φαμηλίας μας.» Διαμαρτύρονται για το γεγονός ότι «αργείοι τινές την αυτήν τέχνην εν Άργει έχοντες και με εργαστήρια εκεί και άλλων πολλών υποστατικών προϊόντα έχοντες, και μη ευχαριστούμενοι εις τας ληψοδοσίας της επαρχίας των αρπάζουσι πλεονεκτικώς και τας ενταύθα, και στέλλοντες τους συντρόφους των περιέρχονται την αγοράν και σωκάκια καθ' όλην την εβδομάδα και πωλούν τα τζαρούχια, ημείς δε οι εν τη επαρχία αύτη και οι τα άνω ως είρηται δοκιμάζοντες μένομεν χάσκοντες και απηλπισμένοι.» Ζητούν από τον Υπ. Εσωτερικών «να αρκεσθούν οι αργείοι εις τας επαρχίας των ληψοδοσίας και κέρδη και να μην ενοχλώσιν ημάς τους πτωχούς, αλλά καθώς πλεήσατε τους ενταύθα παπουτζίδες, ούτως οίκτω καμφθέντες να ελήσετε και ημάς και οις τρόποις οίδετε», με την επισήμανση «ότι αν τούτο το καθ' ημέραν κακόν δεν λείψη από ημάς, ημείς πλέον ως απεγνωσμένοι πρέπει να αναχωρήσωμεν απ' εδώ και να υπάγωμεν όπου ειδούν τα μάτια μας διά να ζήσωμεν.» Στο πίσω μέρος σημειώνεται ότι η απαίτηση των τζαρουχάδων «να διακηρυχθή, κανείς να μην εμπορή να πωλή τζαρούχια αν δεν έχει εργαστήριον εντός της επαρχίας, και δεν είναι εγκάτοικος».

ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 26, αρ. 34 (17.10.1823)

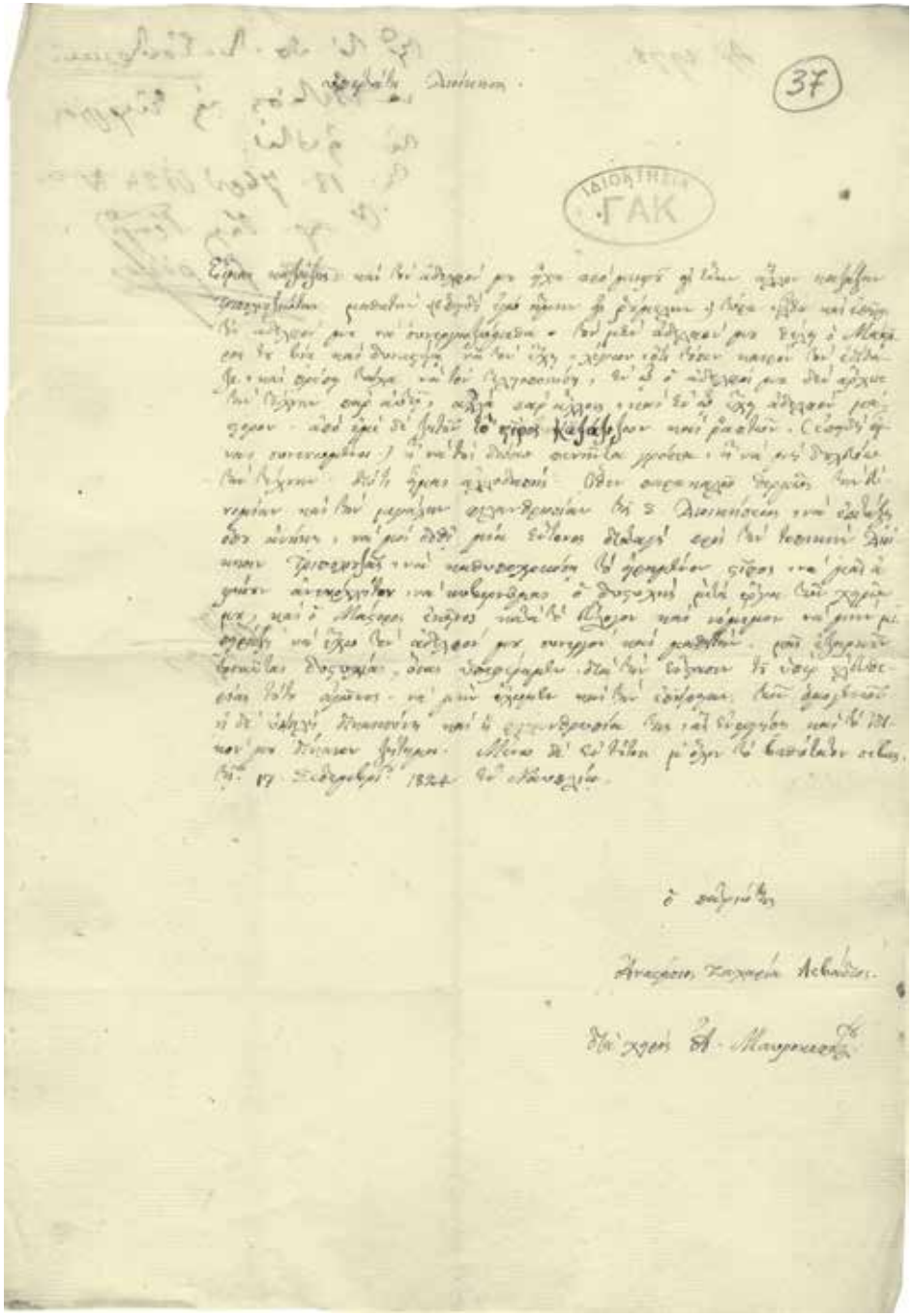

Ο Αναστάσιος Ζαχαρία Λεβάδιος, καζάζης (μεταξουργός) στο επάγγελμα, αναφέρει στη Διοίκηση ότι επειδή βρισκόταν στη Ρούμελη, είχε τον αδελφό του μαθητή σε έναν άλλο καζάζη στην Τριπολιτσά· με την άφιξή του στην Πελοπόννησο τον πήρε για να συνεργαστούν, αλλά «θέλει ο Μάστορος του βία και δυναστεία να τον έχη, λέγων, ότι τόσον καιρόν τον εδίδαξε, και πρέπει τάχα να τον τελειοποιήση, εν ω ο αδελφός μου δεν άρχισε την τέχνην παρ' αυτώ, αλλά παρ' άλλοις, και εν ω έχει αδελφόν μάστορον.» Ταυτόχρονα το σινάφι των καζάζηδων και ραπτών ζητούν από τον ίδιο 50 γρόσια για να κάνει έναρξη επαγγέλματος στην πόλη τους: «από εμέ δε ζητούν το στίφος καζάζιδων και ραπτών, (επειδή είναι συνενωμένοι) ή να τους δώσω πενήντα γρόσια, ή να μη δουλεύω την τέχνην· διότι είμαι αλλοδαπής.» Ζητά να εκδοθεί μια διαταγή προς την τοπική διοίκηση να υποχρεώσει το σινάφι να τον αφήσουν ανενόχλητο να ζήσει από την τέχνη του, έχοντας τον αδελφό του «συνεργόν και μαθητήν», γιατί έχει υποφέρει πολλά στον υπέρ ελευθερίας αγώνα.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 37 (17.9.1824)

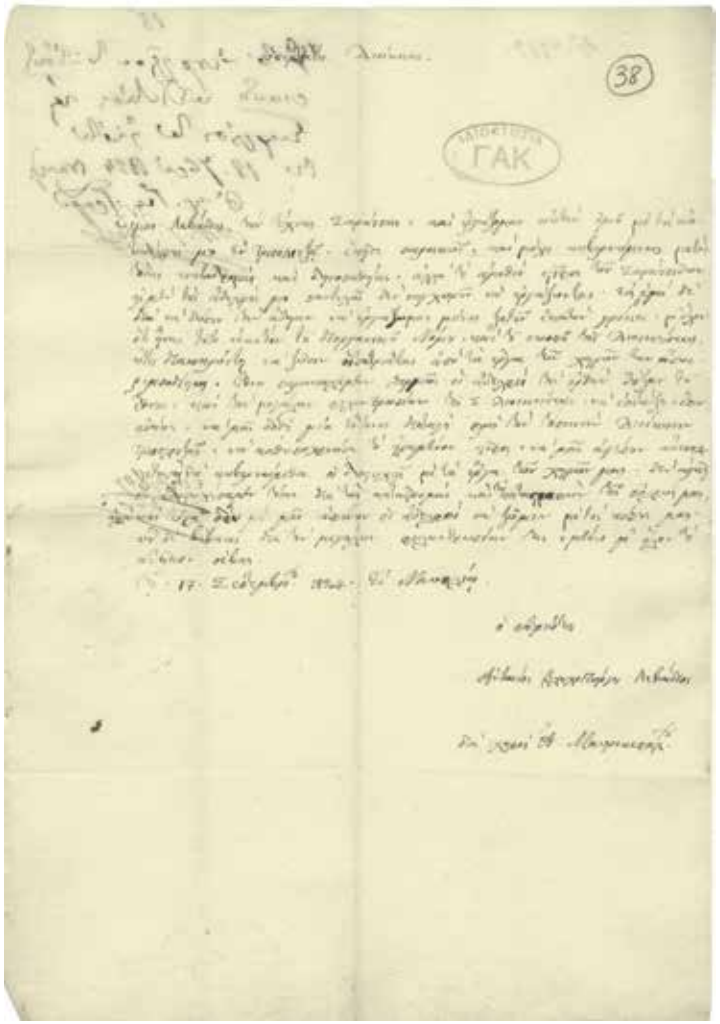

Ο Αντώνιος Βλαχογεώργη Λεβάδιος, σαράτσης (χαμουρατζής-σαγματοποιός) στο επάγγελμα, αναφέρει στη Διοίκηση ότι κατοικεί στην Τριπολιτσά και ότι εργάζεται μαζί με αδελφούς του «αλλά το αγαθόν στίφος των Σαράτσιδων εις μεν τους αδελφούς μου παντελώς δεν συγχωρούν να εργάζωνται· εις εμέ δε διά να δώσουν την άδειαν να εργάζωμαι μόνος ζητούν εκατόν γρόσια· μ' όλον ότι είναι τούτο εναντίον του διοργανικού Νόμου, και του σκοπού της Διοικήσεως, ήτις διακηρύττει να ζώσιν οι πατριώται από τα έργα των χειρών απαρεμποδίστως.» Ζητά να εκδοθεί μια διαταγή προς την τοπική διοίκηση να υποχρεώσει το σινάφι να αφήσουν τον ίδιο και τους αδελφούς του ανενόχλητους να ζήσουν από την τέχνη τους.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 38 (17.9.1824)

του 1826 ήταν ο στρατιωτικός Αποστόλης Γουναρόπουλος, ιδιοκτήτης φούρνου στην πόλη.[43]

Οι αναφορές στις πηγές για την ύπαρξη και λειτουργία συντεχνιών στη διάρκεια του Αγώνα σε περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της ελληνικής επαναστατικής κυβέρνησης δεν λείπουν.[44] Ειδικά για την Τριπολιτσά και το Ναύπλιο έχουμε πολλές πληροφορίες για την υποβολή εκ μέρους των τοπικών συντεχνιών διαφόρων αιτημάτων σχετικών με τον κλάδο τους, τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των τιμών των προϊόντων, τις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις, ακόμα και την ανάθεση σε αυτές της εκδίκασης διαφορών ανάμεσα σε εμπόρους και τεχνίτες, ζητήματα στα οποία θα σταθούμε κατόπιν. Για τα άλλα αστικά κέντρα οι αναφορές είναι σαφώς λιγότερες, ωστόσο μας δίνουν ένα μέτρο της γεωγραφικής διασποράς του θεσμού. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι στα 1824 στο Άργος υπήρχε συντεχνία υποδηματοποιών («εσινάφι των παπουτζίδων», «σύστημα των σανδαλοποιών»), αποτελούμενη από 9 τεχνίτες,[45] ενώ αργότερα την ίδια χρονιά γίνεται μνεία του πρωτομάστορα της συντεχνίας των οικοδόμων της Αθήνας.[46] Το

[43] Βλ. Ιάκωβος Τ. Βισβίζης, *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου, μετ' ανεκδότων εγγράφων*, Τυπογραφείον Αριστομ. Γ. Παπανικολάου, Αθήναι 1941, σ. 469 (αρ. 566)· πρβλ. και ΓΑΚ, ΑΜΔ, φάκ. 26, αρ. 91 και 99 (4.2.1826).

[44] Εδώ θεωρείται ότι για συντεχνία μπορεί να γίνει λόγος μόνον όταν στην εκάστοτε πηγή κάνουν την εμφάνισή τους όροι που δηλώνουν σαφώς την ύπαρξη συντεχνιακής οργάνωσης (κατεξοχήν: σινάφι, σύστημα, σώμα, στίφος, αλλά και: κάλφας, πρωτομάστορας κοκ.), μολονότι δεν λείπουν από τη βιβλιογραφία και διαφορετικές προσεγγίσεις. Για παράδειγμα, στην πιο συστηματική μονογραφία για τους οθωμανούς τεχνίτες η συντεχνία ταυτίζεται με την απλή διαπίστωση συλλογικής δράσης τεχνιτών υπέρ των συμφερόντων τους, δίχως να διευκρινίζεται κατά πόσον η ύπαρξη και θεσμικής οργάνωσης συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση ή όχι για τη δράση αυτή: «θα θεωρούμε ως συντεχνία οποιαδήποτε ένωση τεχνιτών ικανή να προσφύγει στα δικαστήρια ή να υποβάλει αναφορές στην κεντρική διοίκηση προκειμένου να προστατεύσει τα συμφέροντα του επαγγελματικού της κλάδου» (Faroqhi, *Artisans of Empire*, ό.π., σ. xvi-xvii). Ωστόσο, στις συνθήκες της Επανάστασης μια απλή αναφορά ενός αριθμού εμπόρων ή τεχνιτών προς τις κρατικές αρχές δεν συνεπαγόταν συνήθως την ύπαρξη και τυπικής συντεχνιακής οργάνωσης.

[45] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 31, αρ. 8 (21.4.1824) και 59 (24.4.1824).

[46] Βισβίζης, *Η πολιτική δικαιοσύνη*, ό.π., σ. 365-366 (αρ. 342).

1825 στην Αίγινα λειτουργούσε «συνάφι των μαραγκών», μάλλον καραβομαραγκών, με εκατό περίπου ή και περισσότερα μέλη.[47] Ανάμεσα στις εθελοντικές συνεισφορές υδραίων ιδιωτών στις αρχές του 1826 υπέρ των πολιορκημένων στο Μεσολόγγι καταγράφονται προσφορές των συντεχνιών των «καζάσηδων», των «ραπτών» και των «παπουτσίδων» της Ύδρας σε χρήμα και είδος.[48]

Ωστόσο, η περιοχή εκείνη για τις συντεχνίες της οποίας στη διάρκεια της Επανάστασης διαθέτουμε συγκριτικά αξιόλογο όγκο πληροφοριών, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, είναι κατεξοχήν η Τριπολιτσά, στην οποία θα σταθούμε στις επόμενες σελίδες. Αντίθετα από άλλα, εν πολλοίς καινούργια αστικά κέντρα που αναδείχθηκαν ως σημαντικές εμπορικές πόλεις εντός της επαναστατημένης επικράτειας στη διάρκεια του Αγώνα, η Τριπολιτσά υπήρξε αξιόλογο εμποροβιοτεχνικό κέντρο προεπαναστατικά, με μια ισχυρή και ευκατάστατη τάξη χριστιανών τεχνιτών και εμπόρων που συμμετείχαν ενεργά στην προετοιμασία της εξέγερσης.[49] Ως εκ τούτου, παρά τις δημογραφικές αλλαγές που προκάλεσε η κατάληψή της από τα ελληνικά στρατεύματα στις 23 Σεπτεμβρίου 1821, με την εξόντωση της πλειονότητας του μουσουλμανικού και του εβραϊκού στοιχείου και τη συρροή νέων ελλήνων κατοίκων από άλλες περιοχές, το χριστιανικό εμποροβιοτεχνικό της στρώμα και η συντεχνιακή του οργάνωση είχε αρκετό βαθμό συνέχειας με το οθωμανικό παρελθόν.

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1823 η επαναστατική κυβέρνηση δέχθηκε σωρεία αναφορών που αφορούσαν αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ομάδες εμπόρων και βιοτεχνών σχετικά με την οργάνωση της παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών στην Τριπολιτσά. Συντεχνίες τεχνιτών απευθύνθηκαν στην κεντρική διοίκηση απαιτώντας την επικύρωση και την εφαρμογή των παλαιότερων μονοπωλιακών κανόνων για την εξάσκηση των αστικών επαγγελμάτων και την προστασία τους από τον ανταγωνισμό εκ μέρους άλλων ομάδων τεχνιτών της ίδιας πόλης ή εμπόρων και τεχνιτών από άλλες περιοχές, που διεκδικούσαν για λογαριασμό τους ένα μερίδιο από την αγορά της Τριπολιτσάς. Το περιεχόμενο των συγκρούσεων καταδεικνύει ότι τα όρια μεταξύ των βιοτεχνικών επαγγελμάτων και τα όρια μεταξύ της παραγωγής και εμπορίας αγαθών έγιναν μετά την Επανάσταση περισσότερο ρευστά, τουλάχιστον στην Τριπολιτσά, ωθώντας τους θιγόμενους να αξιώσουν από την επαναστατική εξουσία να τα επιβεβαιώσει εκ νέου και να τα καταστήσει στο εξής σεβαστά, αποκλείοντας ανταγωνιστικές ομάδες από την παραγωγή και την πώληση συγκεκριμένων προϊόντων, με βάση το κριτήριο της επαγγελματικής συνάφειας και της εντοπιότητας. Τα μέτρα που έλαβε η κεντρική κυβέρνηση χαρακτηρίζονταν σε αυτήν την πρώιμη φάση από αντιφατικότητα και αποσπασματικότητα· παρά την έλλειψη όμως μιας ενιαίας πολιτικής και την εμφανή αμηχανία που της προκαλούσαν οι διενέξεις, η κεντρική εξουσία έδειξε σε ορισμένες περιπτώσεις μια αξιοσημείωτη τάση να αμφισβητήσει τις μονοπωλιακές ρυθμίσεις του παρελθόντος, η οποία όπως θα δούμε στη συνέχεια κατέστη κυρίαρχη.

Στις 4 Αυγούστου 1823 η συντεχνία των υποδημα-

[47] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 70-71 (28.11.1825), 99 (11.12.1825).

[48] Βλ. εφ. *Ο Φίλος του Νόμου*, 8 Μαρτίου και 9 Απριλίου 1826. Στις λίστες που δημοσίευσε η εφημερίδα σε συνέχειες καταγράφονται και πολυάριθμες άλλες προσφορές τεχνιτών, αλλά αυτές είναι οι μόνες που δεν κατατίθενται ατομικά, αλλά γίνονται στο όνομα της συντεχνίας.

[49] Βλ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α΄, σ. 328-332, 376, 404 και τ. Β΄, σ. 11 κ.ε. Πληθώρα ονομάτων εμποροτεχνιτών της Τριπολιτσάς ενταγμένων στη Φιλική Εταιρεία τις παραμονές της Επανάστασης δίνονται στο Στέφανος Ιω. Στεφανόπουλος, *Απομνημονεύματα τινά της επαναστάσεως του 1821*, Τύποις της Φωνής των Επαρχιών, Εν Τριπόλει 1864, ιδίως σ. 6-8. Περιηγητικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη ζωηρότητα της εμπορικής κίνησης στην αγορά της Τριπολιτσάς το 1824-25, ιδίως σε όπλα και είδη ρουχισμού (George Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, John Murray, Λονδίνο 21825, σ. 146· James Emerson – W. H. Humphreys, *A Picture of Greece in 1825*, 2 τόμοι, Henry Colburn, Λονδίνο 1826, τ. Α΄, σ. 78-79).

τοποιών («σώμα των παπουτζήδων») της πόλης διαμαρτυρήθηκε με αναφορά της για τον ανταγωνισμό από ξένους εμπόρους και τεχνίτες, μη μέλη της συντεχνίας: σύμφωνα με την καταγγελία, μη ντόπιοι έμποροι, προερχόμενοι από τα Καλάβρυτα και άλλες περιοχές, αγόραζαν υποδήματα και τσαρούχια από τον Μυστρά και αλλού και τα μετέφεραν στην Τριπολιτσά, όπου τα πωλούσαν στην αγορά, μπροστά στα υποδηματοποιεία των γηγενών. Η πρακτική ήταν ή προβλήθηκε ως καινούργια, γιατί οι υποδηματοποιοί έκαναν λόγο για «πράγμα πάντι ασυνήθιστον, και παράδοξον εις ημάς», το οποίο «δεν είναι δεκτόν παντελώς εις το σώμα μας» και ζήτησαν την έκδοση διαταγής με την οποία θα απαγορευόταν σε όσους δεν είχαν εργαστήριο στην Τριπολιτσά να μεταφέρουν και να πωλούν στην πόλη υποδήματα αγορασμένα από άλλες περιοχές.[50] Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 19 Αυγούστου, οι αρτοποιοί της πόλης υπέβαλαν δική τους αναφορά προς το υπουργικό συμβούλιο, η οποία στοχοποιούσε όχι πλέον τους εμπόρους από άλλες περιοχές, αλλά τους ίδιους τους τεχνίτες της Τριπολιτσάς, που αρνούνταν να σεβαστούν τα καθιερωμένα όρια μεταξύ των επαγγελμάτων: «οι καλοί συμπατριώται μας και όσοι ενταύθα κάτοικοι μη ευχαριστούμενοι εις τα ίδιά των εργόχειρα και τέχνας, πέρνουσι και την εδικήν μας· οπού αυτήν ημείς μόνον έχομεν – πέρνουσι λέγομεν, οι μπακάλιδες και την ψωμάτικην, οι ακτάριδες [μικροπωλητές] ωσαύτως, οι παπουτζίδες ομοίως, και οι γύφτοι σχεδόν και αυτοί έξωθεν των εργαστηρίων τους πωλούσι ψωμί, και τούτο δεν το λέγομεν εν υπερβολή τάχα αλλ' εν αληθεία και ημπορεί η σεβ. Ομήγ. να βεβαιωθή. […] τούτο δεν το πιστεύομεν να γίνεται εις κανένα μέρος τούτο το να αντιπηδά ο εις τεχνήτης εις του άλλου το εργόχειρον δεν το έχει καμμία Διοίκησις, το να μην αρκήται τινάς εις τα οψώνια της ιδίας τέχνης και ηθικερδούς, άνω ποταμών και μεγάλον εις ημάς άδικον […].»[51]

Τέλος, στις 17 Οκτωβρίου 1823 τα μέλη της συντεχνίας των κατασκευαστών τσαρουχιών της Τριπολιτσάς («σινάφη τον τζαρουχάδον») διαμαρτυρήθηκαν σε αναφορά τους προς το υπουργείο Εσωτερικών για το γεγονός ότι ορισμένοι ομότεχνοί τους από το Άργος δεν αρκούνταν στην πελατεία των εργαστηρίων τους εκεί, αλλά έστελναν συνεργάτες τους στην Τριπολιτσά, οι οποίοι περιέρχονταν καθημερινά την αγορά της πόλης και τους γύρω δρόμους και πωλούσαν τσαρούχια· για την προσπάθειά τους αυτή να επεκτείνουν τις συναλλαγές τους σε άλλη επαρχία, ζημιώνοντας τους ντόπιους, οι Αργείοι κατασκευαστές τσαρουχιών καταγγέλλονταν ως πλεονέκτες και άρπαγες. Κατά πάσα πιθανότητα επομένως αυτοί οι πλανόδιοι πωλητές τσαρουχιών ήταν και αυτοί τεχνίτες, συνδεδεμένοι με τα εργαστήρια του Άργους, και όχι ανεξάρτητοι έμποροι, όπως στην περίπτωση της καταγγελίας των υποδηματοποιών.[52]

Και στις τρεις περιπτώσεις οι τριπολιτσιώτες τεχνίτες υπογράμμισαν τη συνεισφορά τους στο παρελθόν στον Αγώνα, ιδίως με την προμήθεια των στρατευμάτων με αναγκαία εφόδια και τρόφιμα, και την αδυναμία τους να ανταπεξέλθουν οικονομικά στον ανταγωνισμό, που έθετε σε κίνδυνο την επιβίωση των ίδιων και των οικογενειών τους. Ωστόσο στην αναφορά των αρτοποιών, λόγω της φύσης της συγκεκριμένης υπόθεσης, η προάσπιση των μονοπωλίων των συντεχνιών ταυτιζόταν και με τη, θετικά φορτισμένη, υπεράσπιση των παραδοσιακών ορίων ανάμεσα στις διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες, «διά να γνωρίζη ο καθ' εις τα

[50] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (4.8.1823).

[51] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (19.8.1823).

[52] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 26, αρ. 34 (17.10.1823).

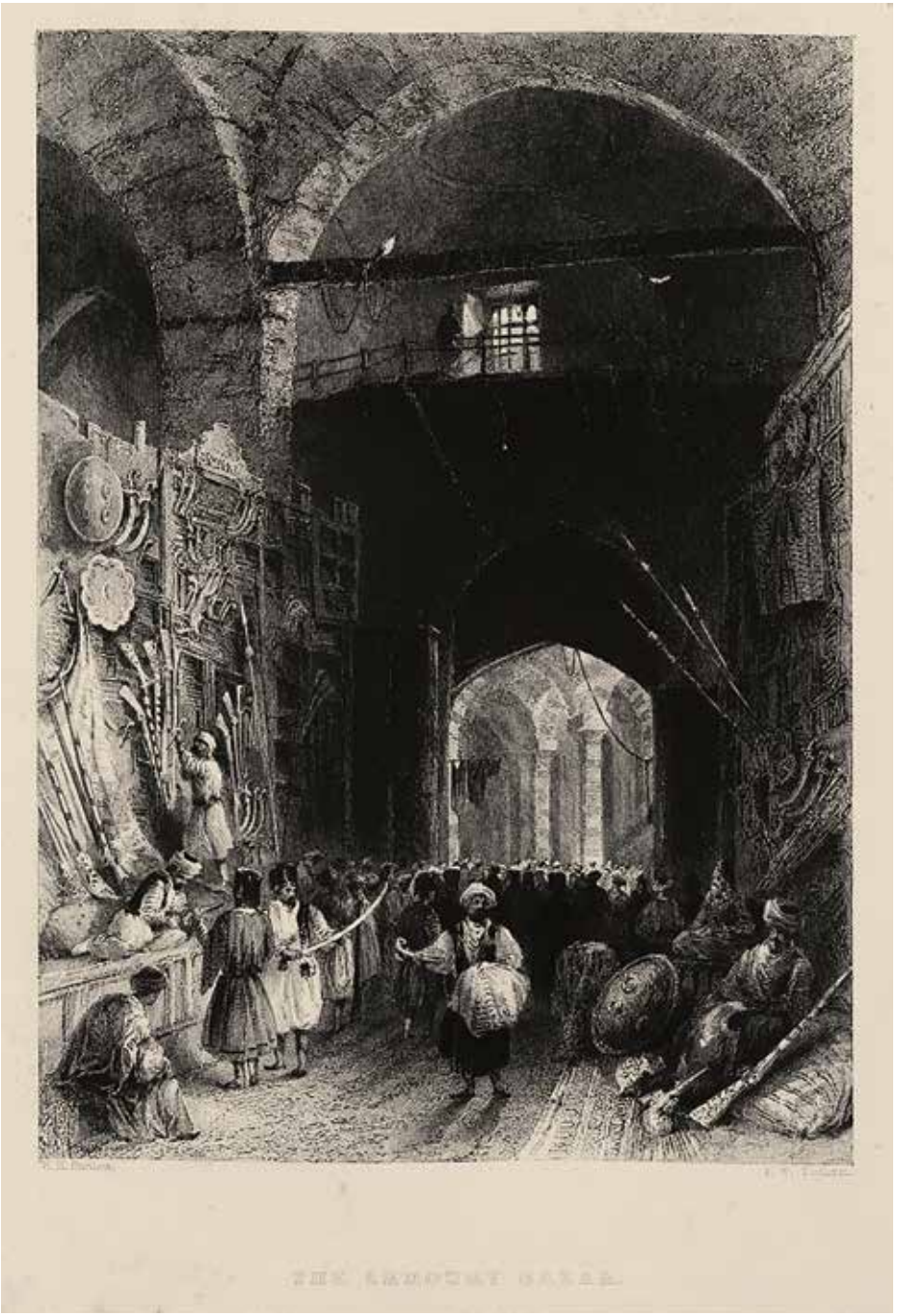

Η αγορά όπλων στο κέντρο της σκεπαστής αγοράς της Κωνσταντινούπολης (πηγή: PARDOE, [Julia], *The Beauties of the Bosphorus*, Λονδίνο, George Virtue, 1838: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

ίδιά του (κατά το, έκαστος εν ω εκλήθη εν τούτω και μενέτω)», ενώ η απαγόρευση σε άλλους τεχνίτες να εξασκούν «την ψωμάδικην» συνδεόταν, πέρα από το οικονομικό διακύβευμα, και με την περιφρούρηση μιας ιδιαίτερης επαγγελματικής ταυτότητας: «ημείς πλέον ψωμάδες ούτε είμεθα ούτε λεγόμεθα».[53] Στον βαθμό που κάθε επαγγελματική κατηγορία τεχνιτών είχε μια ιδιαίτερη εργασιακή κουλτούρα και μια διακριτή ταυτότητα, η απειλή γι' αυτούς δεν είχε αποκλειστικά οικονομικό περιεχόμενο: συνηγορώντας υπέρ της διατήρησης του παραδοσιακού κανονιστικού πλαισίου, οι αρτοποιοί της Τριπολιτσάς, πέρα από τον βιοπορισμό τους, υπερασπίζονταν μια εργασιακή κουλτούρα που είχαν κληρονομήσει από τις προηγούμενες γενιές και έπρεπε να διαφυλάξουν για τις επόμενες, μια ταυτότητα και μια θέση στην κοινωνία.[54]

Οι σχετικές με αυτές τις συγκρούσεις ενέργειες των αρμοδίων αρχών υπήρξαν αρκετά σπασμωδικές. Στην περίπτωση των υποδηματοποιών, εκδόθηκαν κατόπιν απόφασης του υπουργικού συμβουλίου διαταγές σύμφωνα με τις οποίες οι μη Τριπολιτσιώτες θα είχαν στο εξής τη δυνατότητα να πωλούν στην αγορά της πόλης παπούτσια κατασκευασμένα σε άλλες περιοχές μόνο την ημέρα του εβδομαδιαίου παζαριού, το Σάββατο.[55] Λίγες ημέρες όμως αργότερα το ίδιο όργανο, το υπουργικό συμβούλιο, αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα των αρτοποιών να απαγορεύσει σε άλλες κατηγορίες επαγγελματιών να παρασκευάζουν και να πωλούν ψωμί. Επειδή οι δύο υποθέσεις δεν ήταν πανομοιότυπες, θα ήταν δυνατό να θεωρήσει κανείς ότι οι περιορισμοί με βάση την εντοπιότητα εκλαμβάνονταν ως ισχυρότεροι από εκείνους με βάση την επαγγελματική συνάφεια, αν η απόρριψη της διεκδίκησης των αρτοποιών δεν συνοδευόταν από την ταυτόχρονη ανάκληση της προηγούμενης απόφασης για τους υποδηματοποιούς, στο πλαίσιο μιας νέας ενιαίας αρχής που επέτασσε «να πωλή καθείς ελευθέρως».[56] Ούτε αυτή η πολιτική έμελλε να κρατήσει πολύ. Μετά την αναφορά της συντεχνίας των κατασκευαστών τσαρουχιών, απαγορεύτηκε από την κυβέρνηση σε όσους δεν κατοικούσαν στην πόλη και δεν είχαν εργαστήριο εντός της επαρχίας να πωλούν τσαρούχια στην Τριπολιτσά, χωρίς μάλιστα σε αυτήν την περίπτωση να προβλέπεται ούτε η εξαίρεση του παζαριού του Σαββάτου. Έχει ενδιαφέρον ότι τόσο το κείμενο της αναφοράς των κατασκευαστών τσαρουχιών όσο και το αρχικό σχέδιο της υπουργικής απόφασης επικαλούνταν την προηγούμενη ικανοποίηση του ανάλογου αιτήματος των υποδηματοποιών, αγνοώντας ότι η διάταξη εκείνη είχε κατόπιν αποσυρθεί· όταν αυτό έγινε αντιληπτό, το σκεπτικό της υπουργικής διαταγής για τους κατασκευαστές τσαρουχιών άλλαξε και η ευνοϊκή ρύθμιση προβλήθηκε ως κατ' εξαίρεση παραχώρηση.[57]

Δύο υποθέσεις που υποβλήθηκαν στο υπουργείο Εσωτερικών έναν περίπου χρόνο μετά σηματοδότησαν μια ριζική αλλαγή πλεύσης στην αντιμετώπιση των προνομίων των συντεχνιών εκ μέρους της επαναστατικής διοίκησης. Αμφότερες αφορούσαν διενέξεις ανάμεσα σε Λειβαδίτες εγκατεστημένους στην Τριπολιτσά αφενός και τις τοπικές συντεχνίες αφετέρου· η κοινή καταγωγή των δύο

[53] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (19.8.1823).

[54] Βλ. και Carlo Poni, "Norms and Disputes: The Shoemakers' Guild In Eighteenth-Century Bologna", *Past & Present* 123 (Μάιος 1989), σ. 80-108.

[55] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (δύο έγγρ. με ημερομηνία 9.8.1823).

[56] Δεν έχω κατορθώσει να εντοπίσω σχετική διαταγή, αλλά η απόφαση του υπουργικού συμβουλίου προκύπτει από σημείωμα στην πίσω όψη της αναφοράς των αρτοποιών (ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8, 19.8.1823), υπογεγραμμένο από τον γραμματέα Γεώργιο Γλαράκη.

[57] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 11 (18.10.1823) –το διαγραμμένο αρχικό σχέδιο στην πίσω όψη του ίδιου φύλλου.

Μια σκηνή στο Μεγάλο Παζάρι της Κωνσταντινούπολης, κάπου στο Sandal Bedesten (πηγή: DE AMICIS, Edmondo, *Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo*, Παρίσι, Hachette, 1883: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

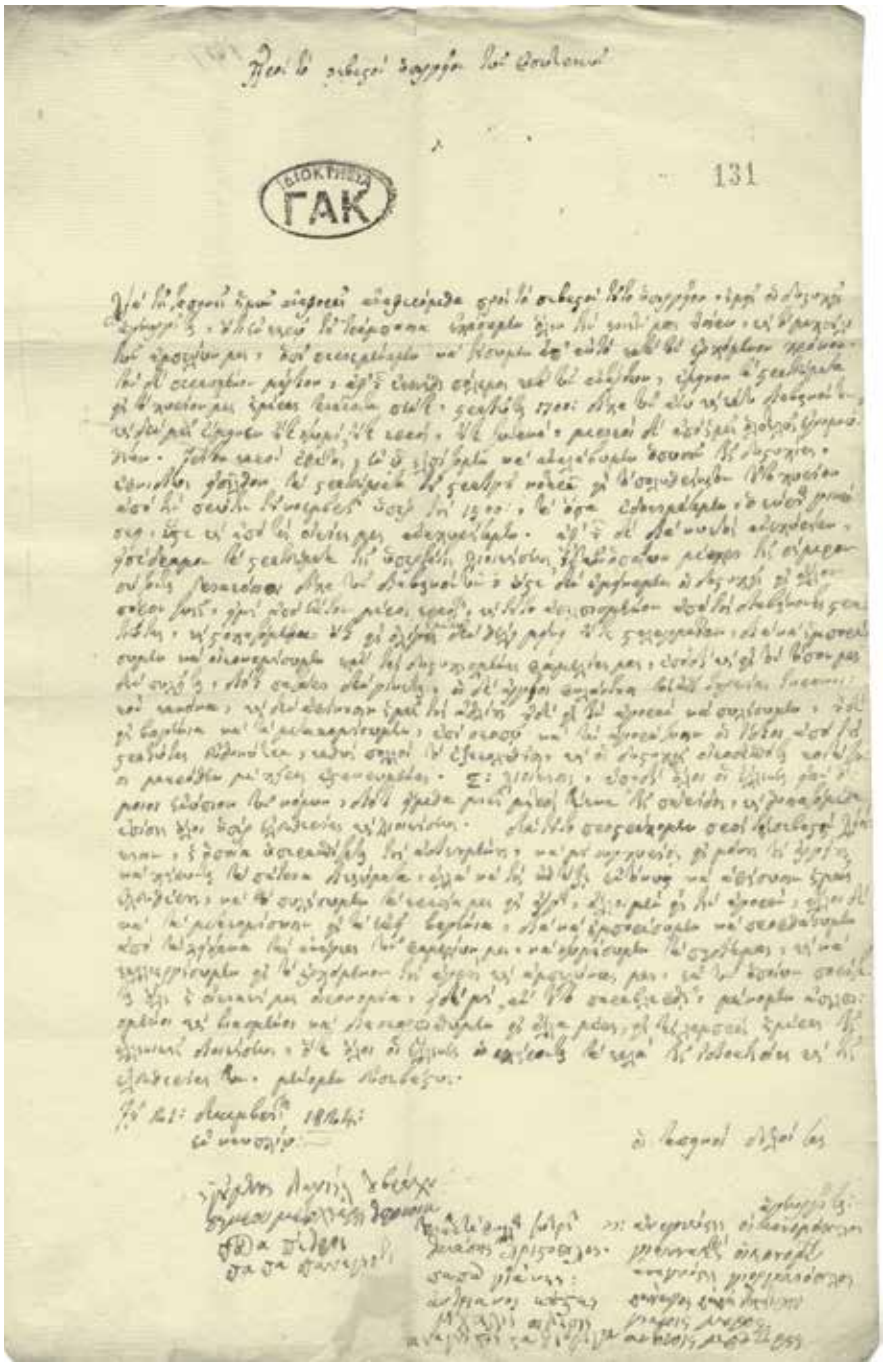

Σε αναφορά τους οι Αγιωργίτες υποστηρίζουν ότι, λόγω των καταστροφών στην παραγωγή εξαιτίας της συνεχούς παρουσίας στρατιωτικών σωμάτων στο χωριό τους, τους έχει απομείνει μια ποσότητα οίνου από την οποία ελπίζουν να ζήσουν, αλλά «εις τον τόπον μας δεν πωλείται, διότι παζάρι δεν γίνεται, οι δε αργείοι φυλάττουσι τον επί Τουρκίας τυραννικόν κανόνα, και δεν αφίνουσιν ημάς τους αθλίους ουδέ εις την αγοράν να πωλήσωμεν, ουδέ εις βαγένια να τα μετακομίσωμεν, επί σκοπώ να τα αγοράζωσιν οι ίδιοι από τους στρατιώτας ευθυνώτερα, καθώς πολλοί το εξακολουθούσι, και οι δυστυχείς οικοδεσπόται κοιτάζουσι μακρόθεν με χείρας εσταυρωμένας.» Επικαλούμενοι το γεγονός ότι «όλοι οι έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων», ζητούν από τη Διοίκηση «να μη συγχωρήση εις μόνους τους αργείους, να χαίρωνται τα πάτρια δικαιώματα, αλλά να τους διατάξη εντόνως να αφήσωσιν ημάς ελευθέρους, να πωλήσωμεν τα κρασία μας εις άργος, άλλοι μεν εις την αγοράν, άλλοι δε να τα μετακομίσωσιν εις τα εκεί βαγένια, διά να ημπορέσωμεν να προφθάσωμεν από τα λείψανα τας ανάγκας των φαμελίων μας».
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 49, αρ. 131 (21.12.1824)

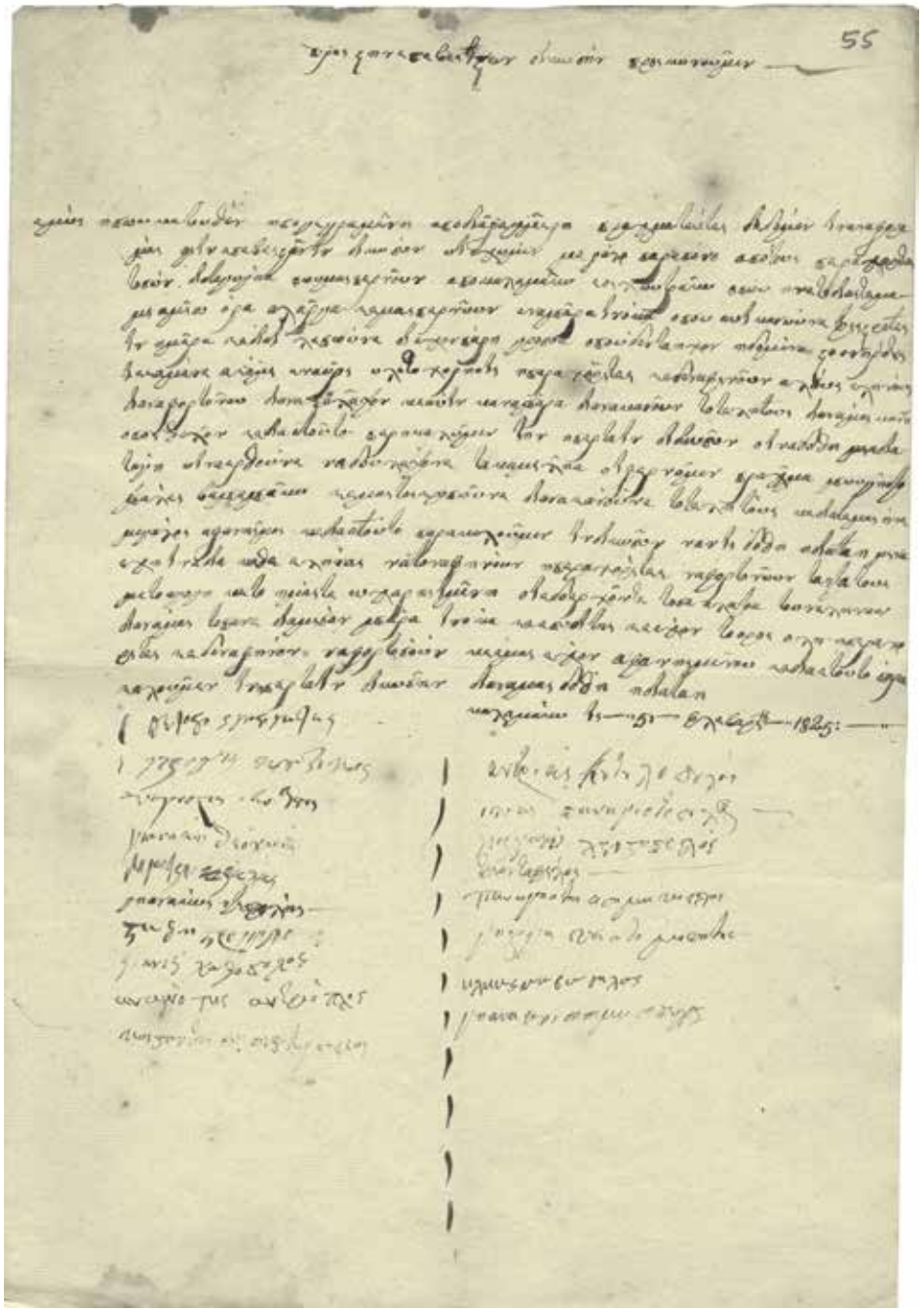

Αναφορά προς τη Διοίκηση των εμπόρων του Καλαμακίου, με την οποία παραπονούνται εναντίον των αγωγιατών από την Περαχώρα, οι οποίοι για μια διαδρομή διάρκειας 1 ½ ώρας, από το Καλαμάκι έως το Λουτράκι, τους χρεώνουν 1 παρά για κάθε οκά (ενώ μάλιστα έχουν τη δυνατότητα να κάνουν τρεις διαδρομές την ημέρα, με αποτέλεσμα να απολαμβάνουν υπέρμετρα κέρδη) και δεν επιτρέπουν σε άλλους Έλληνες να φορτώνουν και αυτοί εμπορεύματα, με αποτέλεσμα οι ίδιοι να ζημιώνονται σημαντικά. Ζητούν να επιτραπεί με διαταγή της Διοίκησης και σε μη Περαχωρίτες να φορτώνουν τα ζώα τους και να μειωθεί το αγώγι σε μισό παρά την οκά.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 53, αρ. 55 (5.2.1825)

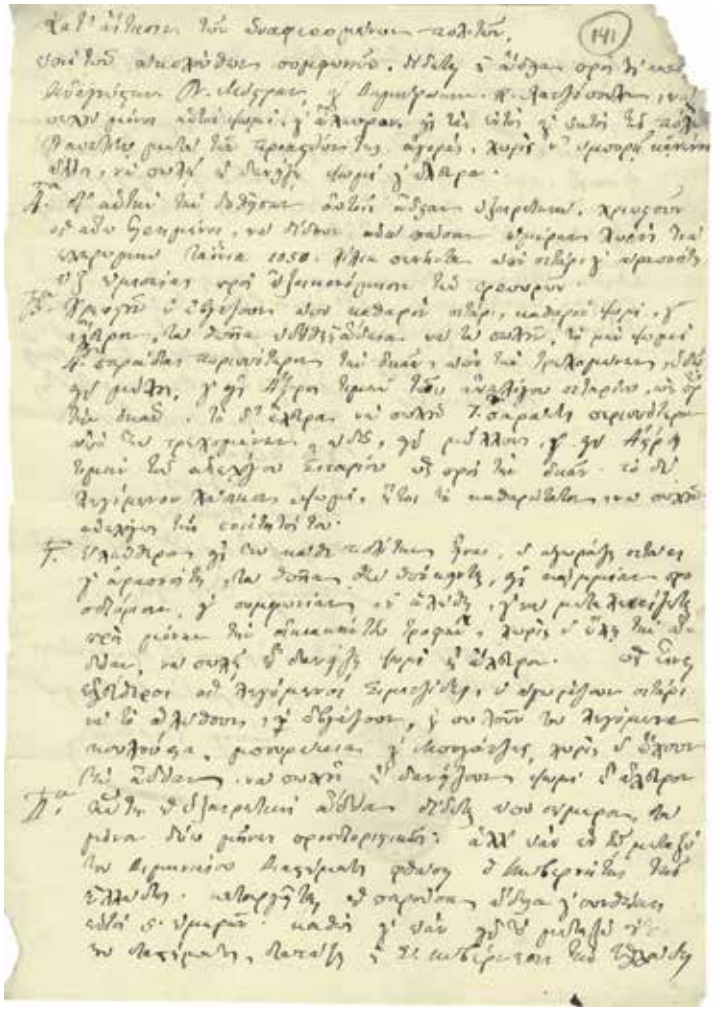

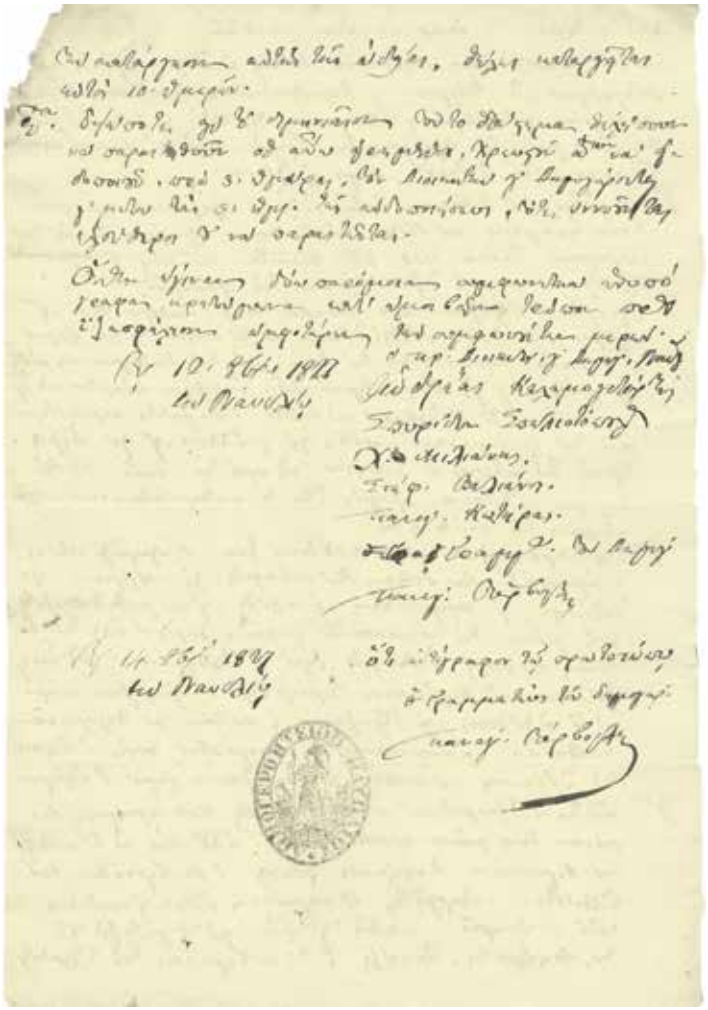

Αντίγραφο του συμφωνητικού με το οποίο επιβάλλεται μονοπώλιο επί του άρτου και των αλεύρων στο Ναύπλιο λόγω της αδυναμίας τροφοδοσίας της φρουράς της πόλης. Σύμφωνα με τη συμφωνία παραχωρούταν από τον Προσωρινό Διοικητή Ναυπλίου Ανδρέα Καλαμογδάρτη και τους δημογέροντες της πόλης το μονοπώλιο πώλησης άρτου και αλεύρου «εις τας εντός και εκτός της πόλεως Ναυπλίου μετά των προαστείων της αγοράς» στους Αναγνώστη Ν. Μόστρα και Δημητράκη Κ. Χατζόπουλο, που σε αντάλλαγμα αναλάμβαναν την υποχρέωση να δίνουν καθημερινά στη φρουρά 1050 ταΐνια «από σιτάρι και αραποσίτι εξ ημισείας»· θα παρασκεύαζαν και θα πωλούσαν «καθαρόν ψωμί» και αλεύρι «από καθαρόν σιτάρι», «το μεν ψωμί 4 παράδες περισσότερον την οκάν, από την τρεχομένην, εδώ εις μύλους, και εις Άστρος τιμήν του αναλόγου σιταρίου, ως προς την οκάν. Το δ' άλευρον να πωλούν 7 παράδες περισσότερον από την τρεχομένην, εδώ, εις μύλλους, και εν Άστρος τιμήν του αναλόγου Σιταρίου ως προς την οκάν· το δε λεγόμενον Χάσικον ψωμί, ήτοι το καθαρώτατον, να πωλούν αναλόγως της ποιότητός του.» Το μονοπώλιο δεν συμπεριλάμβανε την πώληση σίτου και αραποσιτιού, που δεν υπόκειταν σε κανέναν περιορισμό· επίσης οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να αλέθουν δημητριακά και να ζυμώνουν ψωμί στις οικίες τους, για ίδια κατανάλωση, και οι σιμιτζήδες είχαν το ελεύθερο να αγοράζουν σιτάρι, να το αλέθουν και να παράγουν «τα λεγόμενα κουλούρια, μπουρέκια και Μπογάτζες», αλλά κανείς δεν μπορούσε να πωλεί ή να δανείζει ψωμί ή αλεύρι. Τα μονοπώλιο είχε διάρκεια δύο μήνες ή μέχρι την άφιξη του Κυβερνήτη, υπό την αίρεση της έγκρισης της συμφωνίας από την Κυβέρνηση.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 109, αρ. 141 (12.10.1827)

αναφερόμενων τεχνιτών, η ομοιότητα στη φύση των υποθέσεων, η ταυτόχρονη υποβολή τους στην κεντρική διοίκηση, στις 17 Σεπτεμβρίου 1824, ακόμα και η χρήση του ίδιου γραφέα για τη σύνταξη των αναφορών, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι επρόκειτο για μέρος μιας συντονισμένης δράσης. Ο πρώτος από τους δύο τεχνίτες, κάποιος Αντώνιος Βλαχογεώργης, ο οποίος εργαζόταν ως σαγματοποιός (χαμουρατζής) στην πόλη μαζί με τους αδελφούς του, παραπονέθηκε ότι τα μέλη της τοπικής συντεχνίας των σαγματοποιών («στίφος των Σαράτσιδων») είχαν απαγορεύσει εντελώς στους αδελφούς του να ασκούν το επάγγελμά τους και απαιτούσαν από τον ίδιο να καταβάλει 100 γρόσια για να λάβει την άδεια να εργάζεται μόνος του.[58] Ο άλλος Λειβαδίτης, ένας μεταξουργός ονόματι Αναστάσιος Ζαχαρία, διαμαρτυρήθηκε για το γεγονός ότι η κοινή συντεχνία των μεταξουργών και των ραπτών («το στίφος καζάζιδων και ραπτών») του ζητούσε 50 γρόσια για να κάνει έναρξη επαγγέλματος στην πόλη επειδή ήταν ξένος («αλλοδαπής»)· επιπλέον κατήγγειλε ότι όταν επιχείρησε να πάρει ως συνεργάτη τον αδελφό του, τον οποίο όσο ο ίδιος βρισκόταν στη Ρούμελη είχε αφήσει ως μαθητή σε ένα μεταξουργό της Τριπολιτσάς, εμποδίστηκε, με το πρόσχημα ότι δεν είχε ολοκληρωθεί ο προβλεπόμενος κύκλος της μαθητείας: «θέλει ο Μάστορος του βία και δυναστεία να τον έχη, λέγων, ότι τόσον καιρόν τον εδίδαξε, και πρέπει τάχα να τον τελειοποιήση, εν ω ο αδελφός μου δεν άρχισε την τέχνην παρ' αυτώ, αλλά παρ' άλλοις, και εν ω έχει αδελφόν μάστορον.»[59]

Το υπουργείο υποστήριξε τους δύο ρουμελιώτες τεχνίτες, χαρακτηρίζοντας άδικες και άτοπες τις αξιώσεις των συντεχνιών και διατάσσοντας τις τοπικές αρχές της Τριπολιτσάς να διασφαλίσουν ότι στο εξής τόσο οι ίδιοι όσο και οι υπόλοιποι βιοτέχνες θα έμεναν ανενόχλητοι στην εξάσκηση του επαγγέλματός τους. Σε μία μάλιστα περίπτωση διατύπωσε τη γενική αρχή ότι «κάθε Έλλην είναι ελεύθερος να δουλεύη ή να μεταχειρίζηται την τέχνην του όπου κ' αν ήναι, χωρίς διά τούτο να ήναι υπόχρεως να πληρώνη τίποτε, εκτός από τα νόμιμα».[60] Είναι περιττό να επισημανθεί ότι αυτή η θέση βρισκόταν σε προφανή αναντιστοιχία με προηγούμενες επιλογές της επαναστατικής κυβέρνησης, ακόμη και του ίδιου υπουργείου, το οποίο είχε όπως είδαμε υπερασπιστεί σε άλλες περιστάσεις το δικαίωμα των συντεχνιών να εμποδίζουν μη ντόπιους από το να δραστηριοποιούνται επαγγελματικά στην πόλη. Μολονότι δεν γνωρίζουμε επακριβώς τον τρόπο εφαρμογής τους, οι δύο αποφάσεις σηματοδότησαν την έναρξη μίας κρατικής πολιτικής που μακροπρόθεσμα δεν μπορούσε να έχει άλλο αποτέλεσμα παρά την αποδιάρθρωση των συντεχνιακών δομών. Με αυτές η κεντρική αρχή ουσιαστικά κατήργησε τις δύο σημαντικότερες ίσως λειτουργίες των συντεχνιών τεχνιτών, οι οποίες σε όλες τους τις ιστορικές μορφές επεδίωκαν να περιορίζουν την άσκηση της τέχνης τους μόνο σε όσους είχαν οι ίδιες επιλέξει ως μέλη τους και αξίωναν να ελέγχουν κατ' αποκλειστικότητα τη μετάδοση τεχνικών δεξιοτήτων μέσω της θεσμικά κατοχυρωμένης μαθητείας. Ακυρώνοντας τους σχετικούς με το άνοιγμα νέων εργαστηρίων και τη διάρκεια της μαθητείας περιορισμούς, η επαναστατική εξουσία αρνιόταν στις συντεχνίες της Τριπολιτσάς το δικαίωμα να ρυθμίζουν την πρόσβαση στα βιοτεχνικά επαγγέλματα. Μία τέτοια μεταρρύθμιση, που αλλού προκάλεσε πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις μεγάλης κλίμακας, στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπου μάλιστα

[58] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 38 (17.9.1824).

[59] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 37 (17.9.1824).

[60] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 110 και 112 (20.9.1824).

Κρεοπωλείο στο Ναύπλιο (πηγή: Eugène Peytier, *Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition. The Peytier Album in the Stephen Vagliano Collection*, Athens, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

το κύρος της κεντρικής εξουσίας και η δυνατότητά της να επιβάλει την εφαρμογή των αποφάσεών της ήταν θεωρητικά σχετικά περιορισμένα, έγινε δίχως νομοθετική παρέμβαση, με δύο απλές υπουργικές διαταγές, ενδεχομένως χωρίς να προηγηθεί ούτε απόφαση του Εκτελεστικού. Επιπλέον, απ' όσο φαίνεται, δεν προκάλεσε καν ισχυρές αντιδράσεις: στην απάντησή του για την περίπτωση του Α. Ζαχαρία, ο έπαρχος Τριπολιτσάς λίγο-πολύ ισχυρίστηκε πως επρόκειτο για μια απλή παρεξήγηση, καθώς όταν προσκάλεσε ενώπιόν του τον ρουμελιώτη μεταξουργό και τα μέλη της συντεχνίας, διαβεβαιώθηκε από τον πρώτο ότι ουδέποτε η συντεχνία είχε ζητήσει την καταβολή 50 γροσίωνν, ότι ο μάστορας δεν κρατούσε τον αδελφό του παρά τη θέλησή του και ότι είχε το ελεύθερο να ασκήσει την τέχνη του, ή όποιο άλλο επάγγελμα ήθελε.[61] Είναι φανερό ότι η διαταγή είχε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επιτύχει τον σκοπό της, δίχως σοβαρές τριβές. Παραμένει ανοιχτό κατά πόσον στην πράξη αυτό συνέβη με την κατάργηση της υποχρέωσης καταβολής ενός ποσού στο ταμείο της συντεχνίας για την ένταξη σε αυτήν ή με τη νομική αναγνώριση της ύπαρξης μίας κατηγορίας τεχνιτών εκτός των συντεχνιακών δομών. Όπως και αν έχει, η αποδυνάμωση των δομών αυτών θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη.

Ποιοι ήταν οι λόγοι που υπαγόρευσαν αυτήν την αλλαγή πολιτικής της επαναστατικής κυβέρνησης, που φαίνεται ότι είχε την προσωπική σφραγίδα του υπουργού Εσωτερικών Γρηγορίου Δικαίου, και ταυτόχρονα απέτρεψαν τις θιγόμενες από τις διαταγές αυτές συντεχνίες να εκδηλώσουν ανοιχτά την αντίθεσή τους; Με τα διαθέσιμα στοιχεία τα ερωτήματα αυτά είναι αδύνατο να απαντηθούν με ασφάλεια, μπορούν όμως να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις. Πρώτα-πρώτα, θα πρέπει να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι η συντριπτική πλειονότητα των εργαστηρίων της εποχής ήταν μικρής κλίμακας και δεν πρέπει να είχαν περισσότερους από έναν, ή το πολύ δύο, καλφάδες ή μαθητευόμενους.[62] Είναι επομένως εξαιρετικά πιθανό ότι το μέτρο της κατάργησης των περιορισμών σχετικά με τη θεσμικά κατοχυρωμένη μαθητεία, που στην πράξη δημιουργούσε αντικίνητρα για την πρόσληψη μαθητευόμενων από τους μαστόρους, έθιγε ούτως ή άλλως ένα μικρό αριθμό τεχνιτών, τους περισσότερο ευκατάστατους. Μια αγορά εργασίας περισσότερο ελαστική, δίχως μακροχρόνιες δεσμεύσεις, ενδεχομένως ήταν περισσότερο επιθυμητή για μάστορες και μαθητευόμενους στις αβέβαιες συνθήκες των χρόνων της Επανάστασης.

Επιπλέον, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι διενέξεις αφορούσαν ρουμελιώτες πρόσφυγες, ιδιότητα την οποία οι δύο τεχνίτες φρόντισαν να τονίσουν στις αναφορές τους. Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τις σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις που θα είχε ενδεχόμενη επικύρωση του δικαιώματος των συντεχνιών της Πελοποννήσου

[61] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 44, αρ. 144 (30.9.1824). Δεν έχει κατά τα φαινόμενα διασωθεί η απάντηση του επάρχου για την άλλη υπόθεση, αλλά αυτό έχει μικρή σημασία, καθώς οι δύο διενέξεις εμφανώς συνδέονταν.

[62] Έχει υπολογιστεί από δεδομένα απογραφών, για την εποχή της διακυβέρνησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον Σελίμ Γ΄ (1789-1807), ότι στο 70% περίπου ενός μεγάλου δείγματος εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης εργάζονταν μόνο ένα ή δύο άτομα, συμπεριλαμβανομένου του μάστορα/καταστηματάρχη (Cengiz Kırlı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History* 60 (Φθινόπωρο 2001), σ. 128-129· Betül Başaran – Cengiz Kırlı, "Some Observations on Istanbul's Artisans during the Reign of Selim III (1789–1808)", στο Faroqhi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth*, ό.π., σ. 266-267). Βλ. επίσης τις πληροφορίες για τα εργαστήρια μιας συντεχνίας στη Φιλιππούπολη στο Tsicaloudaki, *Pouvoirs et professions*, ό.π., τ. Β΄, σ. 380-382. Πρβλ. όμως, σχετικά με τη Θεσσαλονίκη της ίδιας περιόδου, και Χεκίμογλου, «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 492. Νομίζω ότι η εικόνα που προκύπτει από την απογραφή του Ναυπλίου του 1825 γενικώς επιβεβαιώνει τη θέση περί μικρού αριθμού εργαζομένων ανά εργαστήριο, αν και τα προβλήματα της απογραφής, η ποικιλία των καταγραφόμενων σε αυτή σχέσεων εργασίας και η διαμονή μελών των οικογενειών των μαστόρων εντός των εργαστηρίων τους μάλλον δεν επιτρέπουν μια ακριβή στατιστική αποτύπωση του μεγέθους των παραγωγικών μονάδων. Βλ. σχετικά Βατσάκη, *Η Γενική Απογραφή*, ό.π., σ. 37-79.

να αρνούνται σε πρόσφυγες προερχόμενους από άλλες περιοχές την άσκηση ενός επαγγέλματος. Τα χρηματικά ποσά που τους ζητήθηκαν (50 και 100 γρόσια) δεν ήταν ίσως τέτοια που να αποκλείουν, υπό κανονικές συνθήκες, έμπειρους τεχνίτες εκτός των δομών της συντεχνίας από το άνοιγμα ενός εργαστηρίου· την αμέσως προηγούμενη χρονιά άλλωστε η συντεχνία των ραπτών («σώμα των τερζήδων») της Τριπολιτσάς είχε υπολογίσει την ετήσια αποζημίωση ενός κάλφα από τον μάστορά του σε 120 γρόσια.[63] Εντούτοις, σε συνθήκες πολέμου, για πληθυσμούς που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και τις ακίνητες περιουσίες τους, η καταβολή των ποσών αυτών, εκτός των λοιπών αναγκαίων εξόδων για την έναρξη των εργασιών (όπως λ.χ. την ενοικίαση ενός εργαστηρίου), θα πρέπει να ήταν δυσβάσταχτη.

Ωστόσο, η νέα πολιτική της ελληνικής κεντρικής κυβέρνησης δεν διατυπώθηκε αποκλειστικά κατ' αντιπαράθεση προς τα προνόμια των συντεχνιών, αλλά έλαβε σχεδόν αμέσως πολύ ευρύτερο χαρακτήρα, εναντίον κάθε ρύθμισης μονοπωλιακού χαρακτήρα. Το ερώτημα της νομιμότητας ή μη των μονοπωλίων είχε τεθεί για πρώτη φορά στα τέλη του 1823, στο πλαίσιο της πολιτικής σύγκρουσης που οδήγησε στην έναρξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου, με αφορμή τη σύσταση μονοπωλίου του άλατος στην Πελοπόννησο από την κυβέρνηση.[64] Ωστόσο η αντιπαράθεση είχε τότε επικεντρωθεί στο γεγονός ότι η εισαγωγή του μονοπωλίου είχε γίνει με υπουργική απόφαση, δίχως να προηγηθεί η ψήφιση σχετικού νόμου, και ότι αφορούσε μόνο την Πελοπόννησο, και όχι στην ουσία του μέτρου. Από το 1824-25, η κεντρική επαναστατική εξουσία έθεσε στο στόχαστρό της κάθε τοπική μονοπωλιακή ρύθμιση, παρεμβαίνοντας σε μια σειρά από συγκρούσεις που αφορούσαν την αγορά εργασίας και τη διακίνηση προϊόντων. Έχει ενδιαφέρον ότι αντιπαραθέσεις αυτού του τύπου υπήρξαν, ήδη από το 1824, κατά τα φαινόμενα συχνές στην περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου, όπου επίσης είχαν βρει καταφύγιο πολλοί πρόσφυγες από την ευάλωτη σε επιδρομές των οθωμανικών στρατευμάτων Ανατολική Στερεά.[65] Το διακύβευμα στην περίπτωση αυτή αφορούσε τον εξαιρετικά επικερδή για τους ντόπιους αγωγιάτες της Περαχώρας μονοπωλιακό έλεγχο επί των χερσαίων μεταφορών από το Λουτράκι στο Καλαμάκι, ο οποίος αμφισβητήθηκε από τους εκεί εγκατεστημένους ρουμελιώτες πρόσφυγες. Το μέρος των δεύτερων στη διένεξη πήραν μάλιστα τον Φεβρουάριο του 1825 και ορισμένοι έμποροι που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή, οι οποίοι κατήγγειλαν ως επαχθές το αντίτιμο που χρέωναν οι Περαχωρίτες για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους (1 παράς/οκά, για μια διαδρομή διάρκειας 1 ½ ώρας) και αξίωσαν να επιτραπεί στους μη ντόπιους η διείσδυση στο κλειστό κύκλωμα των χερσαίων μεταφορών, με την προοπτική να μειωθούν έτσι τα αγωγιάτικα στο μισό. Οι αρχές υποστήριξαν τις διεκδικήσεις των προσφύγων να εργαστούν και εκείνοι ως αγωγιάτες, αν και έδειχναν να αντι-

[63] Βλ. Βισβίζης, *Η πολιτική δικαιοσύνη*, ό.π., σ. 253 (αρ. 97).

[64] Η κυβερνητική απόφαση θεωρήθηκε παράνομη από το Βουλευτικό και προκάλεσε την καθαίρεση του υπουργού Οικονομίας Χαραλάμπη Περούκα στις 24 Νοεμβρίου 1823 (ΑΕΠ, τ. 2, σ. 192, 193, 203, 647-648, 653-655· τ. 9, σ. 329, αρ. 321). Εν συνεχεία, αποτέλεσε μία από τις κατηγορίες επί των οποίων στηρίχθηκε η καθαίρεση και του Εκτελεστικού Σώματος από το Βουλευτικό: βλ. εφ. *Ο Φίλος του Νόμου*, 10 Μαρτίου 1824 και Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον*, ό.π., τ. Θ΄ (1823), σ. 599-601. Ο έκπτωτος πρόεδρος του Εκτελεστικού Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης αντέτεινε ότι η επιβολή του μονοπωλίου ήταν συμφέρουσα για το δημόσιο ταμείο και σύννομη, καθόσον «εις την Ελλάδα ουδείς νόμος απαγορεύει το μονοπωλείον» (*Στο ίδιο*, τ. Ι΄ (1824), σ. 55-61).

[65] Για ό,τι ακολουθεί στην παράγραφο αυτή, βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 53, αρ. 55 (5.2.1825)· φάκ. 74, αρ. 114 (19.8.1825)· φάκ. 75, αρ. 29 (22.8.1825), καθώς και ΑΕΠ, τ. 7, σ. 312.

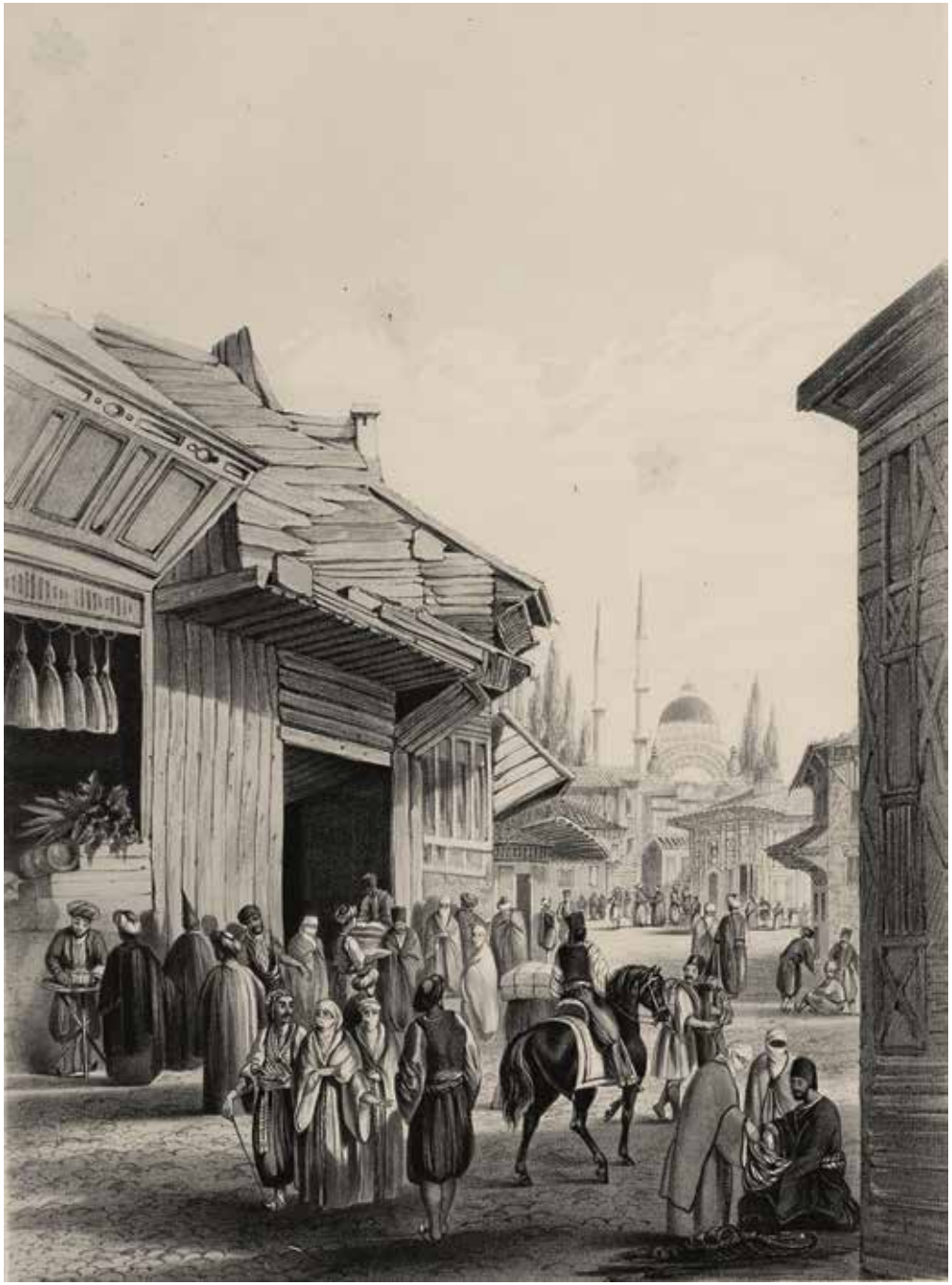

Σε μια αγορά της Κωνσταντινούπολης. Στο βάθος, το Τέμενος Νουρουοσμανιγιέ. (πηγή: COOK, Henry, *Recollections of a Tour in the Ionian Islands, Greece and Constantinople*, Λονδίνο, Thomas M'Lean, 1853: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

μετωπίζουν το πρόβλημα ως ζήτημα περίθαλψης ενός πληθυσμού που έχριζε συνδρομής για την επιβίωσή του μάλλον παρά ως ζήτημα μονοπωλιακής πρόσβασης στην αγορά εργασίας.[66]

Σε άλλες ωστόσο υποθέσεις, στις οποίες δεν εμπλέκονταν πρόσφυγες, το αντικείμενο της διαμάχης προσδιοριζόταν με πιο ξεκάθαρο τρόπο. Έτσι, όταν το 1825 ένας κάτοικος του χωριού Χέλι (σημ. Αραχναίο Αργολίδας), ίσως έμπορος οίνου, κατήγγειλε ότι οι τοπικοί πρόκριτοι δεν επέτρεπαν την ελεύθερη πώληση οίνου στον οικισμό και επικαλέστηκε την κατάργηση των μονοπωλίων από την ελληνική κυβέρνηση, το υπουργείο Εσωτερικών επιβεβαίωσε ότι κάθε απαγόρευση πώλησης προϊόντων ήταν παράνομη και διέταξε τη διάλυση του μονοπωλίου.[67] Σε άλλη περίσταση, λίγους μήνες πριν (21 Δεκεμβρίου 1824), οι οινοπαραγωγοί του Αγ. Γεωργίου (σημ. Νεμέα), του σημαντικότερου οινικού κέντρου στην Πελοπόννησο, είχαν παραπονεθεί ότι το κρασί τους ήταν αποκλεισμένο από την αγορά του Άργους, επειδή οι ντόπιοι «φυλάττουσι τον επί Τουρκίας τυραννικόν κανόνα, και δεν αφίνουσιν ημάς τους αθλίους ουδέ εις την αγοράν να πωλήσωμεν, ουδέ εις βαγένια να τα μετακομίσωμεν», ενώ η διάθεσή του στον ίδιο τον Άγ. Γεώργιο ήταν αδύνατη.[68] Η απαγόρευση δεν εξαιρούσε μάλιστα ούτε τους Αργείους που ήθελαν να πουλήσουν στην πόλη τους αγιωργίτικο κρασί, με αποτέλεσμα να υφίστανται αντιδράσεις και στο εσωτερικό της ίδιας της κοινότητας του Άργους.[69] Η θέση των Αγιωργιτών ότι ο αποκλεισμός της οινοπαραγωγής τους από το Άργος παραβίαζε την αρχή της ισονομίας βρήκε ισχυρή υποστήριξη από την κεντρική διοίκηση, που θεώρησε την πρακτική όχι μόνον παράνομη, αλλά και κοινωνικά επιζήμια, και επιβεβαίωσε το δικαίωμα οποιουδήποτε, ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής του, να πωλεί ελεύθερα ό,τι προϊόν επιθυμεί.[70] Είναι αξιοσημείωτο ότι το ζήτημα της πώλησης στο Άργος οίνων προερχόμενων από άλλες περιοχές τέθηκε επανειλημμένα και στην περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, με τις αρχές να επισημαίνουν ότι η απαγόρευση εισαγωγής προκαλούσε τεχνητή ύψωση των τιμών για οίνους κακής ποιότητας και τους ντόπιους παραγωγούς να υπερασπίζονται ως αναγκαία την «εξ αμνημονεύτων χρόνων» εθιμική πρακτική, «ήτις διά την παλαιότητά της κατήντησεν ο ισχυρότερος νόμος», ισχυριζόμενοι ότι δίχως προστατευτικά μέτρα το τοπικό κρασί απλώς αδυνατούσε να ανταγωνιστεί το ανώτερο ποιοτικά αγιωργίτικο.[71]

Συνοψίζοντας, στα 1824-25 η επαναστατική κυβέρνηση, με εκτελεστικό βραχίονα το υπουργείο Εσωτερικών, υπό τη διεύθυνση των Γρηγορίου Δικαίου και Γεωργίου Γλαράκη, ακολούθησε με ασυνήθιστη

[66] Βλ. τη διαταγή στο ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 75, αρ. 29 (22.8.1825).

[67] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 65, αρ. 161 και 173 (30.4.1825).

[68] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 49, αρ. 131 (21.12.1824). Το ζήτημα της απαγόρευσης σε μη εντόπιους να πωλούν προϊόντα στο Άργος είχε κατά τα φαινόμενα απασχολήσει την κεντρική κυβέρνηση και νωρίτερα, αν κρίνει κανείς από μια αυστηρή διαταγή του υπουργείου Αστυνομίας προς τον γενικό αστυνόμο Άργους δίχως ημερομηνία εναντίον των μονοπωλίων (ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 17), η οποία έχει χρονολογηθεί από τους επιμελητές του αρχείου στις 6 Νοεμβρίου 1824. Δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω την αρχική αναφορά του τοπικού αστυνόμου, στην οποία απαντούσε η διαταγή.

[69] Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 52, αρ. 45 (22.1.1825).

[70] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 49, αρ. 141 (22.12.1824), 172 (28.12.1824) και 179 (29.12.1824)· φάκ. 52, αρ. 122 (27.1.1825).

[71] Η κυβέρνηση και η γερουσία απέτυχαν στην περίπτωση αυτή, παρά την ανταλλαγή μεγάλου αριθμού υπηρεσιακών εγγράφων, να καταλήξουν σε μια κοινά αποδεκτή πολιτική ως προς το ζήτημα, παλινωδώντας ανάμεσα αφενός στη θέση ότι η απαγόρευση εισαγωγής περιόριζε τις ελεύθερες εμπορικές συναλλαγές και παραβίαζε τις συνταγματικές διατάξεις, συνιστώντας ένα είδος τοπικού μονοπωλίου, και αφετέρου στην πίεση από τις συνεχείς διαμαρτυρίες της δημογεροντίας και των οινοπαραγωγών του Άργους για την οικονομική καταστροφή που απειλούσε την περιοχή σε περίπτωση κατάργησης του προνομίου. Βλ. ΑΕΠ, τ. 21, σ. 40 (αρ. 47), 54-55 (αρ. 62), 65-66 (αρ. 69), 152-155 (αρ. 149-149α)· τ. 22, σ. 22-25 (αρ. 10-11α)· τ. 23, σ. 5 (αρ. 1), 14-15 (αρ. 15). Οι ισχυρισμοί για την παλαιότητα της συγκεκριμένης εθιμικής πρακτικής επιτρέπουν νομίζω την εύλογη υποψία ότι οι σχετικές αποφάσεις της κεντρικής κυβέρνησης το 1824-1825 δεν εφαρμόστηκαν, τουλάχιστον με τον τρόπο που εκδόθηκαν.

Εύπορος οθωμανός με τη γυναίκα του σε υπαίθρια αγορά της Κωνσταντινούπολης (πηγή: LEWIS, John F. Lewis's, *Illustrations of Constantinople made during a Residence in that City in the Years 1835-6*, Λονδίνο, T. Mc.Lean, D & P. Colnaghi and John F. Lewis [1838]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

συνέπεια και δυναμισμό μια πολιτική κατάργησης κάθε μονοπωλίου που αφορούσε την άσκηση επαγγέλματος ή τη διεξαγωγή εμπορικών συναλλαγών. Υπάρχουν ενδείξεις ότι την πολιτική αυτή στόχευση, που σε μεγάλο βαθμό ήταν προϊόν ιδίας πρωτοβουλίας της ηγεσίας του υπουργείου,[72] δεν συμμεριζόταν, σε εκείνη τουλάχιστον τη χρονική συγκυρία, το σύνολο της κυβέρνησης.[73] Στην ελευθερία των εμπορικών συναλλαγών από κάθε τοπικό περιορισμό αναγνωρίστηκε μία και μόνη εξαίρεση, εκείνη που καθιέρωνε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας: εντός περιοχής που του ανήκε, είχε ο καθένας τη δυνατότητα να υπαγορεύει τους όρους της οικονομικής δραστηριότητας.[74]

Είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς για τον πραγματικό αντίκτυπο που είχε η πολιτική αυτή –και η ρήξη που αντιπροσώπευε σε σχέση με το παρελθόν– στην οικονομική ζωή. Προφανώς, για να προσφεύγουν διαρκώς πολίτες ή ομάδες πολιτών σε αυτήν, οι αποφάσεις της κεντρικής διοίκησης δεν ήταν έγγραφα δίχως κάποιο κύρος και πρακτική σημασία· ίσως όμως οι διαταγές που εκδίδονταν από τα κάθε λογής κρατικά όργανα δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως κελεύσματα αυτόματα εκτελέσιμα, ιδίως όταν σηματοδοτούσαν κάποιας μορφής ρήξη με καθιερωμένες και ευρέως αποδεκτές πρακτικές, αλλά ως έγγραφα που ενίσχυαν τη διαπραγματευτική ισχύ του άμεσα ενδιαφερόμενου στις σχέσεις του, και κυρίως τις αντιπαραθέσεις του, με τους γύρω του. Η ύπαρξη μιας διαδικασίας διαπραγμάτευσης με αντικείμενο τον τρόπο και το εύρος της εφαρμογής τους αναμφίβολα σημαίνει ότι οι κυβερνητικές αποφάσεις δεν εφαρμόστηκαν σε όλες τις περιπτώσεις κατά γράμμα, αλλά το γεγονός αυτό περιορισμένη αξία έχει για τους σκοπούς μας –αρκεί ότι οι διαταγές εκδόθηκαν και ότι η πολιτική που καθιέρωναν συνεπαγόταν ριζικές μεταβολές, τόσο στο θεσμικό πλαίσιο όσο και στο πεδίο των ιδεών και των κοινών αντιλήψεων.

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, μονοπώλιο μετά την τομή του 1824-25, με τη στενή έννοια του όρου, συστήθηκε σε μία μόνον περίπτωση, τον Οκτώβριο του 1827 στο Ναύπλιο, για λίγες ημέρες, με τοπική πρωτοβουλία και υπό έκτακτες συνθήκες. Το προηγούμενο καλοκαίρι η πόλη είχε γίνει θέατρο μιας εμφύλιας σύρραξης ανάμεσα στη φρουρά του Παλαμηδίου υπό τον Θεόδωρο Γρίβα και τη φρουρά της Ακροναυπλίας υπό τους Νάσο Φωτομάρα και Ιωάννη Στράτο, με αποτέλεσμα να προκληθούν σημαντικές ζημιές στον άμαχο πληθυσμό και να αναγκαστεί η Αντικυβερνητική Επιτροπή να μεταφέρει την έδρα της για λόγους ασφάλειας από το Ναύπλιο, αρχικά στο Μπούρτζι και κατόπιν στην Αίγινα. Το επόμενο διάστημα ο προσωρινός διοικητής του Ναυπλίου, Ανδρέας Καλαμογδάρτης διαπραγμα-

[72] Φαίνεται ότι η έγκριση του Εκτελεστικού ζητήθηκε σε μία μόνον περίπτωση, σχετικά με τον αποκλεισμό του αγιωργίτικου κρασιού από το Άργος: βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 49, αρ. 131 (21.12.1824), 141 (22.12.1824), 172 (28.12.1824) και 179 (29.12.1824).

[73] Το 1825 κάποιος Αθανάσιος Χέλμης θέλησε να υποχρεώσει τους καλαφάτες και τους καραβομαραγκούς της Σύρου να καταβάλουν στον ίδιο ένα ποσό για το δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματός τους, εφοδιασμένος όπως αποδείχθηκε με διαταγή του υπουργείου Πολέμου να τοποθετηθεί «συστηματικώς» από την τοπική διοίκηση «πρώτος είτι αρχηγός των εις τ' αυτόσε ομοτέχνων του», σε αναγνώριση της προσφοράς του στον Αγώνα και των τεχνικών δεξιοτήτων του! Αυτή η αδέξια προσπάθεια να επιβληθεί εκ των άνω ένα είδος ιεραρχικής, συντεχνιακού ίσως τύπου, οργάνωσης στον ναυπηγικό τομέα της Σύρου, με διορισμένο από το Ναύπλιο ηγέτη, προκάλεσε την αντίδραση των τεχνιτών του νησιού, που βρήκαν σύμμαχο το υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο χαρακτήρισε τις απαιτήσεις του Χέλμη παράνομες και τυραννικές και υπενθύμισε ότι υποθέσεις τέτοιας φύσης ενέπιπταν στη δική του δικαιοδοσία. Βλ. σχετικά ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 81, αρ. 113 (7.11.1825), 173 (14.11.1825) και 174 (25.9.1825).

[74] Έτσι, όταν τον Μάρτιο του 1826 η οικογένεια Παππάζογλη, ιδιοκτήτρια της Σκάλας του Άστρους (σημ. Παράλιο Άστρος), παραπονέθηκε ότι εσχάτως πολλοί έστηναν έξω από τα εκεί εμπορικά καταστήματα αυτοσχέδια παντοπωλεία και πωλούσαν «διάφορα είδη φαγωσίμων πραγμάτων, κρασί, ρακί, ψωμί, έλαιον, και άλλα τοιαύτα», προξενώντας σημαντική ζημία στους ενοικιαστές της θέσης, που πλήρωναν υψηλό ενοίκιο προκειμένου να έχουν το αποκλειστικό δικαίωμα να πωλούν τρόφιμα εκεί, το υπουργείο Εσωτερικών, υπό τη διεύθυνση πλέον του Γ. Γλαράκη, αποδέχθηκε ότι «ιδιόκτητον τόπον δεν έχει κανείς το δικαίωμα να καταπατή» και διέταξε, εάν πράγματι η τοποθεσία ήταν ιδιόκτητη, οι εν λόγω έμποροι να μετακινηθούν σε παρακείμενο τόπο ιδιοκτησίας του δημοσίου και να πωλούν τα προϊόντα τους από εκεί. Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 89, αρ. 92 (26.3.1826) και 160 (31.3.1826).

τεύτηκε μία εύθραυστη εκεχειρία στη στρατοκρατούμενη πόλη ανάμεσα στους Γρίβα και Στράτο. Όταν απειλήθηκε η εκ νέου διατάραξη της τάξης λόγω της αδυναμίας συντήρησης των δύο πολυάριθμων φρουρών, ο Καλαμογδάρτης και η δημογεροντία της πόλης επέβαλαν τοπικό μονοπώλιο επί του άρτου και των αλεύρων υπέρ δύο προσώπων με στρατιωτικό υπόβαθρο: του Αναγνώστη Μόστρα, προερχόμενου από το περιβάλλον του Στράτου, και του γραμματέα του Γρίβα, Δημητράκη Χατζόπουλου. Κατά πάσα πιθανότητα αμφότεροι δρούσαν για λογαριασμό των επικεφαλής των φρουρών.

Σύμφωνα με τους όρους του σχετικού συμφωνητικού (12 Οκτωβρίου 1827), οι δύο δικαιούχοι, σε αντάλλαγμα της παραχώρησης του μονοπωλίου στο Ναύπλιο και τα προάστιά του για δύο μήνες, αναλάμβαναν την υποχρέωση να προμηθεύουν καθημερινά στη φρουρά 1050 μερίδες άρτου («ταΐνια»), εξ ημισείας από σιτάρι και αραβόσιτο. Η τιμή του ψωμιού και του αλευριού θα διαμορφωνόταν ανάλογα με την αγοραία τιμή του σίτου στο Ναύπλιο και σε δύο γειτονικές περιοχές (Μύλοι και Άστρος), επαυξημένη ως προς το ψωμί κατά 4 παράδες/οκά και ως προς το αλεύρι κατά 7 παράδες/οκά. Απαγορευόταν η πώληση ή ο δανεισμός ψωμιού ή αλεύρων από οποιονδήποτε άλλον εκτός από τους Μόστρα και Χατζόπουλο· ωστόσο το μονοπώλιο δεν συμπεριελάμβανε την πώληση σίτου και αραβοσίτου, προϊόντα που δεν υπόκειντο σε κανέναν περιορισμό, ούτε παρεμπόδιζε τους πολίτες από το να αλέθουν δημητριακά και να ζυμώνουν ψωμί στις οικίες τους, για ίδια κατανάλωση· επιπλέον, οι σιμιτζήδες διατηρούσαν το δικαίωμα να αλέθουν οι ίδιοι σιτάρι και να παράγουν «τα λεγόμενα κουλούρια, μπουρέκια και Μπογάτζες».[75]

Η θέσπιση μονοπωλίου συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις. Η δημογεροντία αναγνώριζε μεν ότι η διευθέτηση ήταν δυσβάστακτη και άδικη για τους καταναλωτές, αλλά τη θεωρούσε αναγκαία για τη διάσωση των ζωών και των περιουσιών των κατοίκων, που βρίσκονταν στο έλεος των στρατιωτών.[76] Σε μυστική επιστολή του προς δύο μέλη της Αντικυβερνητικής Επιτροπής ο γραμματέας του Καλαμογδάρτη, Βασίλειος Τριχάς, κατήγγειλε την ενέργεια του προϊσταμένου του και των δημογερόντων ως «άθεσμον και παρανομώτατον έργον» και ανέφερε, πιθανότατα καθ' υπερβολήν, ότι μετά την επιβολή του μονοπωλίου η τιμή του άρτου διπλασιάστηκε, από τους 17 στους 32 παράδες/οκά.[77] Το μονοπώλιο στηλίτευσε και η αντιπολιτευόμενη την Αντικυβερνητική Επιτροπή Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ύδρας, η οποία πάντως υπολόγιζε την πρόσθετη επιβάρυνση για τους καταναλωτές σε μόλις 2 παράδες/οκά.[78] Μόλις ενημερώθηκε για την πρωτοβουλία των τοπικών αρχών του Ναυπλίου, η κυβέρνηση από την Αίγινα διέταξε την άμεση κατάργηση του μονοπωλίου ως παράνομου, όπως και έγινε.[79] Το επεισόδιο επομένως επιβεβαιώνει την ισχυρή δέσμευση της κεντρικής εξουσίας να μην επιτρέψει τη διατήρηση οποιασδήποτε μονοπωλιακής ρύθμισης.

Αν κρίνει κανείς από το βραχύ μονοπώλιο του 1827, είναι πιθανό ότι και οικονομικοί λόγοι –και ιδίως η εμμονή των αρχών, για την οποία θα γίνει λόγος

[75] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 109, αρ. 73 (11.10.1827), 88 (12.10.1827), 140 (14.10.1827) και 141 (12.10.1827).

[76] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 109, αρ. 140 (14.10.1827).

[77]. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 109, αρ. 73 (11.10.1827).

[78] *Εφ. Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος*, 29 Οκτωμβρίου [sic] 1827 –ο συγγραφέας της ανταπόκρισης, η οποία υποτίθεται ότι είχε σταλεί από την Αίγινα και έφερε ημερομηνία 7 Οκτωβρίου (δηλαδή πριν από την επιβολή του μονοπωλίου!), ήταν ενδεχομένως ο ίδιος ο Τριχάς, ο οποίος είχε προαναγγείλει στην προαναφερθείσα επιστολή του προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή (11 Οκτωβρίου) ότι η *Ανεξάρτητος Εφημερίς* θα έγραφε σχετικά με το ζήτημα. Βλ. ακόμα τη σχετική με το μονοπώλιο επιστολή του γραμματέα του Γρίβα στο φύλλο της 19ης Νοεμβρίου 1827 της ίδιας εφημερίδας.

[79] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 110, αρ. 35 και 41 (δύο έγγρ. με ημερομηνία 17.10.1827)· φάκ. 111, αρ. 31 (23.10.1827).

Το παζάρι της Κορίνθου (πηγή: Otto Magnus von Stackelberg, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Berlin, G. Reimer, 1831: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

κατόπιν, να κρατήσουν τις τιμές των τροφίμων για τον καταναλωτή χαμηλές– συνέτειναν στην πολιτική των επαναστατικών κυβερνήσεων. Γνωρίζουμε ότι ήδη προεπαναστατικά ορισμένοι από τους λογίους του Ελληνικού Διαφωτισμού είχαν έρθει σε επαφή με τις ιδέες της Πολιτικής Οικονομίας, ακόμη και αν δεν τις είχαν ενσωματώσει πάντοτε επιτυχώς στις ευρύτερες αναζητήσεις τους· μετά την έναρξη του Αγώνα, το ενδιαφέρον για τους δυτικοευρωπαίους, και ιδίως τους γάλλους, διανοητές της Πολιτικής Οικονομίας εντάθηκε, καθώς αναζητήθηκαν στα συγγράμματά τους χρήσιμα διδάγματα για τη συγκρότηση του νέου κράτους.[80] Αν είναι ορθή η θέση ότι πρέπει να παραμερίσουμε την, τόσο δημοφιλή στην παλαιότερη ιστορία των ιδεών, έμφαση στην αναζήτηση των «επιρροών», προς όφελος της ανασύστασης του «αέρα των καιρών», του «κοινού πνεύματος κάθε γενιάς», με άλλα λόγια της ιδεολογικής ατμόσφαιρας της εποχής,[81] δεν έχει τόση σημασία να εξακριβώσουμε σε τι είδους αναγνώσματα είχε πρόσβαση κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες προεπαναστατικά ο Γρηγόριος Δικαίος,[82] ούτε σε ποιο βαθμό είχε αφομοιώσει ο Γεώργιος Γλαράκης τις αρχές της Πολιτικής Οικονομίας στη διάρκεια των σπουδών του στο Göttingen και το Παρίσι, προβλήματα ούτως ή άλλως δυσεπίλυτα, προκειμένου να συνδέσουμε με τα ερεθίσματα αυτά τις επιλογές τους, από θέσεις εξουσίας, από το 1824 και μετά. Αρκεί ότι οι ιδέες αυτές κυκλοφορούσαν, τουλάχιστον σε ένα στενό κύκλο διανοουμένων. Την ίδια άλλωστε περίπου εποχή ένας άλλος Έλληνας, που είχε παραμείνει σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης στο εξωτερικό, αλλά είχε άμεσο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπου ετοιμαζόταν να μετεγκατασταθεί, έγραφε από το Fiume (σημ. Rijeka), απευθυνόμενος στους συμπατριώτες του: «Η μονοπωλία φέρει μεν πλούτον προς τον μονοπώλην, όμως αυξάνουσα των ωνίων την τιμήν, προξενεί προς τους αναλωτάς ανάλογον ζημίαν».[83] Πολύ περισσότερο εντυπωσιακή, από κάθε άποψη, είναι η επίκληση στις ιδέες «των Οικονόμων των πόλεων», όρος που από τα συμφραζόμενα δεν μπορεί παρά να δηλώνει την Πολιτική Οικονομία, σε αναφορά μιας μικρής συντεχνίας του Ναυπλίου το 1827, ακόμη και αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι έγινε καθ' υπαγόρευση κάποιου λογίου.[84] Ούτε είναι πιθανό ότι δεν είχαν καμία απήχηση στον ελλαδικό χώρο οι διεθνείς συζητήσεις για την τύχη των συντεχνιών από τον 18ο αιώνα, οι συνεχείς επιθέσεις εναντίον των προνομίων τους από φιλοσόφους, οικονομολόγους και πολιτικούς στοχαστές και ιδίως η κατάργησή τους στη Γαλλία, προσωρινά στο πλαίσιο των μέτρων οικονομικής φιλελευθεροποίησης του Turgot το 1776

[80] Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα [2]2018, σ. 107-156. Για την προεπαναστατική περίοδο βλ. και Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), σ. 66-101. Πρβλ. και Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Μεταφράσεις Βιβλίων Οικονομικών Επιστημών στην Ελληνική Γλώσσα, 1808-1948: Τα Ιδεολογικά Μηνύματα», στο βιβλίο του *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1999, σ. 11-37.

[81] Για την ιδέα αυτή βλ. πρόχειρα τη σχετική θέση του René Schérer: «Συνέντευξη του Ρενέ Σερέρ στον Κωνσταντίνο Ηροδότου», *αληθεια* 7 (Άνοιξη 2013), σ. 269-270.

[82] Η πιο πρόσφατη χρονικά απόπειρα βιογράφησης του Δικαίου, που συνοψίζει τα έως τώρα γνωστά στοιχεία, στο Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)», στο βιβλίο του *Οι Φιλικοί, Τα Νέα,* Αθήνα 2009, σ. 83-109.

[83] Και λίγο πιο κάτω συμπλήρωνε: «Όσα κερδαίνουν οι σφετερισταί των δημοσίων, αι τελώναι, οι μονοπώλαι, τόσα ζημιούνται άλλοι των πολιτών [...]». Πρόκειται για αποσπάσματα από τον πρόλογο (1828) στην ανέκδοτη τελικά μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say από τον Σπ. Βαλέτα, στο Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας», ό.π., σ. 145.

[84] Στο περιεχόμενο της εν λόγω αναφοράς της συντεχνίας των κουλουράδων («Στίφος των Σιμιτσίδων») προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή (ΓΑΚ, ΑΑΕ, φάκ. 239, αρ. 81, 13.8.1827) θα χρειαστεί να επανέλθουμε.

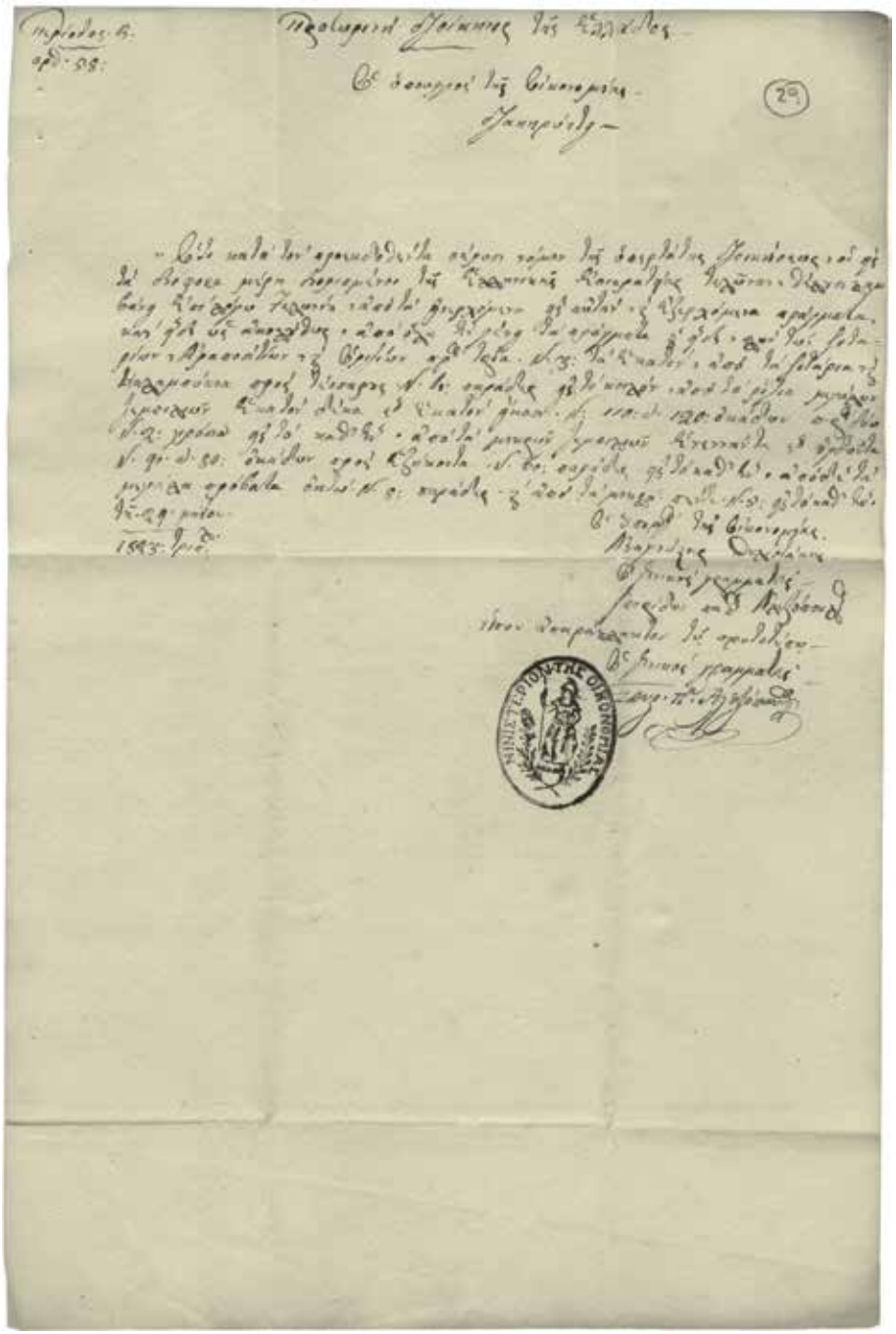

Σε εφαρμογή του περσινού νόμου της Διοίκησης, το Υπ. Οικονομίας διακηρύσσει ότι οι κατά τοποθεσίες διορισμένοι τελώνες θα λαμβάνουν λόγω τελωνειακών δικαιωμάτων από τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα τα εξής ποσά: 3% για όλα τα είδη εκτός από σιτάρια, αραβόσιτο και ρύζι· 4 παράδες το κοιλό για τα σιτάρια και το καλαμπόκι· 2 γρόσια για το καθένα από τα μεγάλα ζεμπίλια ρύζι, των 110-120 οκάδων, και 60 παράδες για τα μικρότερα ζεμπίλια, των 80-90 οκάδων· 8 παράδες για τα μεγάλα πρόβατα και 5 παράδες για τα μικρά πρόβατα.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 13, αρ. 29 (29.5.1823)

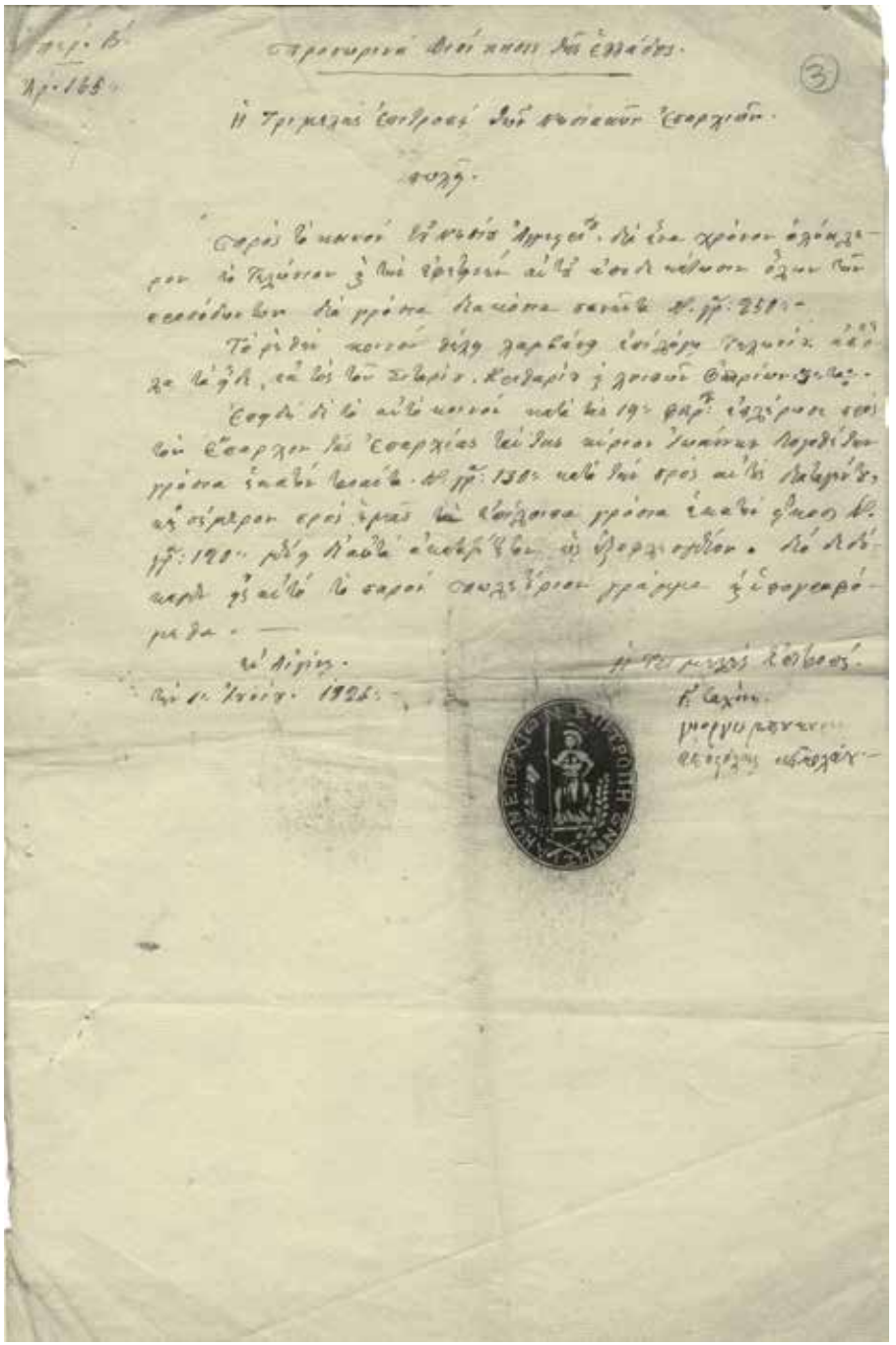

Αποδεικτικό για την πώληση των τελωνειακών δικαιωμάτων του Αγκιστρίου στην κοινότητα, η οποία θα έχει το δικαίωμα να εισπράττει 3% επί όλων των ειδών εκτός από το σιτάρι, το κριθάρι και τα όσπρια.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 33, αρ. 3 (1.6.1824)

και οριστικά από τη γαλλική Επανάσταση το 1791.[85] Η σύγκριση με την περίπτωση της Γαλλίας είναι αρκετά διαφωτιστική και από άλλες απόψεις. Οι λόγοι της διάλυσης των κορπορατιστικών δομών από τη γαλλική Επανάσταση ήταν πρώτιστα πολιτικοί: η απονομιμοποίηση των προνομίων, σε συνδυασμό με την έμφαση της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη στην ισότητα και τις ατομικές ελευθερίες είχαν υπονομεύσει τη θέση των συντεχνιών ήδη από την αρχική φάση της Επανάστασης, το 1789, πολύ πριν από την αναπόφευκτη τυπική τους κατάργηση δύο χρόνια μετά, που έδωσε τέλος στη γενικευμένη σύγχυση για το κατά πόσον η ύπαρξή τους ήταν συμβατή ή όχι με το επαναστατικό καθεστώς.[86] Στην περίπτωση της Ελλάδας όλες λίγο-πολύ οι αναφορές που αμφισβήτησαν προνόμια των συντεχνιών ή μονοπωλιακούς περιορισμούς από το 1824 και μετά διατείνονταν ότι οι σχετικές ρυθμίσεις ήταν παράνομες και παραβίαζαν την αρχή της ισονομίας, επιχειρηματολογία που όπως είδαμε αποδέχθηκαν πλήρως οι επαναστατικές κυβερνήσεις. Κάποτε η νομική βάση της αμφισβήτησης ήταν σαφέστερα οριοθετημένη: από τη διατύπωση της αναφοράς ενός ρουμελιώτη τεχνίτη ότι οι συντεχνιακοί περιορισμοί σχετικά με την έναρξη επαγγέλματος στην Τριπολιτσά παραβίαζαν τις διατάξεις του «διοργανικού Νόμου» και τις διακηρύξεις της Διοίκησης,[87] καθώς και από τον ισχυρισμό, σε μια υπουργική διαταγή, ότι «τα μονωπωλεία είναι όλως διόλου εναντία του Ελληνικού πολιτεύματος»,[88] μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι μονοπωλιακοί περιορισμοί είχαν θεωρηθεί ασύμβατοι με το συνταγματικό πλαίσιο του νέου κράτους, πιθανότατα με τις διατάξεις περί ισονομίας, αναλογικής κατανομής των βαρών και απαγόρευσης είσπραξης δοσιμάτων άνευ νόμου (άρθρα γ΄ και η΄ του Προσωρινού Πολιτεύματος του 1822, άρθρα γ΄ και ζ΄ του Νόμου της Επιδαύρου του 1823).[89] Με άλλα λόγια, συνταγματικές προβλέψεις διαθέσιμες ήδη από το 1822 άρχισαν σταδιακά να ερμηνεύονται, ιδίως από το 1824 και μετά, με τρόπο που καθιστούσε τις μονοπωλιακές ρυθμίσεις ασύμβατες με το νέο πολιτικό καθεστώς.[90] Ο επίσημος δημόσιος λόγος της Επανάστασης, με την έμφασή του στην ελευθερία, την ισονομία και την αποκήρυξη κάθε αυθαιρεσίας, ιδίως της επιβολής δοσιμάτων μη προβλεπόμενων από τον νόμο, φαίνεται πως είχε λειτουργήσει απονομιμοποιητικά επίσης για τους περιορισμούς της συντεχνιακής οργάνωσης, έστω και αν οι συντεχνίες συνέχιζαν να υφίστανται, με πολύ υποβαθμισμένο πάντως ρόλο.

[85] Για το ζήτημα αυτό υπάρχει εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. κυρίως, κατά χρονολογική σειρά: William H. Sewell, Jr., *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1980, ιδίως σ. 62 κ.ε.· Steven Laurence Kaplan, "Social Classification and Representation in the Corporate World of Eighteenth-Century France: Turgot's 'Carnival'", στο Steven Laurence Kaplan – Cynthia J. Koepp (επιμ.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Cornell University Press, Ithaca – Λονδίνο 1986, σ. 176-228· Liana Vardi, "The Abolition of the Guilds during the French Revolution", *French Historical Studies* 15 (1987-88), σ. 704-717· Michael P. Fitzsimmons, "The National Assembly and the abolition of guilds in France", *The Historical Journal* 39 (1996), σ. 133-154· Steven L. Kaplan, *La fin des corporations*, Fayard, Παρίσι 2001· Michael P. Fitzsimmons, *From Artisan to Worker. Guilds, the French State, and the Organization of Labor, 1776–1821*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι κατά την Παλινόρθωση οι συντεχνίες, παρά τις περί του αντιθέτου προσδοκίες και τις σχετικές συζητήσεις, δεν αναβίωσαν, όπως αναλύει στο βιβλίο του ο Fitzsimmons.

[86] Fitzsimmons, "The National Assembly", ό.π., σ. 133-154.

[87] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 38 (17.9.1824).

[88] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 17, έγγρ. δίχως ημερομηνία, που όμως έχει χρονολογηθεί από τους επιμελητές του αρχείου στις 6 Νοεμβρίου 1824. Χρέη υπουργού Αστυνομίας εκείνη την εποχή εκτελούσε προσωρινά ο υπουργός Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος, πρόσωπο-κλειδί για τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ.

[89] Το 1830, άλλωστε, η Επιτροπή της Γερουσίας επικαλέστηκε, ανάμεσα στα άλλα, και την πανομοιότυπη διάταξη περί αναλογικής κατανομής των βαρών του Πολιτικού Συντάγματος του 1827 (άρθρο 10) σε γνωμάτευσή της ενάντια στην παροχή προστασίας στην οινοπαραγωγή του Αργους (ΑΕΠ, τ. 23, σ. 14-15, αρ. 15).

[90] Ως προς τον βαθμό απονομιμοποίησης, ας αναφερθεί ότι στην προαναφερθείσα μυστική του επιστολή προς δύο μέλη της Αντικυβερνητικής Επιτροπής ο Β. Τριχάς παρέβαλε, αποδοκιμαστικά εννοείται, το μονοπώλιο του Ναυπλίου το 1827 με εκείνο της Αιγύπτου υπό τον Μεχμέτ Αλή: «απαράλλακτον πάλτον εν ενί λόγω με εκείνο το εν Αιγίπτω του μεχμέτ αλή Πασιά»· βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 109, αρ. 73 (11.10.1827).

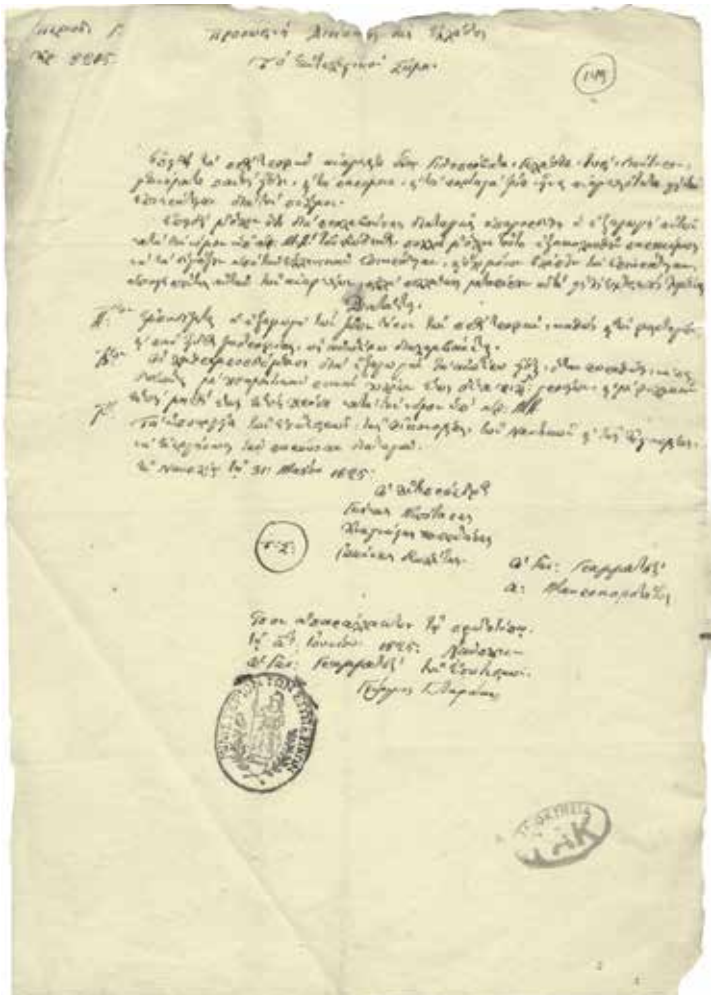

Με διακήρυξή του το Εκτελεστικό απαγορεύει την εξαγωγή κάθε είδους τροφίμου και οποιουδήποτε βρώσιμου ή φορτηγού ζώου, επειδή διαπιστώνει ότι η σχετική ρύθμιση από τον νόμο αρ. 41 του Κώδικα των Νόμων παραβιάζεται και πολλοί εξακολουθούν να τα εξάγουν παράνομα, αποστερώντας την ελληνική επικράτεια από τα αναγκαία, και μάλιστα τα μεταφέρουν πολλάκις σε εχθρικά λιμάνια.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 68, αρ. 149 (31.5.1825)

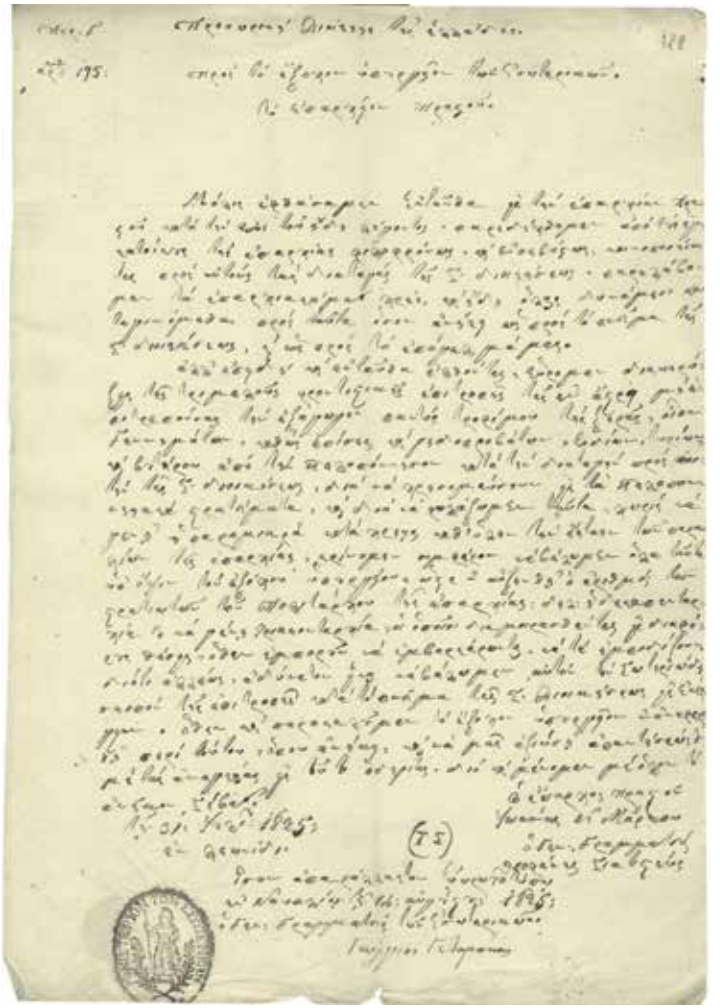

Αναφορά του επάρχου Πραστού Ι. Ν. Μάρκου σχετικά με την ανάγκη διπλασιασμού της δύναμης του πολιτάρχη της επαρχίας για την αποτελεσματική εφαρμογή της απόφασης της Τριμελούς Φροντιστικής Επιτροπής σχετικά με την απαγόρευση εξαγωγής κάθε είδους τροφίμων (γεννήματα, αιγοπρόβατα, βόδια, τυρί, βούτυρο κλπ.) από την Πελοπόννησο.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 72, αρ. 128 (31.7.1825)

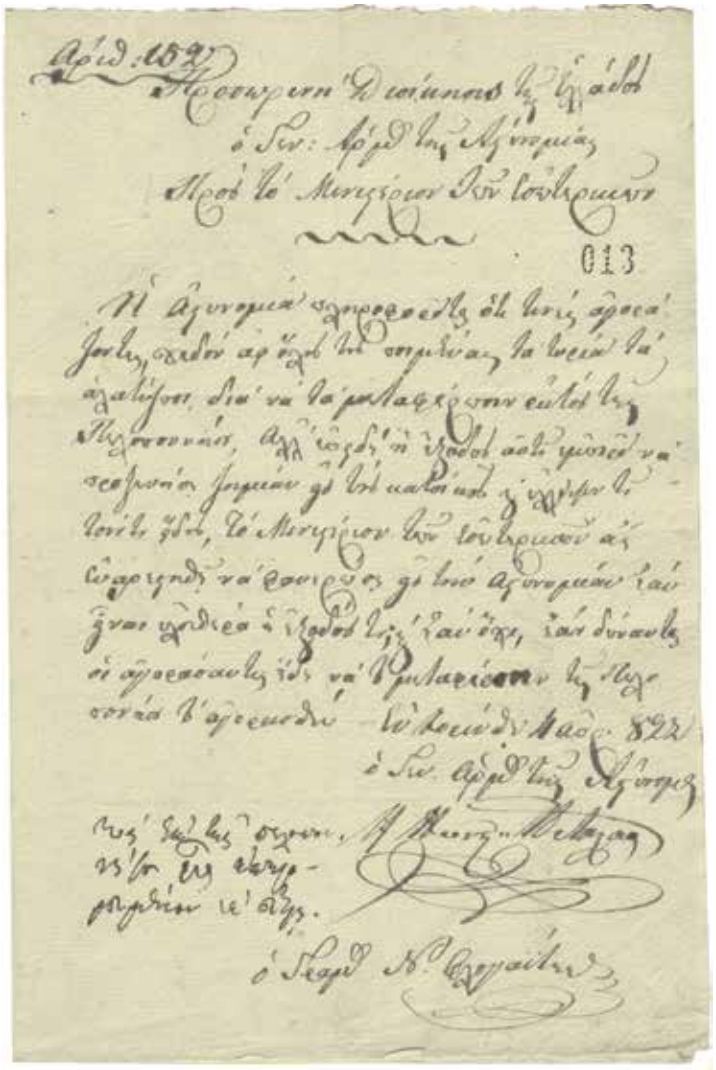

Ο Γενικός Αρμοστής της Αστυνομίας επισημαίνει ότι κάποιοι έχουν αγοράσει από τους κτηνοτρόφους όλα σχεδόν τα τυριά και τα αλατίζουν για να τα αποστείλουν σε άλλες περιοχές και εισηγείται στο Υπ. την απαγόρευση της εξαγωγής τυριών από την Πελοπόννησο «επειδή η έξοδος αυτή εμπορεί να προξενήση ζημίαν εις τους κατοίκους και έλλειψιν του τοιούτου είδους».
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 2, αρ. 13 (4.4.1822)

Η φθίνουσα σημασία των συντεχνιών δεν σημαίνει ότι δεν εξακολουθούσαν να επιτελούν κάποιες λειτουργίες. Οι ιδιωτικές διαφορές στα χρόνια της Επανάστασης κατά κανόνα εκδικάζονταν από δικαστικές επιτροπές ad hoc διορισμένες από τις αρχές ή κατέληγαν σε αιρετοκρισία (διαιτησία).[91] Αρκετές ωστόσο διενέξεις που αφορούσαν τεχνίτες ή εμπόρους στην Τριπολιτσά παραπέμπονταν σε συντεχνίες, είτε από κάποια διοικητική αρχή (περίπτωση στην οποία η συντεχνία λειτουργούσε ως απλή δικαστική επιτροπή ειδημόνων, η ετυμηγορία της οποίας υπόκειτο σε κύρωση),[92] είτε, πολύ σπανιότερα, από τους ίδιους τους αντιδίκους.[93] Σε άλλες περιπτώσεις, ο ρόλος των συντεχνιών υποβαθμίζεται απλώς στην κατάθεση πληροφοριών για μία υπόθεση κατόπιν πρόσκλησης, όπως συνέβη με τους «μεγαλητέρους του εσιναφιού των μπακάλιδων» της Τριπολιτσάς κατά την εξέταση μιας διαφοράς σχετικά με το καθεστώς ενός εργαστηρίου, το 1823.[94] Στο Ναύπλιο οι συντεχνίες επίσης διεκδί-

[91] Βλ. γενικά Βισβίζης, *Η πολιτική δικαιοσύνη*, ό.π.

[92] Γνωρίζουμε πως το 1823 είχε ανατεθεί στη συντεχνία των ραπτών («σώμα των τερζήδων») της Τριπολιτσάς από τον εκεί έπαρχο να επιλύσει τη διαφορά ανάμεσα σε έναν μάστορα και έναν κάλφα σχετικά με την αποζημίωση του δεύτερου για εργασία τρεισήμισι ετών στο εργαστήριο του πρώτου και πως, λίγο αργότερα το ίδιο έτος, η συντεχνία των αρτοποιών («Σώμα των Ψωμάδων») της ίδιας πόλης κλήθηκε από το υπουργείο Δικαίου να εκτιμήσει το ύψος της αποζημίωσης ενός αρτοποιού για το μερίδιο που είχε σε ένα φούρνο. Τα σημαντικότερα από τα σχετικά με τις δύο υποθέσεις έγγραφα έχουν δημοσιευθεί *στο ίδιο*, σ. 253-254 (αρ. 97-98 και 100) και σ. 268 (αρ. 141-142) αντίστοιχα.

[93] Το 1823 ο έμπορος Χαραλάμπης Σιλληδόπουλος προσέφυγε στο «εμπορικόν σύστημα» της Τριπολιτσάς εναντίον του Σπύρου Σπηλιωτόπουλου εξαιτίας της αρπαγής ενός φορτίου τελατίνια (δέρματα ζώων) που του ανήκε, με το αίτημα «να ειδοποιηθή διά τούτου του συστήματος ο κυρ Σπηλιοτόπουλος, και να αποκριθή εν τίνι λόγω αυτά έπραξεν» (ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 20, αρ. 198, 15.8.1823)· η διένεξη αυτή οδηγήθηκε τελικά πάντως σε τριμελή επιτροπή εμπόρων, διορισμένη από το υπουργείο Δικαίου (Βισβίζης, ό.π., σ. 279, αρ. 170). Για ένα άλλο τέτοιο παράδειγμα, του 1825, βλ. *στο ίδιο*, σ. 451 (αρ. 520)· όπως πληροφορούμαστε όμως από άλλο έγγραφο (ΓΑΚ, ΑΜΔ, φάκ. 22, αρ. 42, 6.10.1825), οι αντίδικοι παραπέμφθηκαν στη συντεχνία, και σε αυτήν την περίπτωση, με διαταγή του επαρχείου.

[94] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 31, αρ. 50 (Ιούλιος-Αύγουστος 1823). Άλλη περίπτωση επίκλησης, σε αναφορά του 1825, της μαρτυρίας των «προκρίτων εσναφίων» της Τριπολιτσάς σχετικά με «το γιεντίκη ενός εργαστηρίου μπακάλικου», στο ίδιο, φάκ. 54, αρ. 56 (13.2.1825).

κησαν κάποιο ρόλο στην επίλυση διαφορών ανάμεσα στα μέλη τους, όχι πάντοτε δίχως προσκόμματα εκ μέρους των αντιδίκων.[95]

Για τον οικονομικό ρόλο των συντεχνιών στα χρόνια της Επανάστασης οι πληροφορίες σπανίζουν. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον εξακολούθησαν να ελέγχουν την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων ή την αναπαραγωγή των παραδοσιακών μεθόδων στη βιοτεχνική παραγωγή, αν και η πλήρης απουσία οποιασδήποτε σχετικής αναφοράς στα καταστατικά της Πάτρας του 1829 επιτρέπουν την εύλογη υπόθεση ότι στη διάρκεια των προηγούμενων ετών οι λειτουργίες αυτές είχαν πάψει πλέον να θεωρούνται αρμοδιότητα των συντεχνιών. Αν τυχόν σε ορισμένες περιπτώσεις διατήρησαν κάποιον έλεγχο επί της προμήθειας και της κατανομής των πρώτων υλών και του προσδιορισμού του κόστους τους, αυτό οπωσδήποτε επετεύχθη με διακανονισμούς ιδιωτικού χαρακτήρα, δίχως την κάλυψη των αρχών· οι έμποροι πάντως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, προμηθεύονταν δίχως κάποια συντεχνιακή μεσολάβηση από τους παραγωγούς τα αγαθά που κατόπιν διοχέτευαν στην πελατεία τους.

Κατεξοχήν όμως οι συντεχνίες λειτούργησαν στα χρόνια της Επανάστασης ως αυτόνομοι φορείς εκπροσώπησης των τεχνιτών και των εμπόρων έναντι των διοικητικών αρχών. Στην Τριπολιτσά και το Ναύπλιο συχνά συμμετείχαν, όπως θα αναλυθεί κατόπιν, μέσω των ηγεσιών τους στη διαμόρφωση των τιμών, ενώ όταν έκριναν ότι η ισχύουσα διατίμηση δεν συμβιβαζόταν με τα συμφέροντά τους απαιτούσαν με επιμονή την αναθεώρησή της. Δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που διεκδίκησαν και επέβαλαν την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας.[96] Σε άλλα αστικά κέντρα, μολονότι οι πληροφορίες γι' αυτά είναι πολύ σπανιότερες, επίσης δρούσαν ως φορείς εκπροσώπησης του αντίστοιχου κλάδου: το 1824, ελλείψει επαγγελματικής στέγης, η συντεχνία των υποδηματοποιών του Άργους («εσινάφι των παπουτζίδων», «σύστημα των σανδαλοποιών») απευθύνθηκε στη Διοίκηση ζητώντας την παραχώρηση οκτώ ερειπωμένων εθνικών εργαστηρίων στα μέλη της έναντι ενοικίου.[97]

Άλλοτε οι συντεχνίες ενεργοποιήθηκαν ως φορείς συλλογικής αλληλεγγύης ανάμεσα σε επαγγελματίες που δοκιμάζονταν από τις συνέπειες της πολυετούς πολεμικής σύγκρουσης. Έτσι, το 1825 εκατό περίπου μέλη της συντεχνίας των μαραγκών («συνάφι των μαραγκών») της Αίγινας εισέβαλαν σύμφωνα με καταθέσεις μαρτύρων στην οικία του τοπικού πολιτάρχη και απελευθέρωσαν διά της βίας δύο ομότεχνούς τους που κρατούνταν εκεί για να καταταχθούν υποχρεωτικά (στον τακτικό στρατό.[98] Είναι ακόμα πιθανό ότι τα μέλη ή κάποια από τα μέλη μιας τριπολιτσιώτικης συντεχνίας συνέπηξαν μετά την κατάληψη της πόλης από τον Ιμπραήμ (1825) ένα είδος εικονικού συνεταιρισμού στο Ναύπλιο, προκειμένου να διαμοιράσουν μεταξύ τους αναλογικά τα εμπορεύματα που διέσωσαν από τα εργαστήριά τους, ανεξάρτητα από το σε ποιον ανήκαν στην πραγματικότητα, επιμερίζοντας έτσι τη ζημία από την καταστροφή.[99]

[95] Για παράδειγμα, το 1825 η συντεχνία των κουρέων («σύστημα των μπαρπέριδων») της πόλης ζήτησε την παρέμβαση του υπουργείου Αστυνομίας επειδή ένα από τα μέλη της δεν έδειχνε σεβασμό στην ετυμηγορία της σχετικά με τη διένεξή του με έναν πρώην συνεταίρο του (ΓΑΚ, ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 66, αρ. 157, 24.11.1825). Πρβλ. και την περίπτωση στον ίδιο φάκ., αρ. 280 (14.12.1825).

[96] Όπως οι αρτοποιοί του Ναυπλίου το 1825: βλ. ΓΑΚ, ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 64, αρ. 278 (18.8.1825). Πρβλ. την έγκριση από τις αρχές ανάλογου αιτήματος των εμπόρων της Αίγινας (1827), που πάντως δεν πρέπει να ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 111, αρ. 5, 9 και 21 (όλα με ημερομηνία 22.10.1827).

[97] Το αίτημα έγινε αποδεκτό· βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 31, αρ. 8 (21.4.1824) και 59 (24.4.1824).

[98] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 70-71 (28.11.1825), 99 (11.12.1825).

[99] Με τον τρόπο αυτόν τουλάχιστον ερμηνεύω ένα ομολογουμένως αινιγματικό συμφωνητικό με ημερομηνία 27 Ιουνίου 1825 και τη σχετική με αυτό αναφορά, στα ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 33 (24.8.1825).

Αποστερημένες από τις περισσότερες περιοριστικές οικονομικές τους λειτουργίες, έδειξαν έτσι οι συντεχνίες κάποιες δυνατότητες προσαρμογής σε ένα νέο πλαίσιο αναφοράς, σε πραγματικότητες άλλες από εκείνες στις οποίες είχε διαμορφωθεί ο θεσμός της οθωμανικής συντεχνίας. Δεν είναι τυχαίο ότι σε ένα από τα αστικά κέντρα που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της Επανάστασης, το Ναύπλιο, συστήθηκαν, μάλλον εκ του μηδενός, συντεχνιακές δομές, κατά προτεραιότητα ενδεχομένως σε επαγγέλματα που απαιτούσαν εξειδικευμένη τεχνική εργασία, όπως στην παραγωγή ειδών ένδυσης και υπόδησης.[100]

Κρατικές πολιτικές για την αγορά και τον εφοδιασμό των πόλεων

Μετά τη σύσταση της κεντρικής κυβέρνησης το 1822, αξιωματούχοι διορισμένοι από αυτήν ανέλαβαν το έργο της επιτήρησης της αγοράς, της φορολόγησης της εμπορικής δραστηριότητας, της ρύθμισης του εφοδιασμού των πόλεων και της διασφάλισης της διαθεσιμότητας των κύριων καταναλωτικών προϊόντων για τον αστικό πληθυσμό. Πρόκειται για ρόλους τους οποίους προεπαναστατικά ασκούσε μια μεγάλη ποικιλία φορέων (οθωμανοί κρατικοί αξιωματούχοι, κοινοτικοί άρχοντες, ηγεσίες των συντεχνιών). Αυτή η –σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο– ενίσχυση του ρόλου της κεντρικής εξουσίας στη λειτουργία της αγοράς αποτέλεσε μία από τις όψεις της διαδικασίας οικοδόμησης ενός νέου εθνικού κράτους, έστω και αν σε επίπεδο πρακτικών η ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν δεν ήταν, όπως θα δούμε, ούτε θα μπορούσε άλλωστε να είναι, πλήρης ή ριζική.

Κύριος μηχανισμός επιτήρησης της αγοράς στα χρόνια της Επανάστασης ήταν ο θεσμός της αστυνομίας. Ανάμεσα στα καθήκοντα των γενικών αστυνόμων που περιλαμβάνονται στον προσωρινό κανονισμό του 1823 ήταν η διατήρηση της ευταξίας στην τοπική αγορά και η επίλυση των μικροδιαφορών που προέκυπταν σε αυτήν, η μέριμνα σχετικά με τις τιμές των πωλούμενων εμπορευμάτων, τα ζύγια που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι και τα σάπια ή νοθευμένα τρόφιμα και ποτά, η οριοθέτηση των σφαγείων της πόλης.[101] Σε ορισμένες περιπτώσεις διορίζονταν και αγορανόμοι, στους οποίους ουσιαστικά ανατίθονταν οι περισσότερες από τις σχετικές με τη λειτουργία της αγοράς αρμοδιότητες των γενικών αστυνόμων. Σχετικές με την επιτήρηση της αγοράς εξουσίες ασκούσαν εκτάκτως και άλλα κρατικά όργανα και αξιωματούχοι, όπως οι δύο επιτροπές που συγκρότησε το Βουλευτικό το 1825 για την επίβλεψη των αρτοπωλών[102] και, με την ευρύτερη έννοια, ο γενικός εμπορικός μεσίτης στη Σύρο το 1827.[103]

[100] Αν δεχθούμε ότι η καταγραφή καλφάδων σε εργαστήρια του Ναυπλίου το 1825 αποτελεί σαφή ένδειξη συντεχνιακής οργάνωσης του αντίστοιχου κλάδου: κατά τους υπολογισμούς της Α. Βατσάκη, καλφάδες απασχολούσαν 19 μάστορες σε σύνολο 124, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν ράπτες, υποδηματοποιοί και πωλητές ρακής, ενώ κατά μέσο όρο αντιστοιχούσε ένας ή δύο καλφάδες ανά μάστορα (Βατσάκη, *Η Γενική Απογραφή*, ό.π., σ. 57).

[101] Για μια συστηματική θεώρηση του αστυνομικού θεσμού στην επαναστατημένη Ελλάδα, με την τοποθέτησή του στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πολιτικό πλαίσιο, βλ. Βάσω Σειρηνίδου, «Ένας νέος θεσμός για μια νέα επικράτεια: Η συγκρότηση της Αστυνομίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», στο *Ψηφιακό Αρχείο 1821: ερευνητικά ερωτήματα, ιστοριογραφικές προοπτικές*, Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Αθήνα 2021 (κείμενο σε ψηφιακή μορφή, υπό έκδοση). Ο προσωρινός κανονισμός του 1823 έχει δημοσιευθεί από τον Χρήστο Κ. Ρέππα, «Αστυνομικά της Επαρχίας Πραστού κατά την Επανάσταση του 21 (Ειδήσεις από ανέκδοτα έγγραφα)» *Χρονικά των Τσακώνων*, τόμ. ΙΗ' (2004-2005), σ. 118-120.

[102] Οι σχετικές αποφάσεις στα ΑΕΠ, τ. 8, σ. 231 και 256.

[103] Επειδή ο θεσμός του γενικού εμπορικού μεσίτη δεν είναι, απ' όσο τουλάχιστον έχω υπόψη μου, γνωστός βιβλιογραφικά, απαιτείται ειδική μελέτη γι' αυτόν, που υπερβαίνει τη στοχοθεσία αυτού του άρθρου. Για τους σκοπούς μας, αρκεί να αναφερθεί ότι το 1827 η Αντικυβερνητική Επιτροπή διόρισε στο αξίωμα αυτό τον Λαμπίκη Καρατζά και του ανέθεσε τη συνολική εποπτεία όλης της εμπορικής κίνησης της Σύρου, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης, τελικά αποτυχημένης, προσπάθειας της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει πολιτικά το νησί και να τερματίσει τις σχέσεις

Αν εξαιρέσει κανείς έκτακτες εισφορές ή τοπικά δοσίματα, η φορολόγηση των εμποροβιοτεχνών στα χρόνια του Αγώνα γινόταν μέσω της πληρωμής δικαιωμάτων επί της διακίνησης αγαθών. Ήδη από τη σύστασή της το 1822 η κεντρική διοίκηση εισέπραττε τελωνειακά δικαιώματα, διαφορετικού ύψους από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με το καθεστώς που ίσχυε προεπαναστατικά.[104] Την επόμενη χρονιά τα δικαιώματα αυτά προσδιορίστηκαν σε 3% για τα περισσότερα εισαγόμενα και εξαγόμενα είδη, εκτός από τα δημητριακά και το ρύζι, για τα οποία ίσχυαν ειδικές προβλέψεις.[105] Το 1825, σε μια προσπάθεια να εισαχθεί ένα ενιαίο σύστημα είσπραξης για τα τελωνεία όλης της επικράτειας και να αυξηθούν τα δημόσια έσοδα, ψηφίστηκε νόμος που αύξησε τα τελωνειακά δικαιώματα σε 4%. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αναφορικά με την ανησυχία των συντακτών του νόμου σχετικά με τη δυνατότητα κάλυψης των διατροφικών αναγκών της χώρας σε σιτηρά, έχει η διάταξη που απάλλασσε τα εισαγόμενα δημητριακά από τελωνειακά δικαιώματα, αλλά επέβαλε απαγορευτικά βάρη (8%) σε όσα εξάγονταν από την επαναστατημένη επικράτεια για ξένα λιμάνια.[106] Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι, εκτός των τελωνειακών δικαιωμάτων, το 1823 καθιερώθηκε νομοθετικά η είσπραξη και εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμών για μεγάλο αριθμό προϊόντων· και σε αυτήν την περίπτωση από το κεί-

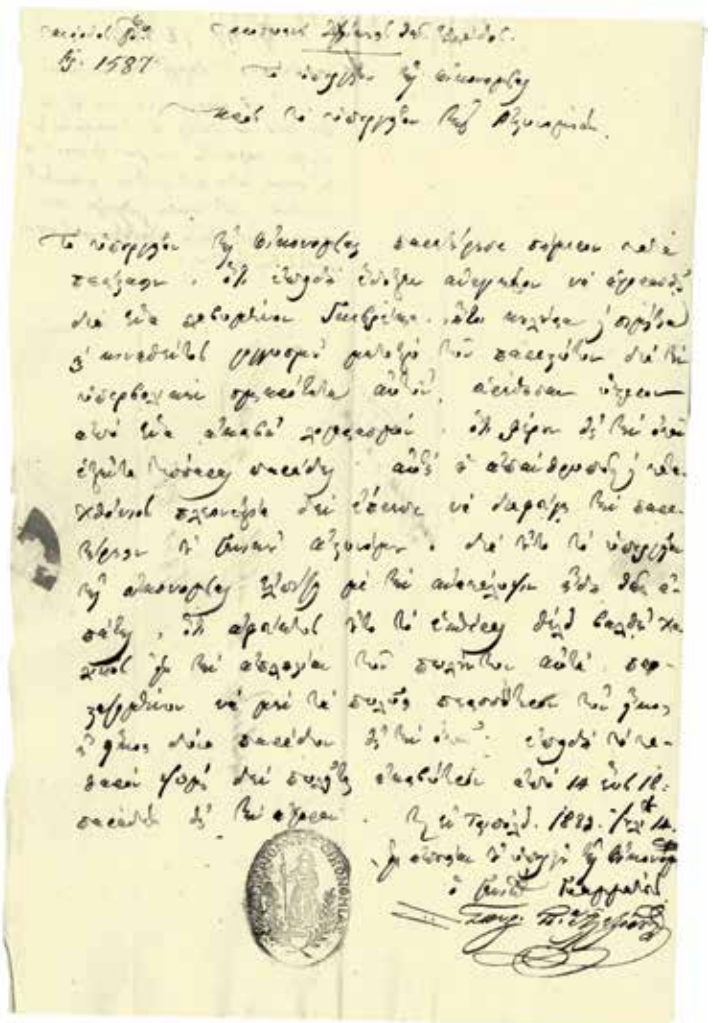

Έγγραφο του Υπ. Οικονομίας προς το Υπ. Αστυνομίας σχετικά με τα πωλούμενα στην Τριπολιτζά «κουλούρια και σιμίτια»: ύστερα από διαμαρτυρίες για το μικρό τους μέγεθος, υπολογίστηκε ότι «φέρουν εις την οκάν εξήντα τέσσαρας παράδες». Κάνει λόγο για «ανακάλυψιν της απάτης» και «απληστίαν των πωλούντων αυτά» και ζητά, εφόσον το καθαρό ψωμί δεν πωλείται για πάνω από 14-18 παράδες στην αγορά, να εκδοθεί διαταγή αυτά να μην πωλούνται για περισσότερο από 20-22 παράδες/οκά.
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (14.7.1823)

των εκεί εμπόρων με το κύκλωμα της πειρατείας. Για τις αρμοδιότητες του Καρατζά, βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 92, αρ. 38 (2.6.1827).

[104] Βλ. ΑΕΠ, τ. 1, σ. 358-359, 407· ευχαριστώ και από εδώ τον Βαγγέλη Σαράφη για την υπόδειξη.

[105] Για τα δημητριακά πληρώνονταν 4 παράδες το κοιλό, ενώ για το ρύζι 2 γρόσια για κάθε μεγάλο ζεμπίλι, των 110-120 οκάδων, ή 60 παράδες για κάθε μικρότερο, των 80-90 οκάδων. Βλ. τη διακήρυξη του υπουργείου Οικονομίας, στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 13, αρ. 29 (29.5.1823).

[106] Βλ. το κείμενο του νόμου αρ. 40 της 17ης Φεβρουαρίου 1825 στο Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, «Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828. Η νομοθετική διαδικασία. Τα κείμενα των νόμων», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 10-11 (1963-64), σ. 151-153.

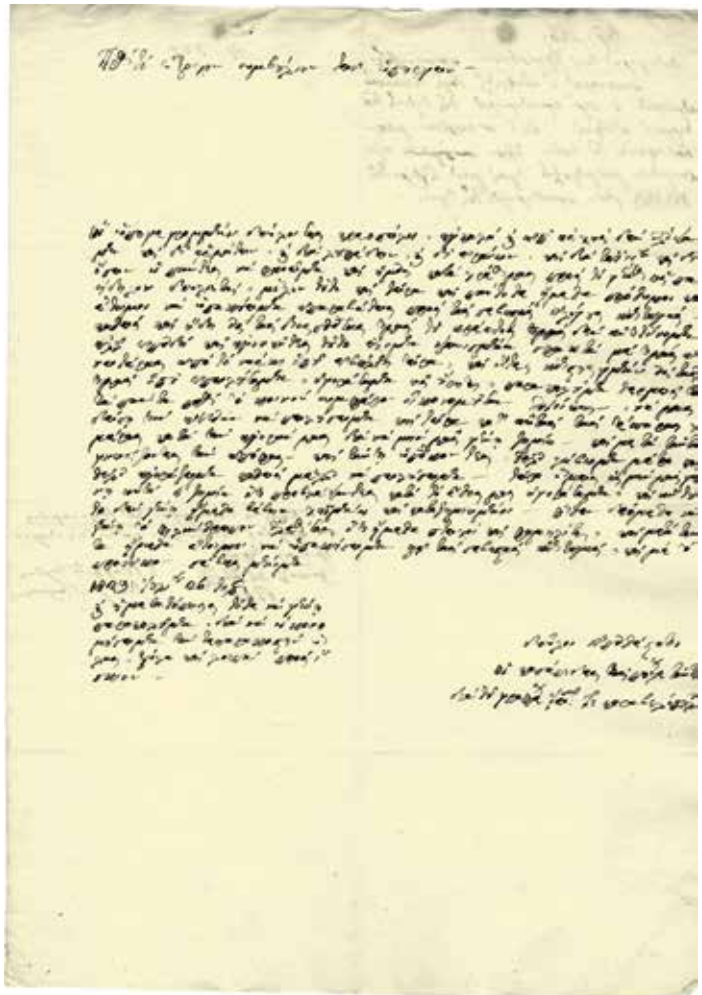

Αναφορά προς το Υπ. Συμβούλιο από τους κρεοπώλες της Τριπολιτζάς, με την οποία δηλώνουν ότι δεν αντιτείνουν στις προσδιορισμένες τιμές του κρέατος, αλλά επειδή έχουν ήδη αγορασμένα σφακτά σε τιμή υψηλότερα από «το νάρκι» που μπήκε σε ισχύ, με βάση τις τιμές πώλησης που ίσχυαν προηγουμένως, ζητούν να καθυστερήσει η εφαρμογή των νέων τιμών για 4 ημέρες, ώστε να πουλήσουν το κρέας χωρίς ζημία. Διαβεβαιώνουν για την ευπείθειά τους στις αποφάσεις της Διοίκησης και υπογραμμίζουν την προσφορά τους στον Αγώνα σε τρόφιμα, εράνους κλπ. Από σημείωση στο πίσω μέρος προκύπτει ότι το αίτημά τους δεν έγινε δεκτό από το Υπ. Συμβούλιο, αλλά διατάχθηκαν να πωλούν κρέας στις προσδιορισθείσες τιμές.
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (26.7.1823)

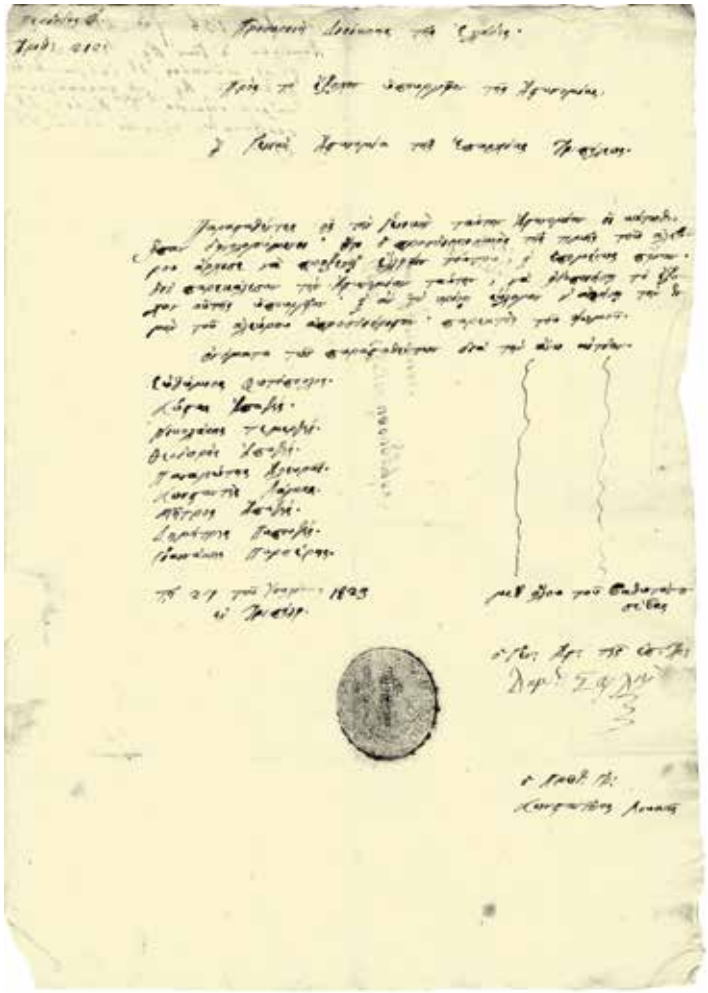

Αναφορά του Γεν. Αστυνόμου Τριπόλεως Δημ. Σαρλή, με την οποία μεταφέρει τα παράπονα ορισμένων ότι «ο προσδιορισμός της τιμής του αλεύρου άρχισε να προξενή έλλειψιν τούτου, και επομένως πείναν» και το αίτημά τους να αφεθεί η τιμή του αλεύρου (αλλά όχι του ψωμιού) απροσδιόριστη.
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (27.7.1823)

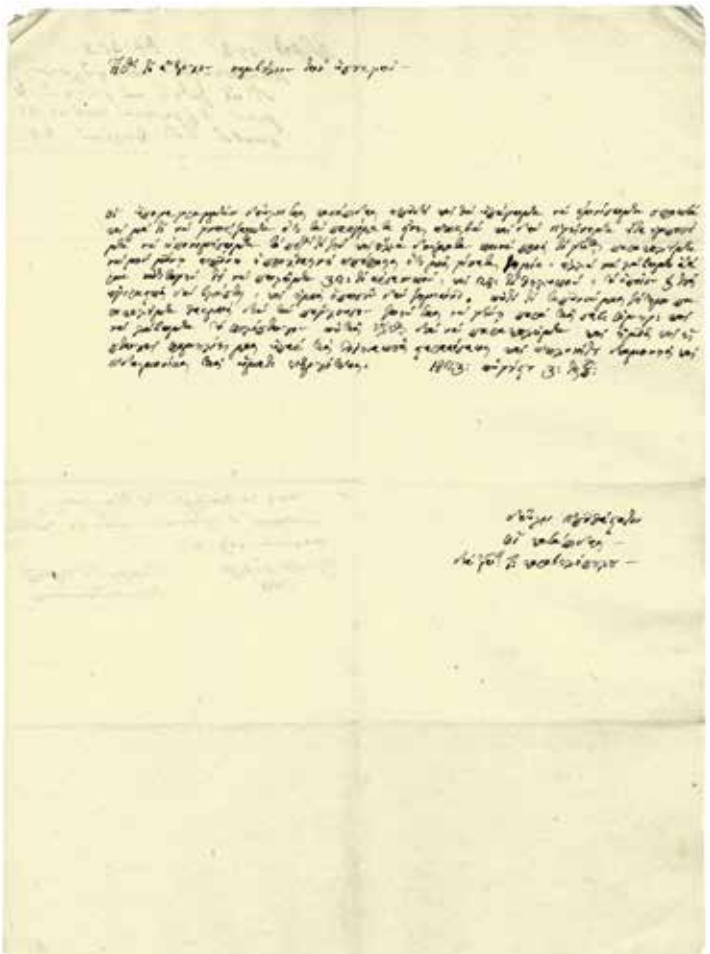

Αναφορά των κρεοπωλών της Τριπολιτζάς προς το Υπ. Συμβούλιο, με την οποία ζητούν, λόγω της ακρίβειας των σφακτών, να αναπροσαρμοστούν οι τιμές που ορίσθηκαν με την προχθεσινή απόφαση σε 32 παράδες για τα αρσενικά και 28 παράδες για τα θηλυκά, τιμή που και τους αγοραστές δεν βλάπτει και τους ίδιους δεν ζημιώνει. Από σημείωση στο πίσω μέρος προκύπτει ότι τελικά εγκρίθηκε η τιμή των 32 παράδων για τα αρσενικά και των 26 παράδων για τα θηλυκά.
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (3.8.1823)

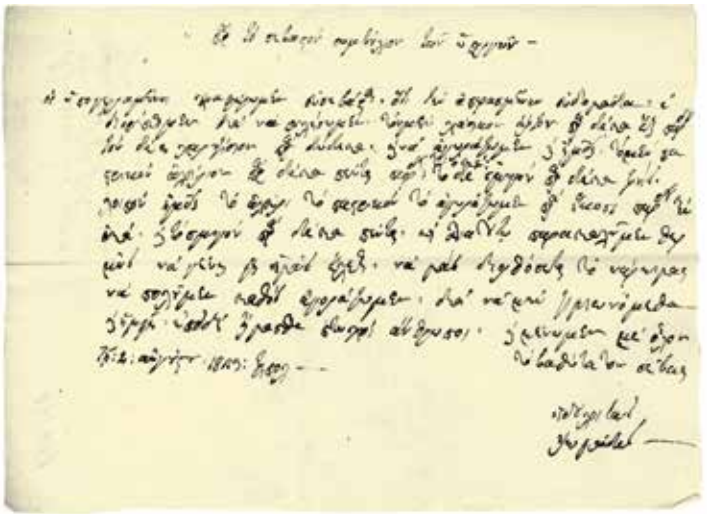

Αναφορά των αρτοποιών («ψωμάδες») της Τριπολιτζάς προς το Υπ. Συμβούλιο, με την οποία ζητούν να αναπροσαρμοστούν οι τιμές που ορίστηκαν την προηγούμενη εβδομάδα («τον μεν χάσικον άρτον προς δέκα εξ παρ. τον δε χαρτζίσιον προς δώδεκα»), γιατί ενώ τότε είχε προβλεφθεί να αγοράζουν «το μεν παστρικόν αλεύριον προς δέκα πένται παρ. την οκά, το δε σμιγόν προς δέκα τρης», έχουν καταλήξει να αγοράζουν «το αλεύρι το παστρικόν [...] προς ήκοσι παρ. την οκά, και το σμιγόν προς δέκα πένται», με αποτέλεσμα να ζημιώνονται. Από σημείωση στο πίσω μέρος προκύπτει ότι τελικά εγκρίθηκε η τιμή των 18 παράδων για το «καθαρόν φίνον» ψωμί, των 16 παράδων για το «μεσαίον» και των 14 παράδων για το «Χαρτζήσι».
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 8 (2.8.1823)

Κατάλογος του Αστυνόμου Ναυπλίου Α. Καλαμογδάρτη με τη διατίμηση των προϊόντων στην πόλη, με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1827.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 34, αρ. 67 (26.6.1827)

Δήλωση των κρεοπωλών της Τριπολιτζάς, με την οποία δεσμεύονται στο εξής να πωλούν το κρέας προς 32 παράδες/οκά για τα αρσενικά και προς 26 παράδες/οκά για τα θηλυκά και να σέβονται τους κανονισμούς σχετικά με τη σφαγή και συμφωνούν ότι όποιος παραβιάσει αυτή τη δέσμευση θα τιμωρηθεί με την καταβολή προστίμου 200 γροσιών στη Διοίκηση.
ΓΑΚ, ΑΜΑ φάκ. 9

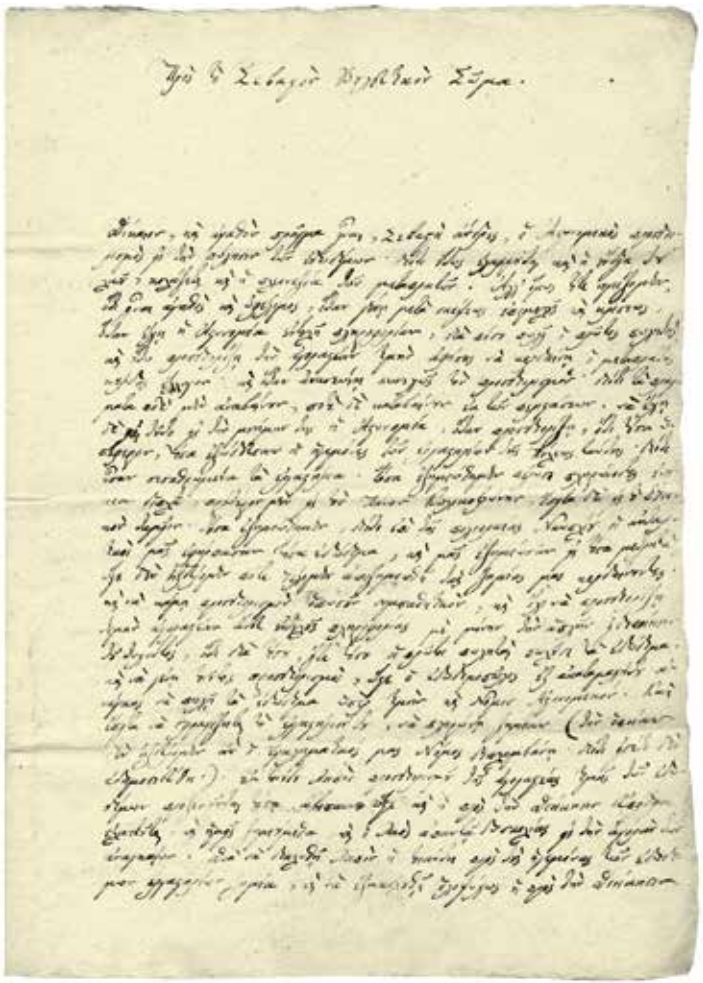

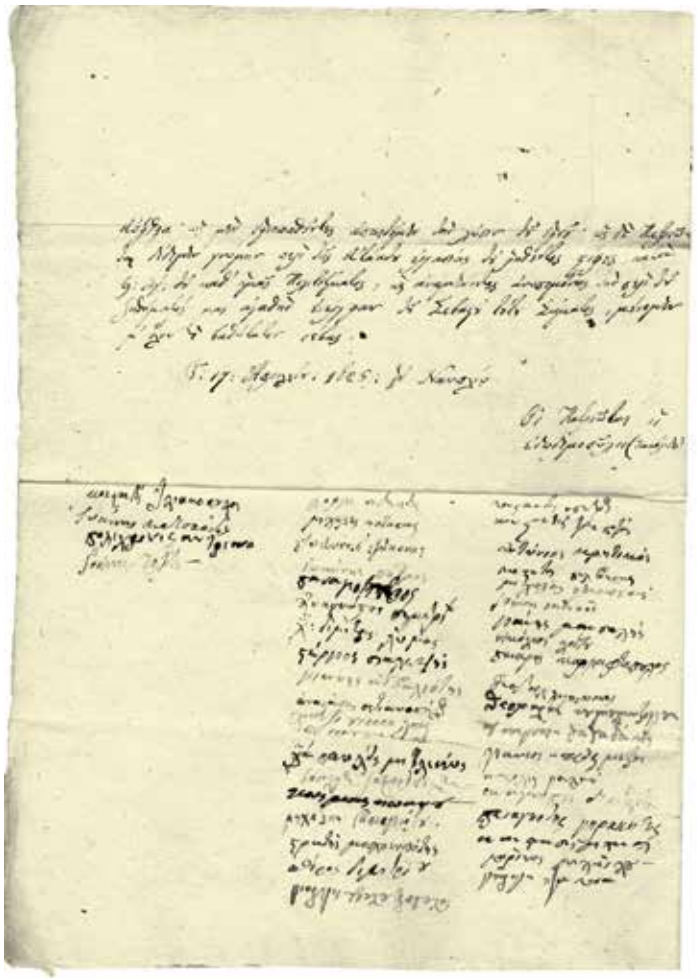

Αναφορά του «στίφους» των παντοπωλών («εδωδιμοπώλαι (Πακάλιδες)») του Ναυπλίου (41 υπογραφές) προς το Βουλευτικό Σώμα με την οποία διαμαρτύρονται για τη διατίμηση των προϊόντων τους. Σημειώνουν: «Δίκαιον, και αγαθόν πράγμα είναι, Σεβαστοί άνδρες, ο Αστυνομικός προσδιορισμός εις την πώλησιν των εδωδίμων· διότι ούτως ελαφρούται και η ένδεια του λαού, κολάζεται και η πλεονεξία των μεταπρατών. Αλλ' όμως τότε νομίζομεν, ότι είναι αγαθός και ωφέλιμος, όταν γένη μετά σκέψεως επιμελούς και κρίσεως, όταν έχη η Αστυνομία εντελή πληροφορίαν, διά πόσου πωλεί ο πρώτος πωλητής, και ούτω προσδιορίζη την αγοραστέαν τιμήν αφήσας να κερδαίνη ο μεταπράτης κέρδος έλλογον· και όταν ανανεώνη συνεχώς τον προσδιορισμόν· διότι τα πράγματα ποτέ μεν αναβαίνουν, ποτέ δε καταβαίνουν εκ των περιστάσεων [...].» Επιπλέον, ζητούν να ληφθεί υπόψη από την Αστυνομία Ναυπλίου κατά τον προσδιορισμό των τιμών τα όσα έχουν υποφέρει οι «ηγεμόνες των εργαστηρίων» της πόλης από τις επισκευές των εργαστηρίων, την πληρωμή διπλών ενοικίων στον Πάνο Κολοκοτρώνη και το εθνικό ταμείο, τις ζημιές που υπέστησαν από τους αντάρτες κατά την πολιορκία του Ναυπλίου, «και να κάμη προσδιορισμόν οπωσούν συμπαθητικόν, και όχι να προσδιορίζη τιμήν αγοραστέαν άνευ εντελούς πληροφορίας με μόνην την απλήν ειδοποίησιν του τυχόντος, ότι διά τόσου, είτε τόσου οι πρώτοι πωλταί πωλούσι τα εδώδιμα, και να γένη τοιούτος προσδιορισμός, ώστε ο εδωδιμοπώλος εξ ακαταμαχήτου ανάγκης να πωλή τα εδώδιμα υπέρ τιμήν και Νόμον Αστυνομικόν.»
ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 21 (17.4.1825)

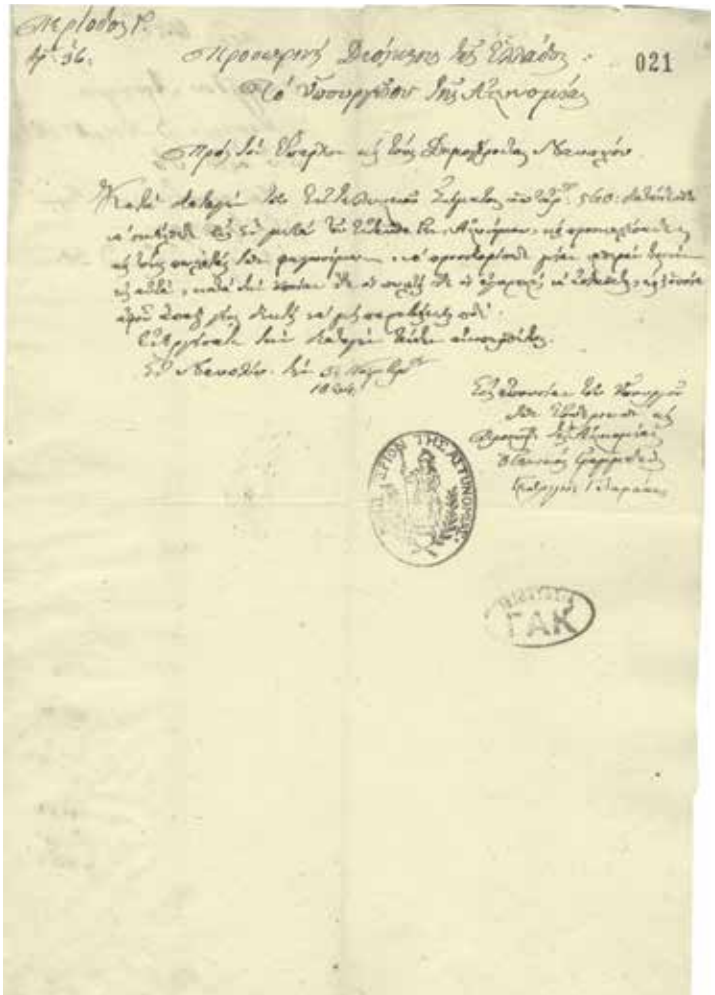

Κατόπιν διαταγής του Εκτελεστικού Σώματος, το Υπ. Αστυνομίας παραγγέλλει στον έπαρχο, τους δημογέροντες και τον Γεν. Αστυνόμο της επαρχίας Ναυπλίου να συνέλθουν και σε συνεννόηση με τους πωλητές των τροφίμων να καθορίσουν μια σταθερή τιμή για τα τρόφιμα, τέτοια ώστε «ούτε οι πωληταί ούτε οι αγορασταί να αδικώνται, και η οποία αφού άπαξ γένη δεκτή να μη παραβαίνεται ποτέ.»
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 48, αρ. 21 (3.11.1824)

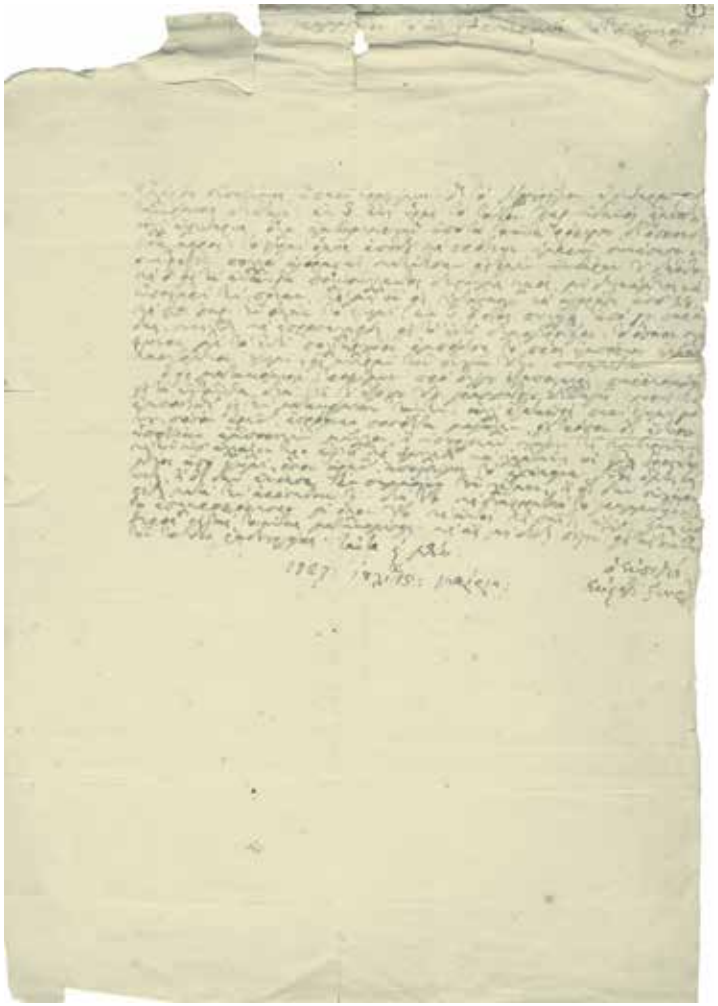

Αναφορά του Ευσταθίου Γεωργίου από τη θέση Γεφίρια του Ναυπλίου σχετικά με την εξαγωγή τροφίμων: διευκρινίζει ότι αυτή ουδέποτε εμποδίστηκε και ότι οποιοσδήποτε δύναται να φορτώσει τρόφιμα για όποιο μέρος θέλει, αλλά η μεγάλη άνοδος της τιμής του ψωμιού, που έφτασε «εις τιμήν ανωτέραν του δέοντος», λόγω της παρουσίας πολλών αγοραστών, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του λαού, με αποτέλεσμα να απαγορευθεί η εξαγωγή του: «ο εις τα ενταύθα πολυσύλλεκτος δυστυχής λαός, μη δυνάμενος να υποφέρη την πείναν, και μη ων εις κατάστασιν να αγοράζη από 28 και 30 παρ. την οκάν το ψωμί, εν ω ο σίτος πωλείται 13 παράδες, συνήχθη και επροσκλήφθη εις το εδώ δημογεροντείον, το οποίον σύμφωνον με το εδώ πολιταρχείον εμπόδισε το προς εμπόριον εμβαρκαριζόμενον ψωμί, εις μικράν των πτωχών τούτων παραμηθίαν.» ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 97, αρ. 1 (15.7.1827)

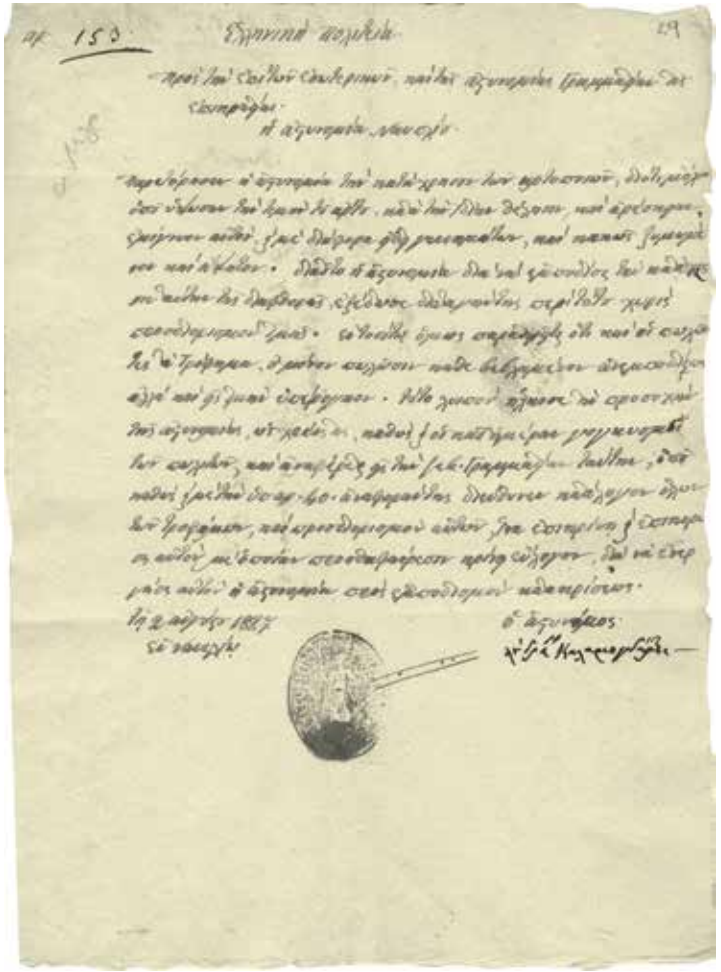

Αναφορά προς τη Γραμματεία από τον Αστυνόμο Ναυπλίου Α. Καλαμογδάρτη για την υπέρογκη τιμή και την κακή ποιότητα του πωλούμενου άρτου, τα οποία αποδίδει στην «κατάχρησιν των αρτοποιών»: μολονότι ύψωσαν την τιμή του όπως ήθελαν, τον παρασκευάζουν από διάφορα αναμεμειγμένα είδη γεννημάτων, κακώς ζυμωμένο και άψητο. Ως τώρα η Αστυνομία δεν θέλησε να εκδώσει προσδιορισμό της τιμής, επειδή όμως όσοι πωλούν γενικώς τρόφιμα τα πωλούν σε υπέρογκη τιμή και συχνά είναι κακής ποιότητας, με αποτέλεσμα να ακούγονται οι «γογκυσμοί των πολιτών», υπενθυμίζει τον κατάλογο με τις προσδιορισθείσες τιμές των τροφίμων που υπέβαλε στη Γραμματεία προς έγκριση.
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 99, αρ. 29 (2.8.1827)

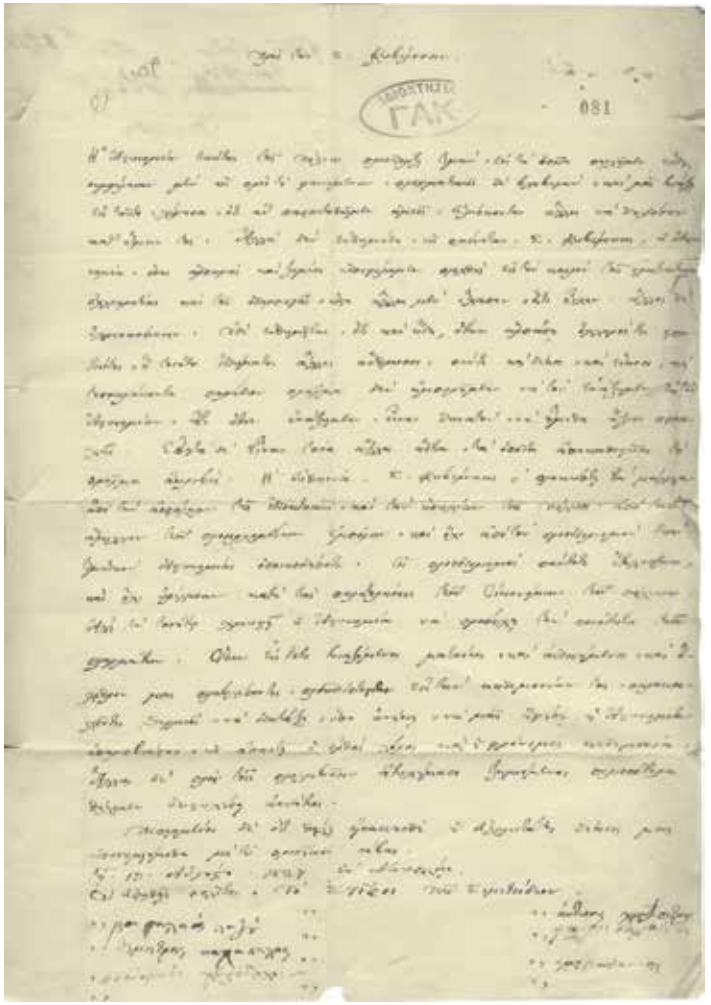

Αναφορά από την Κυβέρνηση από την ολιγομελή συντεχνία των κουλουράδων («Στίφος των Σιμιτσίδων») του Ναυπλίου, με την οποία ασκεί κριτική στην πρακτική της διατίμησης των προϊόντων, επικαλούμενη τα διδάγματα των «Οικονόμων των πόλεων», δηλαδή της Πολιτικής Οικονομίας: «Η ευθηνία, Σ. Κυβέρνησις, προκύπτει τα μάλιστα από την ασφάλειαν της ιδιοκτησίας, και την ησυχίαν της πόλεως, από την άμιλλαν των προσερχομένων εμπόρων, και όχι από τον προσδιορισμόν τον τιμητικόν Αστυνομίας οποιασδήποτε. Οι προσδιορισμοί πάντοτε έβλαψαν, και όχι ωφέλησαν κατά τας παρατηρήσεις των Οικονόμων των πόλεων. Αλλ' εν τοσούτω χρεωστεί η Αστυνομία να προσέχη την ποιότητα των πραγμάτων.»
ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 239, αρ. 81 (13.8.1827)

μενο του νόμου αφήνεται να εννοηθεί ότι δασμοί εισπράττονταν δίχως νομοθετική ρύθμιση ήδη από νωρίτερα. Τα εισαγόμενα είδη που υπόκειντο σε δασμό περιλάμβαναν ένα ευρύ φάσμα καταναλωτικών αγαθών, όπως μπαχαρικά, λινάρι, βαμβάκι, υφάσματα και είδη ένδυσης, δέρματα, καφέ, ζάχαρη κ.ά., ενώ εξαγωγικοί δασμοί επιβάλλονταν κυρίως σε τρόφιμα (όπως τυρί, μέλι, λάδι, κρασί κ.ά.), δέρματα, μαλλί, μετάξι, είδη βαφικής (όπως ριζάρι, πρινοκόκκι κ.ά.) και ζώα.[107]

Η επιβολή των τελωνειακών δικαιωμάτων από την κεντρική εξουσία συνάντησε κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης ισχυρή αντιπολίτευση στα νησιά του Αιγαίου, γιατί προσέκρουε στον καθιερωμένο τρόπο διαχείρισης των φορολογικών προσόδων από τις τοπικές κοινότητες.[108] Με τη γενίκευση της εκμίσθωσης των τελωνειακών δικαιωμάτων και των δασμών των νησιών στις κοινότητες, οι αντιπαραθέσεις για τον τρόπο της είσπραξής τους μεταφέρθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις στο εσωτερικό των νησιωτικών κοινωνιών.[109] Οι δυσκολίες στην εφαρμογή του δασμολογικού νόμου του 1823, που φαίνεται ότι είχε προκαλέσει γενικευμένη δυσαρέσκεια, είχαν ως αποτέλεσμα, σε λίγους μήνες από την ψήφισή του, να ανασταλεί η είσπραξη των δασμών.[110] Ωστόσο, από το 1826 η συρρίκνωση της ελεγχόμενης από τους έλληνες επαναστάτες επικράτειας, η μείωση της φοροδοτικής ικανότητας του εξαντλημένου από τον μακροχρόνιο πόλεμο αγροτικού πληθυσμού και η άνθηση του εμπορίου της Σύρου ώθησαν τη Διοικητική και την Αντικυβερνητική Επιτροπή να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην είσπραξη δασμών και τελωνειακών δικαιωμάτων από τα λιμάνια του Αιγαίου. Τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία για τη σχετική βαρύτητα κάθε πηγής εσόδων της κεντρικής κυβέρνησης στη διάρκεια της Επανάστασης επιβεβαιώνουν αυτήν την αύξηση της σημασίας της έμμεσης φορολογίας επί της εμπορικής δραστηριότητας για τα κρατικά έσοδα, γεγονός που με τη σειρά του σημαίνει ότι τη διετία 1826-1827 μεγάλο μέρος του κόστους του πολέμου μετακυλίσθηκε από τον πρωτογενή τομέα στο διαπεριφερειακό εμπόριο, μάλλον χωρίς το τελευταίο πάντως να υποσκελίσει ποτέ την αγροτική παραγωγή ως βασική πηγή χρηματοδότησης.[111]

Οι κυρίως θιγόμενοι από τη στροφή αυτή, οι έμποροι της Σύρου, δεν έμειναν άπρακτοι. Από τις αντιδράσεις τους έχει ενδιαφέρον, κυρίως για τον διάλογο που προκάλεσε στη δημόσια σφαίρα, μία αναφορά τους προς τη Διοικητική Επιτροπή με ημερομηνία 20 Αυγούστου 1826, την οποία έδωσαν προς δημοσίευση στον τύπο. Στο κείμενο καταφέρονταν εναντίον των δασμών, ως φορολογίας που επιβάρυνε όχι το εμπορικό κεφάλαιο, αλλά όλο το κοινωνικό σύνολο, αυξάνοντας κάθε καταναλωτική δαπάνη για τροφή ή για ένδυση, και αντιπρότειναν την αντικατάσταση του δασμολογίου από έναν άμεσο φόρο σε όλους τους Έλληνες πολίτες («μίαν ανά ψυχής συνεισφο-

[107] Βλ. το κείμενο του νόμου αρ. 27 της 28ης Ιουλίου 1823, μαζί με τους συνημμένους σε αυτόν καταλόγους των ειδών που υπόκειντο σε δασμό, *στο ίδιο*, σ. 116-121. Πρβλ. το ελάχιστα διαφοροποιημένο δασμολόγιο του 1826, όταν επιβλήθηκαν εκ νέου οι δασμοί, στα ΓΑΚ, ΑΔΕ, φάκ. 175, αρ. 27-30 (26-28.4.1826).

[108] Βλ., πολύ χαρακτηριστικά, την ανάλυση στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 4, αρ. 39 (22.10.1822).

[109] Στην πολωμένη κοινωνικά Άνδρο, λ.χ., εμποροναυτικοί και κτηματίες έριζαν στα 1825 για την κατανομή της επιβάρυνσης από την ενοικίαση των τελωνειακών δικαιωμάτων: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 76, αρ. 66 (3.9.1825) και 128 (7.9.1825).

[110] Βλ. ΑΕΠ, τ. 2, σ. 197, 226· τ. 6, σ. 24-25.

[111] Βλ. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 321, διάγραμμα 5-5, συγκριτικά προς το διάγραμμα 5-2 της σ. 318. Μολονότι φυσικά δεν εξαντλούν το ζήτημα, ούτε διερευνούν τις προεκτάσεις της εξέλιξης αυτής στο κοινωνικό-πολιτικό πεδίο, νομίζω ότι οι σύντομες παρατηρήσεις του Μποζίκη για τα τελωνειακά έσοδα (στις σ. 321-322) κινούνται στην ίδια ερμηνευτική κατεύθυνση. Η αλληλογραφία που έχω υπόψη μου από τα αρχεία της περιόδου της Αντικυβερνητικής Επιτροπής συνηγορεί επίσης υπέρ της αυξανόμενης δημοσιονομικής και πολιτικής σημασίας της φορολόγησης της εμπορικής δραστηριότητας, προπάντων των δασμών της Σύρου, με σημείο αιχμής το 1827. Για μια πρωτοπόρα στην ελληνική ιστοριογραφία μελέτη σχετικά με την κοινωνική κατανομή των κρατικών φορολογικών εσόδων στη μακρά διάρκεια, βλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

ράν εις τρεις τάξεις»).[112] Στην αναφορά απάντησε με δύο παρεμβάσεις του στην κυβερνητική εφημερίδα ο Νικόλαος Γερακάρης, μέλος της Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής, απηχώντας ενδεχομένως και τις απόψεις της Διοικητικής Επιτροπής. Εκκινώντας από καθαρά μερκαντιλιστικές θεωρητικές θέσεις, ο Γερακάρης υπερασπίστηκε τους δασμούς όχι μόνον ως έναν αποτελεσματικό μηχανισμό φορολόγησης, αλλά και ως επωφελείς για την εθνική οικονομία: υποστήριξε ότι οι δασμοί περιόριζαν την κατανάλωση εισαγόμενων πολυτελών ειδών, προστάτευαν την εγχώρια βιοτεχνική παραγωγή από τον ανταγωνισμό και αποθάρρυναν την εξαγωγή αναγκαίων προϊόντων στο εξωτερικό. Διατεινόμενος ότι η διακίνηση ειδών δίχως περιορισμούς από την κρατική εξουσία είχε βλάψει τη χώρα, εξέφρασε το αίτημα να υπαχθεί η εμπορική δραστηριότητα των ιδιωτών στις ανάγκες της Επανάστασης και το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου. Εκτός από τη μερκαντιλιστική θεωρητική αφετηρία, τον λόγο του χαρακτήριζε η δυσαρέσκεια για την ευημερία μιας κοινωνικής κατηγορίας που έδειχνε, αντίθετα από τον υπόλοιπο πληθυσμό, να μένει ανεπηρέαστη από τη δυσπραγία του πολέμου: «ημπορεί τις να είπη ότι αυτοί ωφελούνται εκ της δυστυχίας όλων των λοιπών Ελλήνων».[113] Το μέρος των εμπόρων πήρε αντίθετα η εφημερίδα της Ύδρας *Ο Φίλος του Νόμου*, που ισχυρίστηκε ότι η θεωρητική προσέγγιση του Γερακάρη ήταν αναντίστοιχη με την κατάσταση της επαναστατημένης Ελλάδας.[114]

Πέραν της επιτήρησης και της φορολόγησης της παραγωγής και εμπορίας προϊόντων στις πόλεις, η κεντρική διοίκηση και οι υπαγόμενες σε αυτή διοικητικές αρχές προχώρησαν και σε παρεμβάσεις με αντικείμενο τον εφοδιασμό της ελληνικής επικράτειας και τις τιμές των τροφίμων στα αστικά κέντρα. Ένας πρώτος τύπος τέτοιας παρέμβασης αφορούσε τη θεσμοθέτηση περιορισμών στην εξαγωγή τροφίμων και άλλων ειδών από τις περιοχές που ήλεγχε η επαναστατική κυβέρνηση. Το ζήτημα ήταν σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης άμεσα συνδεδεμένο με τον αποκλεισμό των κατεχόμενων από οθωμανικές δυνάμεις φρουρίων και την προσπάθεια καταπολέμησης του λαθραίου ανεφοδιασμού τους, διάσταση που δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Εντούτοις, ήδη από αρκετά νωρίς, καταγράφεται και μία διοικητική μέριμνα για τη διασφάλιση επαρκών τροφίμων για την επαναστατημένη επικράτεια και, επομένως, για τη συγκράτηση των τιμών των ειδών διατροφής. Έτσι, την άνοιξη του 1822 ο γενικός αρμοστής της Αστυνομίας, πληροφορημένος ότι ορισμένοι έμποροι είχαν αγοράσει από τους κτηνοτρόφους όλη σχεδόν την παραγωγή τυριού της Πελοποννήσου και ετοιμάζονταν να την προωθήσουν σε άλλες περιοχές, επεσήμανε στους προϊσταμένους του ότι, εάν δεν εμποδιστεί, «η έξοδος αυτή εμπορεί να προξενήση ζημίαν εις τους κατοίκους και έλλειψιν του τοιούτου είδους». Το μινιστέριο Εσωτερικών σε απάντηση κατά πάσα πιθανότητα ενέκρινε την απαγόρευση της εξαγωγής τυριών από την Πελοπόννησο.[115] Την επόμενη χρονιά, το υπουργείο Εσωτερικών υπέβαλε στο Εκτελεστικό ένα σχέδιο προκειμένου να αναχαιτιστούν οι συνεχείς φορτώσεις τροφίμων και ζώων από τα λιμάνια της Πελοποννήσου σε πλοία ξένης σημαίας με κατεύθυνση περιοχές εκτός της ελλη-

[112] Εφ. *Ο Φίλος του Νόμου*, 27 Αυγούστου 1826. Η πρωτότυπη αναφορά στα ΓΑΚ, ΑΔΕ, φάκ. 195, αρ. 21 (20.8.1826).

[113] Εφ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 25 Σεπτεμβρίου και 27 Οκτωβρίου 1826. Για τη δημόσια δράση του Γερακάρη στα χρόνια της Επανάστασης, βλ. Ηλίας Ν. Αρναούτογλου, «Νικόλαος Ε. Γερακάρης (1782-1842): "...νομομαθέστατος, και περ άγευστος της νομικής επιστήμης..."», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 3 (2003), σ. 47-63.

[114] Εφ. *Ο Φίλος του Νόμου*, 1 Οκτωμβρίου [sic] 1826.

[115] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 2, αρ. 13 (4.4.1822)· η υπόθεση για τη στάση του μινιστερίου βασίζεται σε μία πρόχειρη σημείωση πάνω στο έγγραφο.

νικής επικράτειας ή πολιορκημένα από τα ελληνικά στρατεύματα φρούρια. Σύμφωνα με την πρόταση, θα απαγορευόταν η εξαγωγή αραβόσιτου, σιταριού, βουτύρου, προβάτων, βοδιών, εριφίων και λοιπών συναφών ζώων από όλα τα πελοποννησιακά λιμάνια εκτός από εκείνα του Ναυπλίου και των Μύλων, που ήταν εγγύτερα στα νησιά του Αιγαίου. Το εμπόριο των παραπάνω ειδών θα διεξαγόταν αποκλειστικά από τα συγκεκριμένα λιμάνια και μόνο με κατεύθυνση τόπους εντός της επαναστατημένης επικράτειας, κατόπιν υποβολής εγγύησης εκ μέρους του ενδιαφερόμενου εμπόρου.[116] Για την τύχη του δρακόντειου αυτού πλαισίου, η υιοθέτηση του οποίου θα απαιτούσε την αναδιοργάνωση της γεωγραφίας των διαπεριφερειακών συναλλαγών, δεν γνωρίζουμε τίποτα, αλλά φαίνεται δύσκολο να έγινε αποδεκτό από το Εκτελεστικό. Αυτό που θα πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι η έλλειψη τροφίμων γινόταν αντιληπτή ως η άλλη όψη της λαθραίας μεταφοράς τους στα πολιορκούμενα φρούρια.[117]

Τελικά, τρία σχεδόν χρόνια μετά την πρόταση του υπουργείου Εσωτερικών, σε πολύ διαφορετικές συνθήκες, υπήρξε ολοκληρωμένη παρέμβαση για το ζήτημα, με την ψήφιση ειδικού νόμου. Με τον νόμο της 18ης Φεβρουαρίου 1825 απαγορεύθηκε η εξαγωγή από την ελληνική επικράτεια διαφόρων τύπων ζώων που κρίθηκαν αναγκαία για τη γεωργία, την πολεμική προσπάθεια, την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού σε κρέας και την αναπαραγωγή του υπάρχοντος ζωικού κεφαλαίου (θηλυκά ζώα οποιουδήποτε είδους, αροτριώντα βόδια, πολεμικά άλογα, μοσχάρια, αρνιά, ερίφια, βουβάλια), ενώ θεσπίστηκαν, πέραν των ήδη υπαρχόντων τελωνειακών δικαιωμάτων, και υψηλοί δασμοί για την εξαγωγή των λοιπών ειδών ζώων. Και σε αυτήν την περίπτωση προβλεπόταν ότι κάθε έμπορος που ενδιαφερόταν να μεταφέρει τρόφιμα ή ζώα σε άλλο λιμάνι εντός της επικράτειας, όφειλε να δώσει εγγύηση.[118] Λίγους μήνες αργότερα το Εκτελεστικό, διαπιστώνοντας ότι ο νόμος δεν εφαρμοζόταν, εξέδωσε διακήρυξη με την οποία στην πραγματικότητα επέκτεινε σημαντικά την ισχύ του, απαγορεύοντας, όχι μόνον την εξαγωγή κάθε βρώσιμου ή φορτηγού ζώου, αλλά και «παντός είδους ζωοτροφίας», όπως τυρί, βούτυρο και όλα τα σιτηρά.[119] Παρά τις συνεχείς διαταγές και διακηρύξεις, οι απαγορεύσεις αυτές, που είχαν κύριο σκοπό την εξυπηρέτηση πολεμικών αναγκών, συνάντησαν σημαντικές δυσκολίες εφαρμογής στην πράξη.[120] Επιπλέον, αφορούσαν αποκλειστικά εξαγωγές προς περιοχές που δεν ελέγχονταν από την επαναστατική κυβέρνηση και όχι εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα σε επαρχίες εντός της επαναστατημένης επικράτειας: όταν ο έπαρχος Αθηνών αιτήθηκε να απαγορευθεί η εξαγωγή σφαχτών από την Ανατολική Στερεά στα γειτονικά νησιά, επειδή στην περιφέρειά του είχε υψωθεί σημαντικά η τιμή του κρέατος, έλαβε την απάντηση ότι ο νόμος δεν επέτρεπε να τεθούν περιορισμοί στο εμπόριο μεταξύ των επαρχιών.[121]

Αυτή η αντιμετώπιση της επαναστατημένης επικράτειας ως ενιαίου οικονομικού χώρου, την οποία

[116] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 11, αρ. 23 (22.5.1823).

[117] Βλ. λ.χ. την αναφορά του επάρχου Σαλώνων το 1824: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 33, αρ. 122 (17.6.1824).

[118] Το κείμενο του νόμου αρ. 41 της 18ης Φεβρουαρίου 1825 στο Δημακόπουλος, «Ο Κώδιξ των Νόμων», ό.π., σ. 154-155.

[119] Η διακήρυξη της 31ης Μαΐου 1825 στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 68, αρ. 149 (31.5.1825). Βλ. ακόμα στο ίδιο, φάκ. 68, αρ. 148 (31.5.1825) και φάκ. 69, αρ. 9-10 (1.6.1825).

[120] Βλ. χαρακτηριστικά δύο σχετικές αναφορές από το επαρχείο Πραστού, στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 81 (6.7.1825) και φάκ. 72, αρ. 128 (31.7.1825). Οι περιορισμοί του νόμου στην εξαγωγή ζώων από την επικράτεια ανανεώθηκαν το 1826, με θέσπισμα της Διοικητικής Επιτροπής, που έδινε όμως μεγαλύτερη έμφαση στην έλλειψη τροφίμων (βλ. ΓΑΚ, ΑΔΕ, φάκ. 175, αρ. 27 και 30 (26.4.1826)· εφ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 29 Μαΐου 1826).

[121] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 79, αρ. 151 (10.10.1825) και φάκ. 80, αρ. 194 (30.10.1825).

είδαμε και στην περίπτωση της κατάργησης των τοπικών μονοπωλίων, σταδιακά υπονομεύθηκε με τη μείωση της ισχύος της κεντρικής εξουσίας. Αρχικά απαγορεύτηκε από την κυβέρνηση, τον Απρίλιο του 1826, η εξαγωγή δημητριακών από το Ναύπλιο στα γύρω χωριά, προκειμένου να διασφαλιστεί ο εφοδιασμός της πόλης και των φρουρίων της.[122] Στη διάρκεια του 1827 επιβλήθηκε, με τοπική πλέον πρωτοβουλία, σε μια σειρά από περιοχές (Άργος, Μονεμβασία, Αίγινα) απαγόρευση εξαγωγής τροφίμων, κατά τα φαινόμενα βραχυπρόθεσμης τις περισσότερες φορές διάρκειας, ως λύση για τις ελλείψεις που έκαναν την εμφάνισή τους στις αγορές των συγκεκριμένων πόλεων και τη συνακόλουθη υπερτίμηση βασικών ειδών διατροφής. Η αδύναμη Αντικυβερνητική Επιτροπή ενέκρινε αυτές τις ενέργειες, δίχως σοβαρές αντιρρήσεις για αυτήν την οικονομική διάσπαση του ενιαίου εθνικού χώρου.[123] Ένας δεύτερος τύπος παρέμβασης για τον εφοδιασμό των πόλεων με τρόφιμα ήταν ο καθορισμός των τιμών τους από τις διοικητικές αρχές. Η πρακτική της διατίμησης των προϊόντων, ιδίως εκείνων που αφορούσαν αναγκαία για το αστικό νοικοκυριό καταναλωτικά αγαθά και πρώτες ύλες απαραίτητες για τη βιοτεχνική παραγωγή, συνιστούσε ουσιώδες στοιχείο της οθωμανικής οικονομικής πολιτικής για τις αγορές των πόλεων.[124] Το εγκεκριμένο από τις οθωμανικές διοικητικές αρχές τιμολόγιο είχε σκοπό να διασφαλίσει αφενός ότι μια σειρά από προϊόντα θα έμεναν προσιτά για τους καταναλωτές και αφετέρου ότι το κόστος της συντεχνιακής βιοτεχνικής παραγωγής θα διατηρούνταν σταθερό, ακόμη και αν η προσφορά αυτών των ειδών στρατηγικής σημασίας ήταν μειωμένη σε σχέση με τη ζήτηση. Η πρακτική του προσδιορισμού των τιμών για την εγχώρια αγορά, άμεσα συνδεδεμένη με τη συντεχνιακή οργάνωση της παραγωγής στα αστικά κέντρα, έτεινε να λειτουργεί ανασταλτικά για την κίνηση των τιμών, «προκαλώντας μια ασυνέχεια ανάμεσα στην εσωτερική αγορά και στην αγορά που σχηματιζόταν ενόψει του εξαγωγικού εμπορίου».[125] Οι επίσημες τιμές συνήθως καθορίζονταν από τον τοπικό καδή σε συνεργασία με τους εκπροσώπους των συντεχνιών. Σε άλλες περιοχές η ευθύνη του προσδιορισμού του τιμολογίου βάρυνε την τοπική ηγεσία: γνωρίζουμε ότι στην προεπαναστατική Ύδρα, για παράδειγμα, η διοίκηση του

[122] Με διαδοχικές διαταγές του Εκτελεστικού (9 Απριλίου) και, μετά την αλλαγή της κυβέρνησης, της Διοικητικής Επιτροπής (19 Απριλίου). Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 54, αρ. 70 (9.4.1826)· ΑΔΕ, φάκ. 174, αρ. 22 (19.4.1826), 76 (22.4.1826) και φάκ. 189, αρ. 53 (28.6.1826).

[123] Στο Άργος πληροφορούμαστε ότι το σχετικό μέτρο ελήφθη λόγω πιέσεων από τα λαϊκά στρώματα, που αντέδρασαν στην υπερτίμηση του ψωμιού: «ο εις τα ενταύθα πολυσύλλεκτος δυστυχής λαός, μη δυνάμενος να υποφέρη την πείναν, και μη ων εις κατάστασιν να αγοράζη από 28 και 30 παρ. την οκάν το ψωμί», επέβαλε στη δημογεροντία και τον πολιτάρχη της πόλης την απαγόρευση της εξαγωγής του (ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 97, αρ. 1, 15.7.1827). Στην Αίγινα, η πρωτοβουλία για την απαγόρευση εξαγωγής του αλευριού ανήκε στον τοπικό αστυνόμο, που φοβήθηκε πιθανή έλλειψη· η κυβέρνηση, η οποία αρχικά είχε αρνηθεί να επικυρώσει την απόφασή του, τελικά συναίνεσε, αλλά ο περιορισμός ήρθη λίγες μέρες μετά, ύστερα από διαμαρτυρία των σιτεμπόρων του νησιού (στο ίδιο, φάκ. 110, αρ. 144 (21.10.1827)· φάκ. 111, αρ. 17 (22.10.1827) και 50 (24.10.1827)· φάκ. 112, αρ. 101 (29.10.1827)· φάκ. 113, αρ. 76 (2.11.1827)). Αναφορικά με τη Μονεμβασία, η τοπική ηγεσία είχε ζητήσει, μέσω του βουλευτή της επαρχίας, από την Αντικυβερνητική Επιτροπή την επιβολή απαγόρευσης στην εξαγωγή τροφίμων λόγω της ραγδαίας ανόδου της τιμής τους· στη σχετική υπουργική διαταγή σημειωνόταν ότι «[η] εξαγωγή των τροφίμων, επειδή φέρει έλλειψιν εις τους κατοίκους, είναι απαγορευμένη εις όλα τα μέρη», διατύπωση που δείχνει κάποια σύγχυση ανάμεσα στους τοπικής κλίμακας και τους εθνικής εμβέλειας περιορισμούς (στο ίδιο, φάκ. 98, αρ. 72 (26.7.1827) και 110 (28.7.1827)).

[124] Βλ., εισαγωγικά στο ζήτημα: M. S. Kütükoğlu, "Narkh", στο *The Encyclopaedia of Islam*, 2η έκδ., E. J. Brill, τ. 7, Leiden – Νέα Υόρκη 1993, σ. 964-965· Ebru Boyar – Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010, σ. 167-169· Σουράγια Φαρόκι, «Κρίση και αλλαγή, 1590-1699», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Β', Αθήνα 2011, σ. 100-103, 155-156. Για τη διαμόρφωση του επίσημου τιμοκαταλόγου σε μία πόλη του σημερινού ελλαδικού χώρου, βλ. Shariat Panahi, «Οι συντεχνίες και οι τιμές», ό.π., σ. 269-288· για τη λειτουργία του μηχανισμού της διατίμησης στο κύκλωμα παρασκευής ψωμιού και τον ρόλο των συντεχνιών σε αυτόν, βλ. κατεξοχήν E. Balta, "The Bread in Greek Lands during the Ottoman Rule", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16 (1992), τχ. 27, σ. 199-226 και δευτερευόντως Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Αγορές και τιμή του σιταριού στην Ελλάδα το ΙΗ΄ αιώνα», στον τόμο του ίδιου (εισ.-επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιε΄-ιθ΄ αι.*, Μέλισσα, [Αθήνα] 1979, σ. 558-562 (Θεσσαλονίκη) και Τσικαλουδάκη, «Η αγορά στο Χάνδακα», ό.π., σ. 64-74 (Χάνδακας).

[125] Ασδραχάς, «Αγορές και τιμή», ό.π., σ. 559-560.

νησιού όριζε προεπαναστατικά τις τιμές ενός μεγάλου εύρους προϊόντων και τις ανακοίνωνε στις συντεχνίες· όσοι τιμοκατάλογοι έχουν διασωθεί στο κοινοτικό αρχείο αποτελούν θαυμάσια τεκμήρια της ποικιλίας της βιοτεχνικής παραγωγής μιας πολυάνθρωπης ελληνικής αστικής κοινότητας τις παραμονές του Αγώνα.[126] Η ηγετική τάξη που διηύθυνε πολιτικά την Επανάσταση ήταν επομένως εξοικειωμένη με την πρακτική της διατίμησης και εν πολλοίς συνέχισε την ίδια διαχείριση, αλλά την περιόρισε σε ένα μικρό σχετικά αριθμό προϊόντων, αποκλειστικά προορισμένων για κατανάλωση. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σε πολλά από τα έγγραφα της επαναστατικής περιόδου χρησιμοποιείται για την προσδιορισμένη τιμή των τροφίμων ο οθωμανικής προέλευσης όρο «νάρκι» (< narh).

Κατά κανόνα, στη διάρκεια της Επανάστασης ο επίσημος προσδιορισμός των τιμών των τροφίμων γινόταν κατόπιν διαταγής της κυβέρνησης σε κοινή συνεδρίαση του επάρχου, του αστυνόμου και των επιστατοδημογερόντων, κάποτε και του αγορανόμου, αν υπήρχε τέτοιος. Στη συνεδρίαση συμμετείχαν συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, και εκπρόσωποι των συντεχνιών ή των πωλητών των τροφίμων. Ο επίσημος κατάλογος, προτού τεθεί σε εφαρμογή, υποβαλλόταν σε υπουργική έγκριση, αν και αυτή φαίνεται πως είχε καθαρά τυπικό χαρακτήρα.[127] Σε μία τουλάχιστον περίσταση, το 1823 στην Τριπολιτσά, ο τιμοκατάλογος των τροφίμων ορίστηκε με μονομερή απόφαση του υπουργείου Αστυνομίας,[128] αλλά υπήρξαν μεγάλες αντιδράσεις για τις προσδιορισθείσες τιμές από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες και τις επόμενες ημέρες η διατίμηση αρκετών τροφίμων αναθεωρήθηκε·[129] ενδεχομένως αυτός ήταν ο λόγος που η διαδικασία δεν φαίνεται να επαναλήφθηκε. Στα 1827 ο προσδιορισμός των τιμών των τροφίμων γινόταν μόνον από τους αστυνόμους, αλλά κατά κανόνα προϋπέθετε την έγκριση του τιμοκαταλόγου από την επί των Εσωτερικών και της Αστυνομίας γραμματεία.[130] Τέλος, όποτε κρινόταν αναγκαία η λήψη διοικητικών μέτρων για τη μείωση των τιμών των φαρμάκων, η διατίμησή τους γινόταν από επιτροπές ιατρών, ειδικά διορισμένες για τον έλεγχο της τιμής και της ποιότητας των πωλούμενων ιατρικών.[131]

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η πρακτική της διατίμησης τροφίμων στη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης δεν αφορούσε όλα τα αστικά κέντρα. Η ύπαρξη επίσημων πράξεων προσδιορισμού των τιμών των τροφίμων από τις αρχές έχει επιβεβαιωθεί μόνο για την Τριπολιτσά και το Ναύπλιο, την περίοδο που καθεμία από τις δύο αυτές πόλεις αποτελούσε την έδρα της κεντρικής διοίκησης, δίχως φυσικά να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η πρακτική να είχε εφαρμοστεί και αλλού. Πάντως, στα σωζόμενα διοριστήρια έγγραφα που εξέδωσε η επί των Εσωτερικών και της Αστυνομίας γραμματεία το 1827 για τον διορισμό διαφόρων προσωρινών αστυνόμων στην επικράτεια, αγορανομικές αρμοδιότητες, συμπεριλαμβανομένου του προσδιορισμού της τιμής

[126] Ενδεικτικά βλ. τους τιμοκαταλόγους των προϊόντων των μεταξουργών («καζάζηδες»), των ραπτών («ράπτας») και των υποδηματοποιών («παπουτζήδες και κουντουράδες») για το 1819 στο Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον*, ό.π., τ. Στ' (1818-1821), σ. 221-223, 243-244.

[127] Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 48, αρ. 21, 38 (Νοέμβριος 1824)· φάκ. 61, αρ. 25, 67, 70 (Μάρτιος 1825)· φάκ. 74, αρ. 85 (Αύγουστος 1825). Επίσης ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 16, αρ. 135 και φάκ. 17 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1824), καθώς και ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 62, αρ. 171 και 235 (Μάρτιος 1825).

[128] Κατόπιν αίτησης του αγορανόμου της πόλης: βλ. ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (25.7.1823) και ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 59, αρ. 53-54 (δύο έγγρ. με ημερομηνία 25.7.1823).

[129] Βλ. διάφορα σχετικά έγγραφα στα ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7, 8 και 9 και ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 59.

[130] Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. τα διοριστήρια που αναφέρονται παρακάτω, στη σημ. 131, καθώς και: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 34, αρ. 66 (26.6.1827) και φάκ. 99, αρ. 29 (2.8.1827).

[131] Τέτοιες επιτροπές συγκροτήθηκαν με πρωτοβουλία όπως φαίνεται του Βουλευτικού δύο φορές, το 1824 και το 1825. Βλ. σχετικά ΑΕΠ, τ. 2, σ. 383· τ. 7, σ. 356· τ. 8, σ. 351, καθώς και ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 82, αρ. 112 (24.11.1825), 129-130 (26.11.1825).

των πωλούμενων τροφίμων, χορηγήθηκαν μόνο στους αστυνόμους της Πελοποννήσου και της Αίγινας.[132] Αντίθετα οι προσωρινοί αστυνόμοι που διορίστηκαν στα υπόλοιπα νησιά, εκτός της Αίγινας, είχαν διαφορετικά καθήκοντα και κατά τα φαινόμενα δεν είχαν την εξουσία να θέτουν προϊόντα σε διατίμηση.[133] Ενδεχομένως σε ορισμένα από τα υπόλοιπα αστικά κέντρα οι τιμές των τροφίμων καθορίζονταν από τις κοινοτικές ηγεσίες.

Από τους σωζόμενους καταλόγους με τη διατίμηση των καταναλωτικών ειδών στο Ναύπλιο και την Τριπολιτσά τεκμαίρεται ότι ο προσδιορισμός της τιμής από τις αρχές αφορούσε ένα σχετικά μικρό αριθμό προϊόντων, σχεδόν αποκλειστικά τροφίμων, με αυξανόμενη έμφαση στα βασικά είδη διατροφής. Όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα με τις διατιμήσεις στο Ναύπλιο, οι επίσημες τιμές για τα περισσότερα τρόφιμα μεταξύ 1824 και 1827, σε συνθήκες σταθερής υποτίμησης του οθωμανικού νομίσματος στον ελλαδικό χώρο, παρέμειναν καθηλωμένες στα ίδια λίγο-πολύ επίπεδα (κρέας, τυρί) ή αυξήθηκαν, κάποτε σημαντικά (ψωμί, ψάρια, κρασί), με ορισμένες εξαιρέσεις έντονων αυξομειώσεων (βούτυρο, λάδι, ελιές), που μάλλον υποδηλώνουν εποχιακές ελλείψεις συγκεκριμένων αγαθών στην αγορά της πόλης:

Η είσοδος του παζαριού της Αθήνας (πηγή: Louis Nicolas Philippe Auguste Forbin, *Voyage dans le Levant*, Paris, De l'Imprimerie royale, 1819: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

[132] Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 94, αρ. 6 (Ναυπλίου Α. Καλαμογδάρτης, 20.6.1827)· φάκ. 95, αρ. 48 (Άργους Κ. Καναλέτος, 24.6.1827)· φάκ. 110, αρ. 96 (Αιγίνης Ι. Κουτζοδόντης, 19.10.1827)· φάκ. 112, αρ. 86 (Άργους Π. Κυριάκος, 29.10.1827)· φάκ. 117, αρ. 119 (Μεσσηνιακού Κόλπου και Αλμυρού Κ. Κυριάκος, 15.12.1827).

[133] Πρβλ. ενδεικτικά το έγγραφο με τις οδηγίες προς τον αστυνόμο Σύρας Γ. Μπρούσκο: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 95, αρ. 29 (24.6.1827).

Τιμές πώλησης τροφίμων στο Ναύπλιο κατά τον επίσημο προσδιορισμό τους από τις αρχές, 1824-1827 (ποσά σε παράδες)

Είδος	Προϊόν	21-22 Οκτ. 1824	25 Μαρ. 1825	26 Ιουν. 1827[134]
Κρέατα	Κρέας αρνίσιο (οκά)	-	62	-
	Κρέας πρόβειο («προβατινόν», «κρηαρίσιον») (οκά)	52	54	-
	Κρέας «τράγιον αρσενικόν» (οκά)	50	-	48
	Κρέας γίδας («θηλυκόν») (οκά)	40	-	38
	Κρέας βοδινό (οκά)	40	46	40
	Κρέας από μικρό μοσχάρι («βιδέλινον») (οκά)	48	60	44
Γαλακτοκομικά	Βούτυρο (οκά)	140	116	140
	Γάλα (οκά)	-	8	12
	Γιαούρτι (οκά)	-	12	16
	Κεφαλοτύρι «παλαιόν» (οκά)	-	60	-
	Κεφαλοτύρι α΄ποιότητας («καλόν») (οκά)	76	-	76
	Κεφαλοτύρι β΄ποιότητας (οκά)	-	-	50
	Τουλουμοτύρι (οκά)	-	36	-
	Τουλουμοτύρι α ποιότητας («παστρικόν») (οκά)	50	-	48
	Τουλουμοτύρι β΄ποιότητας (οκά)	-	-	40
	Τυρί χλωρό και μυζήθρα (οκά)	-	24	-
Είδη άρτου και γλυκά[135]	Ψωμί α΄ποιότητας («χάσικον») (οκά)	20	30	32
	Ψωμί β΄ποιότητας («χαρτζίσον») (οκά)	15	24	20
	Ψωμί γ΄ποιότητας (οκά)	-	-	16
	«Κουλούρες» (44 δράμια)	4	-	-
	«Κουλούρες» (38 δράμια)	-	4	-
	Κατιμάρι (24 δράμια)	-	4	-
	«Μπογάτζα» (οκά)	64	72	-
	Μπαγκέτα πολυτελείας («φραντζόλα») (44 δράμια)	4	-	-
	Μπαγκέτα πολυτελείας («φραντζέλα») (38 δράμια)	-	4	-
Ιχθύες	Ψάρια, μεγάλα («χονδρά οκαδιάρικα») (οκά)	60	64	80
	Ψάρια, μικρότερα της οκάς («δεύτερα», «ψυλά») (οκά)	40	50	56
	Ψάρια, «λιανά», «τρίτα» (σπάροι, γόπες, γοβιοί) (οκά)	30	32	40

[134] Δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι ο εν λόγω τιμοκατάλογος, της 26ης Ιουνίου 1827, τέθηκε ποτέ σε ισχύ, γιατί στις 2 Αυγούστου ο αστυνόμος Ναυπλίου διαμαρτυρόταν ότι ακόμα δεν είχε λάβει την έγκριση της προϊστάμενής του αρχής, που ήταν αναγκαία προϋπόθεση για να ξεκινήσει η εφαρμογή του: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 99, αρ. 29 (2.8.1827).

[135] Ας σημειωθεί ότι για δύο προϊόντα («κουλούρες», μπαγκέτα πολυτελείας) η ανατίμησή τους στα 1824-25 γίνεται έμμεσα, μέσω της μεταβολής του βάρους της μερίδας, ενώ η επίσημη τιμή τους μένει σταθερή.

Τιμές πώλησης τροφίμων στο Ναύπλιο κατά τον επίσημο προσδιορισμό τους από τις αρχές, 1824-1827 (ποσά σε παράδες)

Είδος	Προϊόν	21-22 Οκτ. 1824	25 Μαρ. 1825	26 Ιουν. 1827[134]
Όσπρια και οπωροκηπευτικά	Φασόλια ξερά (οκά)	-	-	32
	Φασόλια χλωρά (οκά)	-	-	14
	Ρεβίθια (οκά)	-	-	38
	Φακές (οκά)	-	-	28
	Πλατυκούκια (οκά)	-	-	28
	Κρεμμύδια (οκά)	10	12	14
	Κεράσια (οκά)	-	-	24
	Βύσσινα (οκά)	-	-	40
	Αχλάδια (οκά)	-	-	16
	Λάχανα (οκά)	5	-	-
	Κουνουπίδια (οκά)	6	-	-
	Πράσα (δεμάτι «εις δύω ρίζας»)	5	-	-
	Σέλινα (δεμάτι)	2	-	-
	Σπανάκια (οκά)	-	6	-
	Κολοκύθια (οκά)	-	-	6
	Μελιτζάνες (2 οκάδες)	-	-	1
	Μπάμιες (3 οκάδες)	-	-	1
	Κοκκινογούλια (3 οκάδες)	-	-	1
	Αγγούρια (2 οκάδες)	-	-	1
Άλλα τρόφιμα	Ρύζι (οκά)	36	38	-
	Λάδι (οκά)	72	68	112
	Μέλι (οκά)	50	50	-
	Χαβιάρι (οκά)	240	220	-
	Ελιές (οκά)	-	28	48
	Ελιές, μαύρες (οκά)	28	-	-
	Ελιές, πράσινες (οκά)	20	-	-
	Κρασί, τσακώνικο ή αγιωργίτικο (μπότζα)	40	48	-
	Κρασί, ντόπιο (οκά)	28	-	32
	Κρασί, «ξενικόν» (μπότζα)	-	32	-
Μη τρόφιμα	Σαπούνι «παστρικό» (οκά)	80	84	-
	Σαπούνι κρητικό (οκά)	-	-	100
	Σαπούνι ντόπιο (οκά)	-	-	80

Πηγές: ΓΑΚ, ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ, φάκ. 60, αρ. 112 και 120 (21-22.10.1824). ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 34, αρ. 67 (26.6.1827)· φάκ. 61, αρ. 107 (25.3.1825).

[134] Δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι ο εν λόγω τιμοκατάλογος, της 26ης Ιουνίου 1827, τέθηκε ποτέ σε ισχύ, γιατί στις 2 Αυγούστου ο αστυνόμος Ναυπλίου διαμαρτυρόταν ότι ακόμα δεν είχε λάβει την έγκριση της προϊστάμενής του αρχής, που ήταν αναγκαία προϋπόθεση για να ξεκινήσει η εφαρμογή του: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 99, αρ. 29 (2.8.1827).

Γνωρίζουμε ότι κατά τη διατίμηση λαμβάνονταν υπόψη οι πραγματικές τιμές που (θα) είχαν τα προϊόντα στην αγορά σε καθεστώς ελεύθερων συναλλαγών, ακόμη και αν στις τιμές αυτές επιδρούσαν και εξω-οικονομικοί παράγοντες.[136] Η εξέλιξη έτσι των επίσημων τιμών θα πρέπει να ακολουθούσε σε γενικές γραμμές τη διακύμανση των πραγματικών τιμών, με άμβλυνσή τους προς τα κάτω βέβαια.

Η διατίμηση των προϊόντων συνιστά ζήτημα με εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί με επίκεντρο τη διαμόρφωση των τιμών τους διατυπώθηκε ένα πλαίσιο αντιλήψεων για την οικονομική δραστηριότητα. Στον λόγο των αρχών, τη διατίμηση των τροφίμων καθιστούσε αναπόφευκτη η πλεονεξία των πωλητών. Σε έγγραφο που επιχειρηματολογούσε υπέρ του καθορισμού τιμής για τα πωλούμενα στην Τριπολιτσά «κουλούρια και σιμίτια», λ.χ., οι υψηλές αγοραίες τιμές τους σε σχέση με το μικρό τους μέγεθος καυτηριάζονταν ως αποτέλεσμα μιας αντικοινωνικής συμπεριφοράς, σε πολύ οξείς τόνους: απάτη, απάνθρωπη και καταχθόνια πλεονεξία, απληστία στην οποία έπρεπε να μπει ένας φραγμός.[137] Από την άλλη πλευρά, είναι πολυάριθμες οι σωζόμενες διαμαρτυρίες εκ μέρους αρτοποιών, κρεοπωλών και παντοπωλών στην Τριπολιτσά και το Ναύπλιο για την υπερβολικά χαμηλή διατίμηση των προϊόντων τους, ενώ ενίοτε στην επίσημη σχετική αλληλογραφία επιστρατευόταν απειλητικό και το φάσμα της έλλειψης τροφίμων και των παρεπομένων της: κοινωνική δυσαρέσκεια, πείνα.[138]

Οι εμποροβιοτέχνες ελάχιστα φαίνεται να αμφισβήτησαν την ίδια την πρακτική της ρύθμισης των τιμών, που λόγω της μακράς εφαρμογής της είχε ισχυρή νομιμοποίηση, ως αναγκαίος μηχανισμός για τον περιορισμό της πλεονεξίας του πωλητή και την ελάφρυνση του καταναλωτή. Αξίωναν όμως κατά τον προσδιορισμό των τιμών να λαμβάνεται υπόψη από τις αρχές η συνολική οικονομική τους κατάσταση και ιδίως οι τιμές χονδρικής των προϊόντων τους, που δεν υπόκειντο σε διατίμηση, προκειμένου να τους εξασφαλίζεται ένα επαρκές περιθώριο κέρδους· επιπλέον, επειδή οι τιμές χονδρικής αυξομειώνονταν συχνά, απαιτούσαν να αναπροσαρμόζεται αναλόγως η διατίμηση τακτικά. Έτσι, σε μια διαμαρτυρία του «στίφους» των παντοπωλών («εδωδιμοπώλοι», «Πακάλιδες») του Ναυπλίου προς το Βουλευτικό (17 Απριλίου 1825), υπογεγραμμένη από 41 μέλη, διαβάζουμε:

«Δίκαιον, και αγαθόν πράγμα είναι, Σεβαστοί άνδρες, ο Αστυνομικός προσδιορισμός εις την πώλησιν των εδωδίμων· διότι ούτως ελαφρούται και η ένδεια του λαού, κολάζεται και η πλεονεξία των μεταπρατών. Αλλ' όμως τότε νομίζομεν, ότι είναι αγαθός και ωφέλιμος, όταν γένη μετά σκέψεως επιμελούς και κρίσεως, όταν έχη η Αστυνομία εντελή πληροφορίαν, διά πόσου πωλεί ο πρώτος πωλητής, και ούτω προσδιορίζη την αγοραστέαν τιμήν αφήσας να κερδαίνη ο μεταπράτης κέρδος έλλογον· και όταν ανανεώνη συνεχώς τον προσδιορισμόν· διότι τα πράγματα ποτέ μεν αναβαίνουν, ποτέ δε καταβαίνουν εκ των περιστάσεων [...].»[139]

Μέσω της υπογράμμισης της ανάγκης διασφάλισης

[136] Βλ. λ.χ. την αναφορά του αστυνόμου Ναυπλίου Α. Καλαμογδάρτη σχετικά με τη διατίμηση της 26ης Ιουνίου 1827, για την οποία σημείωνε: «ο προσδιορισμός ούτος θέλει σμικρυνθεί έτι, όταν αι καταχρήσεις των στρατιωτικών παύσουν, αι οποίαι έδωσαν αρχήν εις την υπεραύξησιν της τιμής όλων των τροφίμων» (ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 34, αρ. 66, 26.6.1827).

[137] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (14.7.1823).

[138] Έγγραφο λ.χ. του υπουργείου Οικονομίας προειδοποιούσε ότι αν δεν αναπροσαρμοστούν οι τιμές στα κρεοπωλεία της Τριπολιτσάς κατά το αίτημα των ιδιοκτητών τους, «ενδέχεται να συνέβη έλλειψις κρέατος, και να προέλθη γογγυσμός», ενώ αναφορά του γεν. αστυνόμου Τριπόλεως η οποία τασσόταν υπέρ της κατάργησης της διατίμησης του αλευριού ενημέρωνε: «ο προσδιορισμός της τιμής του αλεύρου άρχισε να προξενή έλλειψιν τούτου, και επομένως πείναν». Αμφότερα τα έγγραφα απόκεινται στα ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (και τα δύο με ημερομηνία 27.7.1823).

[139] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 21 (17.4.1825).

Το παζάρι της Λάρισας (πηγή: J.L.S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, Paris, Dentu, M.D.CCC.VII [=1807]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

ενός εύλογου κέρδους, η αποδοχή της ηθικής αναγκαιότητας της διατίμησης και της προστασίας των λαϊκών τάξεων από την πλεονεξία των εμπόρων καθίσταται επομένως δυνατό να συνδυαστεί με μία επιχειρηματολογία που αποσκοπεί στη μείωση της απόκλισης ανάμεσα στις πραγματικές αγοραίες τιμές και τις προσδιορισθείσες, με την κατ' ουσίαν υπαγωγή της διατίμησης στις δυνάμεις της αγοράς και του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης.[140]

Μολονότι γενικά μάλλον δεν συνιστούσε πιθανότητα που συζητούσαν σοβαρά κατά την περίοδο αυτή, γνωρίζουμε ότι σε μία τουλάχιστον περίπτωση προβλήθηκε ως αίτημα από τεχνίτες η κατάργηση του διοικητικού προσδιορισμού των τιμών. Σε αναφορά της προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή το 1827 η ολιγομελής συντεχνία των κουλουράδων («Στίφος των Σιμιτσίδων») του Ναυπλίου δεν περιορίστηκε στις τυπικές διαμαρτυρίες για το ασύμφορο του επίσημου τιμοκαταλόγου των προϊόντων της, αλλά άσκησε κριτική και στην ίδια την πρακτική της διατίμησης: «Η ευθηνία, Σ. Κυβέρνησις, προκύπτει τα μάλιστα από την ασφάλειαν της ιδιοκτησίας, και την ησυχίαν της πόλεως, από την άμιλλαν των προσερχομένων εμπόρων, και όχι από τον προσδιορισμόν τον τιμητικόν Αστυνομίας οποιασδήποτε. Οι προσδιορισμοί πάντοτε έβλαψαν, και όχι ωφέλησαν κατά τας παρατηρήσεις των Οικονόμων των πόλεων. Αλλ' εν τοσούτω χρεωστεί η Αστυνομία να προσέχη την ποιότητα των πραγμάτων.»[141]

Σύμφωνα με αυτήν την επιχειρηματολογία υπέρ της απελευθέρωσης των εμπορικών συναλλαγών, που επικαλείται ρητά τους στοχαστές της Πολιτικής Οικονομίας, δίχως προφανώς να γίνεται αντιληπτή η ασυμβατότητα των ιδεών αυτών με τη συντεχνιακή οργάνωση, έργο των κρατικών αξιωματούχων οφείλει να είναι αποκλειστικά η διασφάλιση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και της δημόσιας τάξης και ο έλεγχος της ποιότητας των πωλούμενων προϊόντων, ενώ η μείωση των τιμών προς όφελος του καταναλωτή θα πρέπει να αναμένεται από τον ελεύθερο ανταγωνισμό και όχι από διοικητικά μέτρα.

Με το δεδομένο ότι η διατίμηση αφορούσε αποκλειστικά τις τιμές λιανικής των τροφίμων, δηλαδή το τελικό στάδιο της εφοδιαστικής αλυσίδας (supply chain), θα πρέπει να τεθεί το ερώτημα με ποιον τρόπο κατανέμονταν στα επιμέρους τμήματά της οι επιπτώσεις αυτής της παρέμβασης, κατά πόσο δηλαδή η τεχνητή συμπίεση των τιμών έτεινε να οδηγεί περισσότερο στη συρρίκνωση του περιθωρίου του εμπορικού κέρδους ή στην καθήλωση των τιμών των προϊόντων στο επίπεδο του παραγωγού. Απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε απόπειρα απάντησης του συγκεκριμένου ερωτήματος είναι η διερεύνηση του τρόπου εφοδιασμού των αστικών κέντρων με τρόφιμα και άλλα προϊόντα και του ρόλου του εμπορικού κεφαλαίου στη διαδικασία αυτή. Από τις διαθέσιμες πληροφορίες προκύπτει ότι οι έμποροι των πόλεων προμηθεύονταν ατομικά από τους τόπους παραγωγής τα αγαθά που κατόπιν διοχέτευαν στην πελατεία τους, δίχως υπαγωγή των προμηθειών σε συντεχνιακό έλεγχο ανάλογο εκείνου που είδαμε ότι προβλεπόταν για τους οινοπώλες της Ύδρας (1803, 1820) ή τους παντοπώλες και τους υποδηματοποιούς της Πάτρας (1829). Συχνά τα αγαθά για την τοπική αγορά εξασφαλίζονταν από την παραγωγική της ενδοχώρα μέσω εμπορικών δικτύων βασισμένων στην εντοπιότητα, τη συγγένεια και την αλληλογνωριμία.[142] Εντούτοις,

[140] Πρβλ. την κλασσική πλέον προβληματική του E. P. Thompson περί «ηθικής οικονομίας» (moral economy), εσχάτως μεταφρασμένης και στα ελληνικά: E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, εισ.-επιμ. Νίκος Ποταμιάνος, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2020.

[141] ΓΑΚ, ΑΑΕ, φάκ. 239, αρ. 81 (13.8.1827).

[142] Βλ. για παράδειγμα τα σχετικά με την τύχη ενός φορτίου με τελατίνια (δέρματα ζώων) που είχε στείλει από τη Δημητσάνα τον Αύγουστο του 1823 ο Ευθύμιος Νικολάου στον συντοπίτη του έμπορο Χαραλάμπη Σιλαηδόπουλο στην Τριπολιτσά, στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 20, αρ. 198-201 (14-15.8.1823).

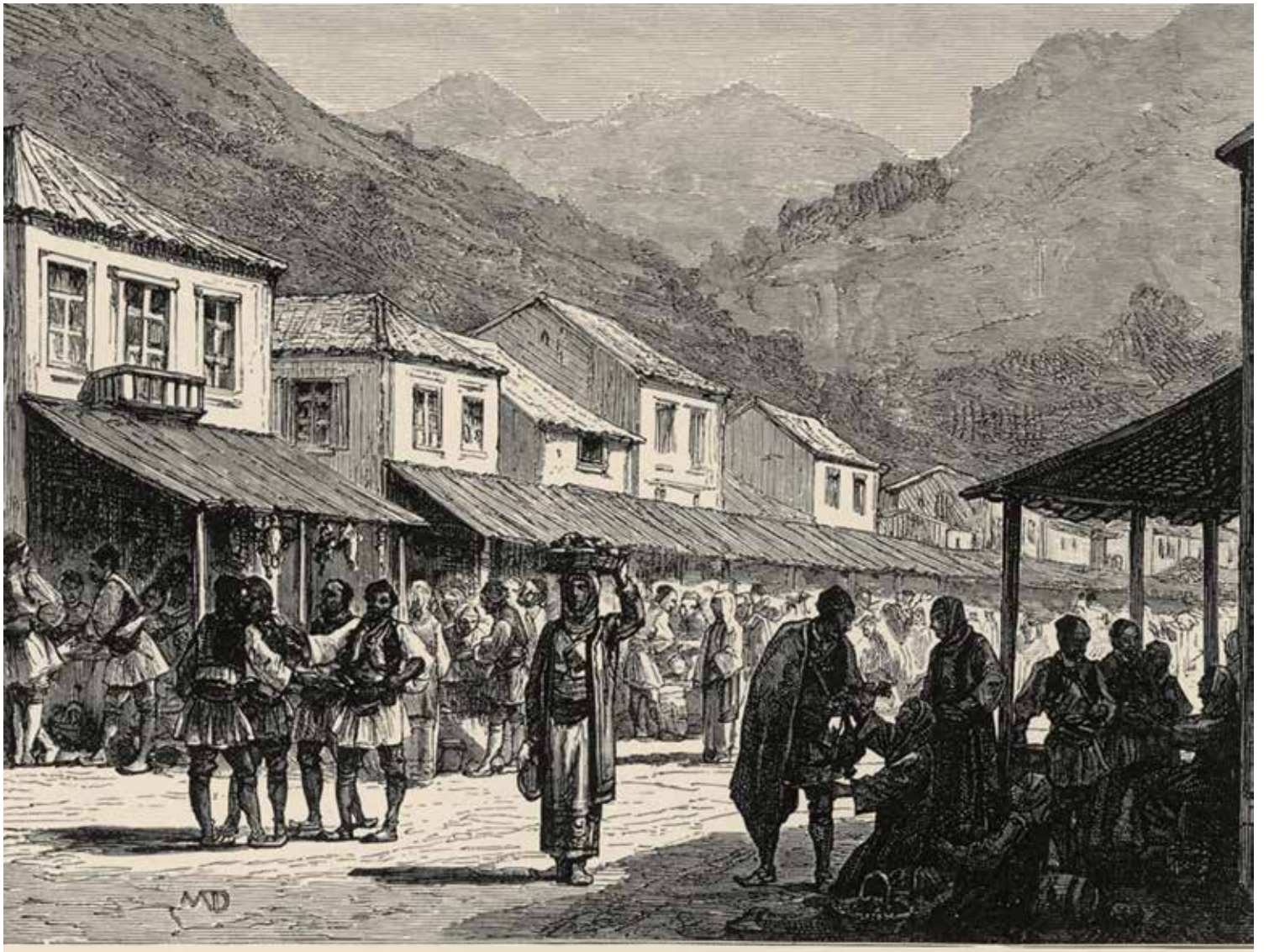

Bazarstrasse in Livadhia.

Η αγορά της Λιβαδειάς (πηγή: Schweiger Lerchenfeld, Amand, (Freiherr von), *Griechenland in Wort und Bild, Eine Schilderung des hellenischen Konigreiches*, Λειψία, Heinrich Schmidt & Carl Günther, 1887/Kettwig, Phaidon, 1992: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

σε άλλες περιπτώσεις συνάπτονταν για τον σκοπό αυτό ειδικές επιχειρηματικές συμφωνίες, βραχείας διάρκειας, με ανθρώπους εξοικειωμένους με τον τόπο εφοδιασμού, οι οποίες διαλύονταν μετά την ολοκλήρωση της εμπορικής πράξης. Τον Μάιο του 1823 ο έμπορος Ιωάννης Παπαλεξόπουλος ανέθεσε σε δύο κατοίκους των Χαλκιάνικων να αγοράσουν με δικά του κεφάλαια (1.450 γρόσια) τυρί φορμαέλα από τα χωριά των Καλαβρύτων, με τη συμφωνία να το μεταπωλήσει εκείνος κατόπιν στην Τριπολιτσά και να επιμερίσουν ισόποσα σε τρία μέρη το κέρδος ή τη ζημία, μετά την αφαίρεση του αρχικού κεφαλαίου.[143] Πανομοιότυποι ήταν οι όροι ενός εμπορικού συνεταιρισμού για την προμήθεια ζώων για την αγορά του Ναυπλίου το 1825: δύο από τους συνεταίρους θα κατέβαλαν το κεφάλαιο, ενώ ο τρίτος κατά βάση την προσωπική του εργασία, για την αγορά αγελάδων, τη μεταφορά τους στην πόλη και τη σφαγή τους, με την προοπτική να μοιραστεί σε τρία ίσα μερίδια το κέρδος ή η ζημία από την πώληση του κρέατος.[144] Παραλλαγή αυτού του τύπου συμφωνίας έχουμε και στην περίπτωση του συνεταιρισμού ανάμεσα σε δύο Αργείους το 1821 με αντικείμενο την αγορά μεταξιού από τα Τρίκαλα της Κορίνθου και τη μεταπώλησή του στο Άργος, με τη διαφορά ότι στην περίπτωση αυτή τα κεφάλαια (1061:20 γρόσια) του χρηματοδότη του συνεταιρισμού, Αδριανού Παπαγιαννόπουλου, θα θεωρούνταν μέχρι την ολοκλήρωση της εμπορικής πράξης ως δάνειο με επιτόκιο 20%.[145]

Θεωρητικά, η έλλειψη ρυθμίσεων που αποσκοπούσαν στον περιορισμό του ανταγωνισμού μεταξύ των εμπόρων για την προμήθεια προϊόντων θα έπρεπε να λειτουργεί υπέρ του παραγωγού, διατηρώντας υψηλότερες τις τιμές χονδρικής. Ωστόσο, για λόγους που υποθέτει κανείς ότι θα πρέπει να είχαν να κάνουν με διάφορους παράγοντες (ολιγοψώνιο, αδυναμία μακροχρόνιας συντήρησης των τροφίμων, ασύμμετρη πληροφόρηση αναφορικά με τις διαθεσιμότητες και τις τιμές τους), φαίνεται ότι σε αυτές τις συναλλαγές που λάμβαναν χώρα στον τόπο παραγωγής η διαπραγματευτική θέση του εμπόρου ήταν γενικώς ισχυρή και εκείνη του παραγωγού συγκριτικά αδύναμη. Είναι χαρακτηριστική η επισήμανση του αγορανόμου Τριπολιτσάς (25 Ιουλίου 1823) ότι οι έμποροι της πόλης διέθεταν τα φρούτα, τα λαχανικά και τα χόρτα στη διπλή τιμή από εκείνη στην οποία τα είχαν αγοράσει από τους χωρικούς. Για τον λόγο αυτόν, ο ίδιος εισηγήθηκε να απαγορευθεί στους «εργαστηριαραίους» να εμπορεύονται αυτά τα είδη και να δοθεί η δυνατότητα στους παραγωγούς να τα διοχετεύουν στο εξής οι ίδιοι απευθείας στους καταναλωτές στην αγορά.[146] Εξάλλου, οι διαμαρτυρίες των εμπόρων των αστικών κέντρων κάθε φορά που το περιθώριο κέρδους τους απειλούνταν, λόγω της διακύμανσης των τιμών στις οποίες προμηθεύονταν τα προϊόντα από τους τόπους παραγωγής, δείχνουν ακριβώς ότι κάθε αναπροσαρμογή της διατίμησης μείωνε την απόκλιση από τις πραγματικές αγοραίες τιμές και μαζί τον κίνδυνο της οικονομικής ζημίας για το εμπορικό κεφάλαιο.

Το ενδιαφέρον του αγορανόμου Τριπολιτσάς για τις συγκριτικά χαμηλές τιμές στις οποίες οι παραγωγοί πωλούσαν τα προϊόντα τους στους

[143] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 44, αρ. 88 (27.9.1824). Πρβλ. τη σύμβαση, με ανάλογους όρους, το 1824, σχετικά με την παρασκευή τυριού από τυροκόμο στο Άργος και την πώλησή του στις Σπέτσες (βλ. στο ίδιο, φάκ. 32, αρ. 86, 14.5.1824), η οποία δείχνει την ύπαρξη τέτοιων πρόσκαιρων εταιρειών επίσης ανάμεσα στο εμπορικό κεφάλαιο και σε τεχνίτες.

[144] ΑΜΕ, φάκ. 71, αρ. 55 (13.7.1825).

[145] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 77, αρ. 128 (17.9.1825).

[146] ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 7 (25.7.1823)· πρβλ. και Γριτσόπουλος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β', σ. 319, σημ. 1.

εμπόρους ήταν ασυνήθιστο για αξιωματούχο της επαναστατικής εξουσίας. Αποκλειστική σχεδόν μέριμνα των πρωτοβουλιών της κεντρικής κυβέρνησης σχετικά με τη ρύθμιση και την επιτήρηση της αγοράς, από τους περιορισμούς στην εξαγωγή ζώων και τροφίμων, έως τη διατίμηση των πωλούμενων τροφίμων, ακόμη και τους αγορανομικούς ελέγχους της ποιότητάς τους, ήταν μάλλον η διασφάλιση της τροφοδοσίας των αστικών κέντρων και η συγκράτηση των τιμών των τροφίμων για τον καταναλωτή σε χαμηλό επίπεδο. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στη στοχοθεσία αυτή εντοπίζονται στοιχεία (και) μίας από τις βασικές αρχές της οθωμανικής οικονομικής πολιτικής, του προμηθευτισμού (προβιζιονισμός, provisionism), ιστοριογραφικού όρου ο οποίος δηλώνει την πρόνοια του οθωμανικού κράτους για τη «διατήρηση ενός σταθερού εφοδιασμού, προκειμένου όλα τα αγαθά και οι υπηρεσίες να είναι φθηνά, άφθονα και καλής ποιότητας» για τον καταναλωτή. Το σύστημα αυτό –από κάποιες απόψεις εκ διαμέτρου αντίθετο με τις κυρίαρχες στα ευρωπαϊκά κράτη από τον 16ο αιώνα μερκαντιλιστικές αντιλήψεις– εφαρμοζόταν με ιδιαίτερη φροντίδα ιδίως για τον εφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης, όπου ενδεχόμενη δυσαρέσκεια του πληθυσμού για τις συνθήκες διαβίωσής του ήταν δυνητικά επικίνδυνη πολιτικά.[147]

Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι αυτή η έμφαση εκ μέρους της ελληνικής επαναστατικής διοίκησης στη διασφάλιση της τροφοδοσίας των αστικών κέντρων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της με φθηνά και υψηλής ποιότητας τρόφιμα δεν είχε ως μόνο στόχο την προστασία των καταναλωτικών αναγκών του πιο ορατού ίσως τμήματος του πληθυσμού της επαναστατημένης επικράτειας. Όταν το 1825 ο έπαρχος Αθηνών Ι. Γενοβέλης εισηγήθηκε την επιβολή απαγόρευσης στην εξαγωγή σφαχτών από την περιφέρειά του, η διάσταση της υπερτίμησης του κρέατος που κυρίως τον απασχολούσε είχε να κάνει με τη δυσανασχέτηση του ένοπλου στοιχείου: η ύψωση των τιμών, παρατηρούσε, «δεν συμφέρει διόλου εις το στρατιωτικόν, μάλιστα εις το Τακτικόν, διότι όταν ο στρατιώτης εξοδεύει όλον του τον μισθόν εις το φαγί, και το λιμώττει δεν γίνεται στρατιώτης, αλλά κάθετι άλλο».[148] Ιδιαίτερη ευαισθησία υπήρχε στο ζήτημα της τιμής και της ποιότητας του ψωμιού, μερίδες του οποίου καθημερινά διανέμονταν, όπως έχει αναφερθεί, σε στρατιώτες και πολιτικούς υπαλλήλους. Σε μία περίσταση, το 1823, το υπουργείο Εσωτερικών επέπληξε τον αστυνόμο Μονεμβασίας για την κακή ποιότητα του παραγόμενου από τους αρτοποιούς της πόλης ψωμιού, που είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των στρατιωτών της τοπικής φρουράς, εξηγώντας με ξεκάθαρο τρόπο την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων της κεντρικής εξουσίας: «όθεν διατάττεσαι να είσαι πολλά προσεκτικός εις αυτό το κεφάλαιον, και όλον το κοινόν ψωμί να παρατηρής κατά το χρέος να γίνεται καθώς ανήκει, και να παιδεύης τας καταχρήσεις, πολύ περισσότερον όμως να επιβλέπης εις το προς τους στρατιώτας διδόμενον [...].»[149]

[147] Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", στο Donald Quataert (επιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, Albany 1994, σ. 60· Şevket Pamuk, A Monetary History of the Ottoman Empire, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2000, σ. 11-12· Faroqhi, *Artisans of Empire*, ό.π., σ. xvii-xviii. Για μια σύγκριση ανάμεσα στον οθωμανικό προβιζιονισμό και τον δυτικό μερκαντιλισμό, βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκ, «Το οθωμανικό κράτος: Οικονομία και κοινωνία, 1300-1600», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Α΄, Αθήνα 2008, σ. 53-57.

[148] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 79, αρ. 151 (10.10.1825).

[149] ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 18, αρ. 41 (20.7.1823). Για την κακή γενικά ποιότητα του ψωμιού που παρασκεύαζαν οι αρτοποιοί βλ. τα παράπονα στα ΓΑΚ, ΑΜΟ, φάκ. 33 (δύο έγγρ. με ημερομηνία 11.2.1825) και ΑΜΕ, φάκ. 99, αρ. 29 (2.8.1827), και στις δύο περιπτώσεις για το Ναύπλιο.

Επίλογος

Η Επανάσταση, ως μία μεταβατική περίοδος ανάμεσα σε μια αυτοκρατορία και ένα υπό διαμόρφωση έθνος-κράτος, εμπεριείχε τόσο την εξ ορισμού βίαιη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν όσο και τις συνέχειες στο επίπεδο, όχι μόνον των πρακτικών και των νοοτροπιών, αλλά και των θεσμών, αφού οι άνθρωποι που κλήθηκαν να διαμορφώσουν το νέο θεσμικό πλαίσιο είχαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία διαμορφωθεί εντός της οθωμανικής κοινωνίας και σε επαφή, κάποτε, με τον οθωμανικό κρατικό σχηματισμό. Τα κύρια στοιχεία της τεχνολογίας διακυβέρνησης της αγοράς –συντεχνίες, διατίμηση προϊόντων, περιορισμοί στις εξαγωγές αν κρινόταν απαραίτητο κοκ.– διατηρήθηκαν και μετά το 1821, αν και αρκετά παραλλαγμένα. Μέσα από παλινωδίες και συνεχείς προσαρμογές, οικοδομήθηκε ένα κρατικό μόρφωμα, η παρέμβαση των μηχανισμών του οποίου, αν κρίνει κανείς από τις χιλιάδες προσφυγές πολιτών και ομάδων πολιτών στα κρατικά όργανα, δεν ήταν δίχως κάποιο κύρος και πρακτική σημασία για την καθημερινότητα των υπηκόων του. Ταυτόχρονα, όμως, η Επανάσταση υπήρξε μία κοσμογονική εποχή, στην οποία στοιχεία που μπορούν να φαίνονται στον κατοπινό παρατηρητή αντιφατικά συνυπήρχαν σε ένα γοητευτικό μείγμα, ίσως όχι πάντοτε αρμονικό, αλλά πάντως συνήθως επαρκώς λειτουργικό, με τα μέτρα της εποχής. Έτσι η συνέχιση, στις βασικές της παραμέτρους, της εφοδιαστικής πολιτικής του οθωμανικού κράτους ήταν δυνατό να συμβαδίζει με τη μερκαντιλιστική ιδεολογία της δασμολογικής προστασίας και τις αλλεπάλληλες επίσημες αναφορές στον ολέθριο χαρακτήρα των μονοπωλίων. Εξοικειωμένοι με διαφορετικά διαθέσιμα πλαίσια αντιλήψεων, οι έμποροι και τεχνίτες των πόλεων της ελληνικής επικράτειας μπορούσαν άλλοτε να υπερασπίζονται τα παραδοσιακά συντεχνιακά όρια ανάμεσα στα επαγγέλματα, επικαλούμενοι την παραδομένη από το παρελθόν οργάνωση της παραγωγής, όπως οι αρτοποιοί της Τριπολιτσάς το 1823, και άλλοτε να καταφέρονται με δριμύτητα εναντίον περιορισμών σύμφυτων με τις συντεχνιακές δομές με αναφορές στα συνταγματικά κείμενα, όπως οι ρουμελιώτες τεχνίτες την επόμενη χρονιά· άλλοτε να διεκδικούν την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών από την προσφορά και τη ζήτηση, όπως οι κουλουράδες του Ναυπλίου το 1827, και άλλοτε να πρωταγωνιστούν στην αναβίωση των συντεχνιών, ακόμη και σε σύγκρουση με τις κρατικές επιλογές, όπως στην Πάτρα του 1829. Αυτή η υιοθέτηση διαφορετικού λόγου ανάλογα με τη συγκυρία ή αυτό που κάθε φορά εκλαμβανόταν ως συμφέρον –ατομικό, συλλογικό ή εθνικό– δεν είχε τίποτα το κυνικό ή το εργαλειακό· ήταν αναπόσπαστο τμήμα ενός ευμετάβλητου τοπίου, ενός κόσμου με κυριότερο χαρακτηριστικό τη ρευστότητα ιδεών, προσωπικών καταστάσεων, κοινωνικών ιεραρχιών. Στο πλαίσιο αυτό μάλλον δεν έχει νόημα, όπως ορισμένες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις που αναπαράγουν το σχήμα του πολιτισμικού δυισμού, να διαχωρίζουμε τις οικονομικές αντιλήψεις των ιστορικών υποκειμένων της εποχής σε «εκσυγχρονιστικές» και «παραδοσιακές»·[150] τις ταξινομήσεις αυτές, άλλωστε, αψηφά, ως απροσδόκητος, ανάμεσα στο πολιτικό προσωπικό, πρωταγωνιστής στην κατάργηση των μονοπωλίων και την αποδυνάμωση των συντεχνιών, στα 1824-25, ένας υψηλόβαθμος ορθόδοξος κληρικός δίχως άμεσες προσωπικές εμπειρίες από τη Δυτική Ευρώπη, ο υπουργός Εσωτερικών Γρηγόριος Δίκαιος.

Δεν είμαστε σε θέση, από το διαθέσιμο υλικό, να

[150] Αναφορικά με το σημείο αυτό πρβλ. και Evi Karouzou, «Les Lumières et l'économie nationale». Les points de vue sur la population après la création de l'État grec», αδημοσίευτη ανακοίνωση.

αντιληφθούμε στην ολότητά τους τα αποτελέσματα από την υπονόμευση των προνομίων των συντεχνιών και την κατάργηση των μονοπωλίων το 1824 στην καθημερινότητα της αγοράς. Πάντως είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν είχαν τις δραματικές συνέπειες που είχαν σε άλλες κοινωνίες, γι' αυτό και δεν συνάντησαν μεγάλες αντιδράσεις. Οι συντεχνίες εξακολούθησαν να υφίστανται ως φορείς ενεργητικής συμμετοχής των αστικών στρωμάτων ταυτόχρονα στην τοπική ζωή και σε ένα πολύ ευρύτερο έθνος υπό συγκρότηση, με κύριες λειτουργίες την εκπροσώπηση των εμποροτεχνιτών και την ενδοεπαγγελματική αλληλεγγύη, μέχρι και τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια· ακόμα και τότε υπήρχαν αμφιβολίες για το κατά πόσον έπρεπε να καταργηθούν ή είχαν ακόμη να διαδραματίσουν έναν ρόλο σε ένα σύγχρονο κράτος.[151] Ούτε ήταν ο τεχνητός περιορισμός του ανταγωνισμού μέσω των συντεχνιακών ρυθμίσεων η κύρια αιτία της κυριαρχίας του εμπορικού κεφαλαίου επί του παραγωγού, που εξάλλου επρόκειτο να διατηρηθεί για δεκαετίες μετά την Επανάσταση. Ακόμη και η πραγματοποίηση ωστόσο της μεταρρύθμισης του 1824 δίχως πολλούς κραδασμούς θα πρέπει να προσγράφεται στα επιτεύγματα του νέου κράτους.

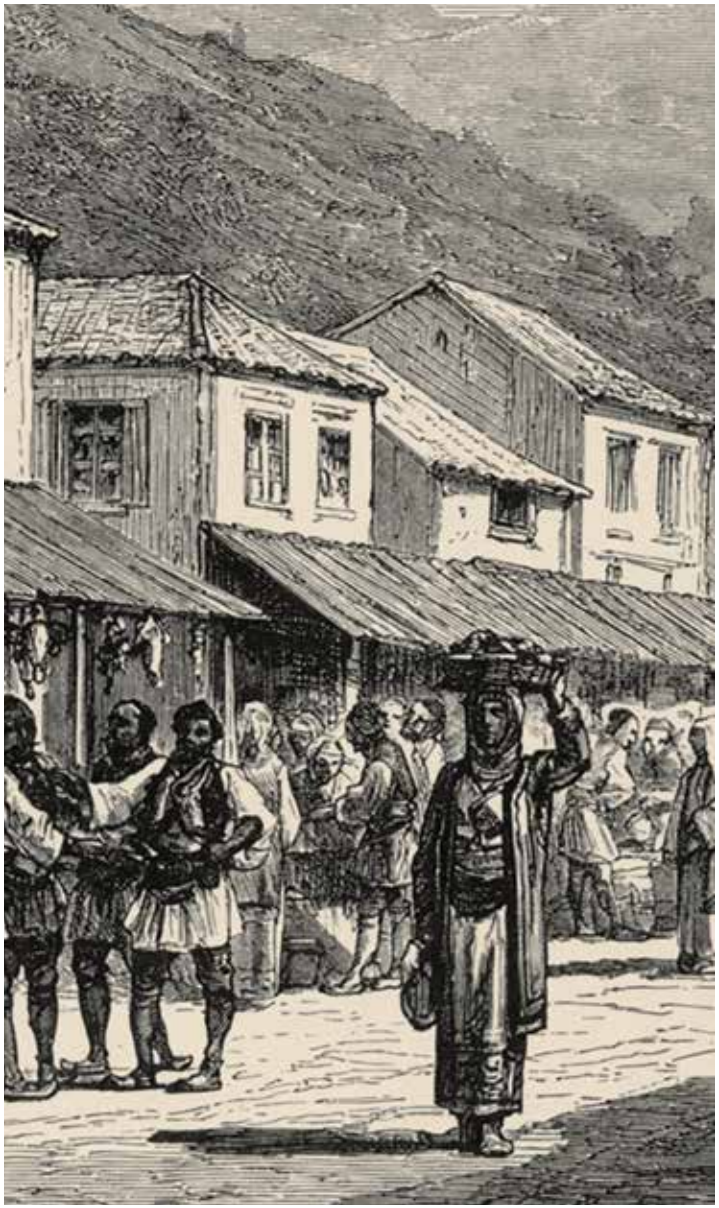

Η αγορά της Λιβαδειάς, λεπτομέρεια (πηγή: Schweiger Lerchenfeld, Amand, (Freiherr von), *Griechenland in Wort und Bild, Eine Schilderung des hellenischen Konigreiches*, Λειψία, Heinrich Schmidt & Carl Günther, 1887/Kettwig, Phaidon, 1992: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

151. Βλ. Αρναούτογλου, «"Η ιδέα της αποκαταστάσεως"», ό.π., σ. 205-281.

Η αγορά της Αθήνας, στο βάθος η Ακρόπολη (πηγή: *Griechenland, Oder Sitten Bräuche Trachten und Denkmäler der Griechen nach den neuesten und beste Quellen bearbeitet*. Mit Kupfern, Schweidnitz [Swidnica], ca. 1825: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Νίκος Ισμυρνιόγλου

ιστορικός ΜΑ

Οικονομία, διαμαρτυρία και διεκδίκηση στην επαναστατημένη Ελλάδα: τα συλλογικά διαβήματα πολιτών προς την Προσωρινή Διοίκηση (1822-1826)

Εισαγωγή

Παραδοσιακά αντιλαμβανόμαστε την Επανάσταση του 1821 ως την πιο κομβική στιγμή της νεοελληνικής ιστορίας, κατά την οποία η πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική δράση των ηγετικών της ομάδων, παράλληλα με τη σύμπραξη και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό όρισαν την πορεία της. Αναπόφευκτα, λοιπόν, τα υπάλληλα στρώματα, που δεν αποτελούν μέρος του διαμορφωμένου κατά την Επανάσταση πλέγματος διοίκησης και εξουσίας, αλλά παράγουν, φορολογούνται, συντηρούν τα στρατεύματα και πολεμούν, εμφανίζονται ως ένα πλήθος ανθρώπων που παθητικά πλαισίωνε τις ηγετικές ομάδες.

Δεδομένου ότι η συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων στις πολιτικές διαδικασίες της Επανάστασης έχει υποτιμηθεί από την έρευνα, δεν έχουν τεθεί ερωτήματα που να αναζητούν την οπτική των υπάλληλων στρωμάτων, με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας για τις σχέσεις των τελευταίων με τους νέους μηχανισμούς διοίκησης να είναι ελλιπείς. Υιοθετώντας μια οπτική, η οποία στρέφεται από τους πρωταγωνιστές και τη «μεγάλη» ιστορία του Αγώνα στο πλήθος που συγκροτεί την επαναστατημένη ελληνική κοινωνία, με την παρούσα συμβολή επιχειρούμε να αναδείξουμε τη δράση των κατώτερων στρωμάτων ως ενεργών πολιτικών υποκειμένων που παρενέβαιναν με δυναμικό τρόπο στην κεντρική πολιτική σκηνή, με απώτερο στόχο τη διεκδίκηση καλύτερων όρων ζωής.

Βασικό μέσο πολιτικής συμμετοχής των κατοίκων της επαναστατημένης Ελλάδας σε κεντρικές αποφάσεις της Διοίκησης αποτέλεσε η αποστολή επίσημων, συλλογικών ή ατομικών, αναφορών (petitions) προς την κεντρική τους αρχή, με σκοπό την αποκατάσταση μιας αδικίας ή την ευνοϊκή μεταχείριση σε σειρά ζητημάτων. Η διαδικασία αυτή, γνωστή ως petitioning, αποτελούσε συνήθη πρακτική εκδήλωσης της κοινωνικής δυσαρέσκειας και διαμαρτυρίας, αλλά και μέσο παρέμβασης των υπάλληλων στρωμάτων στην πολιτική για τις κοινωνίες του πρώιμου νεώτερου κόσμου.[1] Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η αποστολή αιτημάτων (arzuhal) από άτομα ή συλλογικότητες προς την Υψηλή Πύλη για την ικανοποίηση ενός ευρέος φάσματος αιτημάτων υπήρξε μια διαδεδομένη πρακτική, η οποία επικύρωνε τον ρόλο του Σουλτάνου ως εγγυητή της δικαιοσύνης και νομιμοποιούσε την εξουσία του στα μάτια των υπηκόων.[2]

Εξοικειωμένοι, λοιπόν, με την εν λόγω πρακτική ως ζιμμήδες, οι πολίτες της επαναστατημένης Ελλάδας, τη συνέχισαν απέναντι στην οικεία τους κρατική αρχή, την «Υπερτάτην Διοίκησιν», με μια ένταση που ενισχύθηκε σε σχέση με το παρελθόν για τρεις κυρίως λόγους.[3] Αρχικά, η πολεμική συνθήκη επηρέαζε κάθε πτυχή της καθημερινότητας των επαναστατημένων, αφού διερρήγνυε την προηγούμενη οθωμανική κανονικότητα, δημιουργούσε νέες και

[1] A. Würgler, "Voices from Among the "Silent Masses": Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *International Review of Social History Supplements* 9 (2002), σ. 13· Baretta R. S. Duncan, J. Markoff, G. Shapiro, «The selective Transmission of Historical Documents: The Case of the Parish Cahiers of 1789», *Histoire & Mesure* II-3/4 (1987), σ. 115-172· B. Kumin - A. Würgler, «Petitions, Gravamina and the early modern state: local influence on central legislation in England and Germany (Hesse)», *Parliaments, Estates & Representation* 17 (1997), σ. 43· N. Lafi, «Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire», E. Özdalga, F. Tansug και S. Özervarli (επιμ.), *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire, Swedish Research Institute in Istanbul*, Istanbul 2011, σ. 73-76.

[2] Βλ. τις συμβολές στο E. Gara, K. C. Neumann και M. E. Kabadayi (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire,* Studies in Honor of Suraiya Faroqhi, Istanbul Bilgi University Press, Istanbul 2011. Επίσης, D. Papastamatiou, «The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilization of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)», στο A. Anastasopoulos (επιμ.), *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Rethymno 2012, σ. 165-190.

[3] Για τη συχνότητα αποστολής αναφορών στην Πύλη, βλ. ενδεικτικά: F. Acun, R. Acun, «Demand for justice and response of the Sultan: Decision making in the ottoman empire in the early 16th century», *Études Balkaniques* 2 (2007), σ. 125-148. D. Papastamatiou, ό.π., σ. 165-190.

έκτακτες ανάγκες στους επαναστατημένους και ως εκ τούτου πολλές αιτίες και αφορμές διαμαρτυρίας. Δεύτερον, η ένταση της αποστολής αναφορών ενισχύθηκε από την άρση των πρακτικών δυσκολιών της προηγούμενης οθωμανικής πραγματικότητας. Η μείωση της γεωγραφικής απόστασης μεταξύ της κεντρικής αρχής και του υπόλοιπου πληθυσμού, καθώς και η μη ανάγκη μετάφρασης της αναφοράς στα οθωμανικά αλλά και επικύρωσής της από τον καδή φαίνεται ότι απλοποίησαν τη διαδικασία, με αποτέλεσμα την ενθάρρυνση των κατοίκων για προσφυγή στη συγκεκριμένη πρακτική διαμαρτυρίας.

Ο παράγοντας, όμως, που πιθανόν συντέλεσε περισσότερο στην αύξηση των αναφορών ήταν τα χειραφετητικά πολιτικά προτάγματα της Επανάστασης, όπως το τέλος της τυραννίας, η ισότητα απέναντι στους νόμους, το εκλογικό δικαίωμα και η λογοδοσία των αρχών.[4] Το αποτέλεσμα ήταν η αποστολή ενός πλήθους αναφορών που υπέβαλλαν άτομα και συλλογικότητες (κοινότητες, συντεχνίες) προς την κεντρική αρχή και αφορούσαν σε καταγγελίες αυθαιρεσιών εκ μέρους εκπροσώπων της Διοίκησης και των στρατευμάτων, καθώς και σε αιτήματα για οικονομικές ελαφρύνσεις και ασφάλεια, η οποία σε συνθήκες πολεμικής και πολιτικής βίας αποτελούσε βασικό διακύβευμα για τους τοπικούς πληθυσμούς.

Η τεκμηρίωση της παρούσας συμβολής στηρίχθηκε κατεξοχήν σε συλλογικές αναφορές (κοινοτήτων, ομάδων ατόμων) κατοίκων προς την «Υπερτάτην Διοίκησιν» και τα όργανά της (Βουλευτικό σώμα, Εκτελεστικό σώμα/Υπουργεία) κατά το χρονικό διάστημα 1822-1826, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί στα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ.).[5]

Σε έρευνα που διεξάγαμε στα ΑΕΠ, εντοπίσαμε 153 συλλογικές αναφορές, τις οποίες ταξινομήσαμε σε τρεις θεματικές ομάδες με κριτήριο το είδος του αιτήματος των αναφερόντων. Τη μερίδα του λέοντος μεταξύ των θεματικών ομάδων κατέχουν τα αιτήματα προστασίας κυρίως από τις καταχρήσεις των ομογενών στρατιωτών και των τοπικών διοικητών. Μια άλλη πτυχή των αιτημάτων σχετίζεται με την προσπάθεια των κατοίκων να παρέμβουν στις αποφάσεις της Προσωρινής Διοίκησης κυρίως σε ό,τι αφορά τους διορισμούς ατόμων που στελέχωναν την τοπική τους διοίκηση, ενώ τέλος τα αιτήματα οικονομικού χαρακτήρα συμπληρώνουν το κάδρο της συλλογικής διαμαρτυρίας.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι τα οικονομικής φύσης αιτήματα που απηύθυναν συλλογικά οι πολίτες της επαναστατημένης επικράτειας προς την Προσωρινή Διοίκηση. Τα εν λόγω αιτήματα κατέχουν κεντρική θέση μεταξύ των αναφορών τόσο ποσοτικά, καθώς καλύπτουν πάνω από το 35% του συνόλου, όσο και ποιοτικά, αφού οι πτυχές της καθημερινότητας των επαναστατημένων που αναδεικνύονται μέσω αυτών μας επιτρέπουν να αφουγκραστούμε, μέχρι ενός σημείου βέβαια, τον αντίκτυπο της επαναστατικής συγκυρίας στις ζωές των κατώτερων στρωμάτων. Με την εξέταση των συλλογικών οικονομικών αιτημάτων, η οποία γίνεται σε συνάρτηση με τις τομές και τις συνέχειες που επέφερε η Επανάσταση, σε σχέση με την προηγούμενη οθωμανική πραγματικότητα, στην επαναστατημένη ελληνική κοινωνία, η παρούσα συμβολή επιχειρεί να ανακαλύψει ψήγματα λαϊκής δυσαρέσκειας και να αναδείξει μέρος των προσδοκιών των υπάλληλων

[4] Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 41.

[5] Τα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ως ένα συμπαγές, αν και όχι πλήρες σώμα μεταγραμμένων πηγών της Ελληνικής Επανάστασης, περιλαμβάνουν έγγραφα που σχετίζονται με τις Εθνοσυνελεύσεις και τις τοπικές συνελεύσεις, τα συνταγματικά κείμενα του Αγώνα και τα τοπικά πολιτεύματα, πράξεις του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος, έγγραφα της καποδιστριακής περιόδου, αλληλογραφία υπουργείων και γραμματειών, καθώς και έγγραφα ιδιωτών προς τη Διοίκηση.

Γραφέας στην Κωσταντινούπολη (πηγή: WALSH, Robert/ALLOM, Thomas, C*onstantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor illustrated*..., Λονδίνο/Παρίσι, Fisher, Son & Co. [1836-38]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Πίνακας: *Κατανομή των συλλογικών οικονομικών αιτημάτων με κριτήρια τη γεωγραφική περιφέρεια και την κυβερνητική περίοδο αποστολής*

Οικονομικά αιτήματα προς την Προσωρινή Διοίκηση	**Πελοπόν-νησος**	**Νησιά Αιγαίου Πελάγους**	**Ανατολική Χέρσου Ελλάδα**	**Σύνολο**
Α΄ κυβερνητική περίοδος (1/15 Ιαν. 1822-25 Απρ. 1823)	4	8	2	12 (8%)
Β΄ κυβερνητική περίοδος (26 Απρ. 1823-10 Οκτ. 1824)	34	4	-	38 (25%)
Γ΄ κυβερνητική περίοδος (11 Οκτ. 1824-16 Απρ. 1826)	2	-	4	5 (3%)
Επί του συνόλου των αναφορών	40 (73%)	12 (22%)	3 (5%)	55 (36%)

στρωμάτων από τη συμμετοχή τους στον Αγώνα για την ελευθερία. Επιπλέον, μέσα από την εξέταση των όρων διεκδίκησης και του λόγου που αρθρώνεται στις αναφορές, επιχειρείται η προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο τα κατώτερα στρώματα αντιλαμβάνονταν την Επανάσταση, αλλά και την έννοια της ελευθερίας για την οποία πολεμούσαν.

Μολονότι, βέβαια, οι πηγές αυτές είναι ένα από τα κυριότερα υλικά που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τη λαϊκή βούληση, έχουν διάφορους περιορισμούς που προκύπτουν από τα γενικά χαρακτηριστικά της πρακτικής του "petitioning", τα οποία οφείλουμε να έχουμε υπόψιν κατά τη διαδικασία εξέτασής τους. Πρώτα και κύρια, η συγκεκριμένη πρακτική διαμαρτυρίας δεν μας επιτρέπει να δούμε οξυμένες αντιστάσεις και διαμαρτυρίες των κατοίκων που να αναδεικνύουν τάσεις άμεσης αμφισβήτησης και σύγκρουσης με την κεντρική αρχή. Οι αναφορές γράφονταν με ύφος σεβασμού και λόγο παρακλητικό –κάποιες φορές και υποτακτικό– προς τις Αρχές, δείχνοντας ότι οι διαμαρτυρόμενοι δεν είχαν την πρόθεση να αμφισβητήσουν άμεσα την καθιερωμένη δομή εξουσίας. Αντιθέτως, η αποστολή αναφορών αποτελούσε ένδειξη αποδοχής του πλαισίου διοίκησης και νομιμοποίησης της εξουσίας της κεντρικής Αρχής.[6] Επιπλέον, σε σημαντικό ποσοστό των αναφορών δεν αποτυπώνονται με αυθεντικό τρόπο οι σκέψεις, ο λόγος και το ύφος των διαμαρτυρόμενων, αφού ο τεράστιος αναλφαβητισμός απέκλειε την πλειονότητα από τη διαδικασία σύνταξης. Όπως και στην περίπτωση των οθωμανών αιτησιογράφων (arzuhalciler),[7] τη σύνταξη των αναφορών φαίνεται να αναλάμβαναν έναντι αμοιβής οι αναφορογράφοι, αλλά και οι εγγράμματοι της κοινότητας ή της επαρχίας. Ως τέτοιοι εμφανίζονται συχνά οι εκπρόσωποί της (έφοροι, πληρεξούσιοι, πρόκριτοι), γραμματείς, ιερείς κ.λπ., οι οποίοι εκτός από

[6] Lex Heerma van Voss, «Introduction», ό.π., σ. 2.

[7] Βλ. Gulden Sariyildiz, *Οθωμανικές αιτήσεις και αιτησιογράφοι*, Δ. Λούπης (μτφρ.), Σειρά: Οθωμανική γλώσσα και παλαιογραφία 1, Πρόγραμμα οθωμανικών σπουδών/ΕΙΕ, Αθήνα 2014.

τις παρεμβάσεις στη μορφή των αναφορών, πιθανόν αναδιαμόρφωναν και το περιεχόμενό τους. Τέλος, πρέπει να λάβουμε υπόψιν ότι οι διαμαρτυρίες μέσω αναφορών δεν συνιστούν αδιαμεσολάβητες εκδηλώσεις της λαϊκής βούλησης, καθώς συχνά αντανακλούν ενδοεξουσιαστικούς ανταγωνισμούς και προϋπάρχουσες σχέσεις εξουσίας.[8]

Φορολογία, πόλεμος και διαμαρτυρία

Στο σύνολο των οικονομικής φύσης αιτημάτων, αυτά που κατέχουν τη μερίδα του λέοντος είναι τα αιτήματα που αφορούν σε ζητήματα φορολογίας. Χρονικά, οι εν λόγω αναφορές -εικοσιπέντε στο σύνολό τους- αφορούν την περίοδο μεταξύ της έναρξης της δεύτερης κυβερνητικής περιόδου (Απρ. 1823) και της διάσπασης της ενιαίας Διοίκησης που συνέβη το φθινόπωρο του ίδιου έτους, ενώ προέρχονται, με εξαίρεση δύο αναφορές κατοίκων της Σάμου και της Μήλου, από περιοχές της Πελοποννήσου. Αν υποθέσουμε ότι τα παραπάνω ευρήματα δεν είναι τυχαία αλλά αντιπροσωπευτικά των αναφορών που εστάλησαν κατά την Επανάσταση, τότε εύκολα παρατηρούμε ότι αντίστοιχες συλλογικές αναφορές απουσιάζουν από τις εκτός Πελοποννήσου περιοχές της επαναστατημένης Ελλάδας, καθώς επίσης και ότι δεν αποστέλλονται κατά την πρώτη κυβερνητική περίοδο αλλά και ύστερα από τη διάσπαση της ενιαίας Διοίκησης. Πριν επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τους παράγοντες που ενδεχομένως συντέλεσαν στην απουσία των αναφορών, οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι τα χρονικά κυρίως αλλά και τα γεωγραφικά όρια των πηγών που χρησιμοποιήσαμε πιθανόν να μην είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου των συλλογικών αναφορών που απεστάλησαν προς τη Διοίκηση. Γι' αυτό, η προσπάθεια ερμηνείας των χωρικών και χρονικών ορίων των πηγών πρέπει να εκληφθεί ως υπόθεση προς περαιτέρω έρευνα και όχι ως βεβαιότητα.

Όσον αφορά τον χώρο, στη Δυτική και Ανατολική Στερεά Ελλάδα η διαρκής απειλή του πολέμου και οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η Προσωρινή Διοίκηση στην οργάνωση της περιφερειακής διοίκησης στις συγκεκριμένες περιοχές,[9] πιθανόν να αποτελούν μέρος της εξήγησης της μη προσφυγής των κατοίκων προς τη Διοίκηση. Επιπλέον, η υποχρέωση μετάβασης κάποιου εκπροσώπου των αναφερομένων στην έδρα της Διοίκησης για την υποβολή της αναφοράς σε συνάρτηση με τη σχετικά μεγάλη γεωγραφική απόσταση που χώριζε τις εν λόγω περιοχές με το κέντρο, ενδεχομένως αποθάρρυνε τους χωρικούς να χρησιμοποιήσουν τη συγκεκριμένη μορφή διαμαρτυρίας. Από την άλλη, η ένταση της συλλογικής διαμαρτυρίας για ζητήματα φορολογίας στην Πελοπόννησο υποθέτουμε ότι οφείλεται πρωταρχικά στο γεγονός ότι οι φορολογικές πρόσοδοι μέχρι το 1823 προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την Πελοπόννησο,[10] αλλά και στην προνομιακή τοποθεσία της καθώς η έδρα της Διοίκησης μετακινούνταν στα χωρικά πλαίσια της περιοχής.[11]

Όσον αφορά τα χρονικά όρια των πηγών, την απουσία φορολογικών αιτημάτων κατά την πρώτη κυβερνητική περίοδο θα μπορούσαμε να τη συσχετίσουμε με την ύπαρξη πολλαπλού ελέγχου και

[8] Kumin B. και Wiirgler A., «Petitions, Gravamina», ό.π., σ. 44.

[9] Για τη σχετική αποτυχία οργάνωσης περιφερειακής διοίκησης στις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και τη μη εφαρμογή του νόμου περί Οργανισμού των επαρχιών, βλ. Δ. Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827. Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Αθήναι 1966, σ. 117-120.

[10] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους,* Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 302.

[11] Η έδρα της Διοίκησης μετακινούνταν διαρκώς σε περιοχές της Ανατολικής Πελοποννήσου, μεταξύ των οποίων το Ναύπλιο, το Άργος, το Κρανίδι αλλά και η Τρίπολη. Δ. Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική*..., ό.π., σ. 247-249.

Ελληνίδες αγρότισσες (πηγή: WORDSWORTH, Christopher, *Greece pictorial, descriptive, & historical,* Λονδίνο, John Murray, 1882: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

διαχείρισης του φορολογικού προϊόντος. Μέχρι, δηλαδή, τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους (Απρ. 1823) και την κατάργηση των περιφερειακών διοικήσεων συνυπήρχαν διάφορα ταμεία που έλεγχαν τον φορολογικό μηχανισμό των περιοχών τους, μεταξύ των οποίων το ιδιαίτερα κομβικό Κεντρικό Ταμείο της Πελοποννησιακής Γερουσίας που τροφοδοτούνταν από τις προσόδους της κυριότερης περιοχής άντλησης πόρων, της Πελοποννήσου.[12] Με την έναρξη της δεύτερης κυβερνητικής περιόδου (Μάιος 1823) και την ενσωμάτωση των επιμέρους ταμείων σε ένα Εθνικό Ταμείο, ο έλεγχος και η διαχείριση του φορολογικού μηχανισμού, παράλληλα με την υποχρέωση ανταπόκρισης στα φορολογικά αιτήματα των πολιτών, πέρασαν αποκλειστικά στην Προσωρινή Διοίκηση. Η πυκνότητα, βέβαια, των φορολογικών αιτημάτων κατά τους πρώτους μήνες της δεύτερης κυβερνητικής περιόδου δεν σχετίζεται αποκλειστικά με την ενοποίηση της Διοίκησης, αλλά οφείλεται και στη διενέργεια εράνου κατά τον Ιούνιο του 1823, ο οποίος, όπως θα δούμε, προκάλεσε πολλαπλές διαμαρτυρίες των κατοίκων. Τέλος, σχετική απουσία συλλογικών αναφορών παρατηρείται μεταξύ του φθινοπώρου του 1823 και του τέλους της τρίτης κυβερνητικής περιόδου (Απρ. 1826), μια περίοδος, δηλαδή, που σημαδεύεται από τις δύο φάσεις της εμφύλιας σύγκρουσης, αλλά και τις στρατιωτικές ήττες από τους Αιγυπτίους που είχαν εισβάλει στον ζωτικό χώρο της Επανάστασης. Ενδέχεται, λοιπόν, μέσα σε συνθήκες όπου ακόμη και η προστασία του επαναστατημένου χώρου και των κατοίκων της ήταν διακύβευμα, οι διαμαρτυρίες και οι διεκδικήσεις των κατώτερων στρωμάτων να περνούσαν σε δεύτερη μοίρα για τη Διοίκηση.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του περιεχομένου των αναφορών που αφορούν σε ζητήματα φορολογίας, πρέπει να έχουμε κατά νου τα βασικά συστατικά στοιχεία της οθωμανικής φορολογικής δομής και τους μετασχηματισμούς που υπέστη κατά την Επανάσταση. Όπως είναι ευρέως γνωστό, ήδη από τον 18ο αιώνα, το οθωμανικό φορολογικό σύστημα βασίστηκε στην πρακτική της φοροενοικίασης (ilitizam), κατά την οποία οι φορολογικές μονάδες (mukataa) απονέμονταν για ενοικίαση σε εκμισθωτές (mültezim) μετά από πλειοδοσία.[13] Ο μηχανισμός της φοροενοικίασης διά μέσου συνεχών υπενοικιάσεων δημιουργούσε μια πυραμίδα αλληλεξαρτώμενων φοροενοικαστών, που εκκινούσε από υψηλόβαθμους αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης, κατέληγε στους εκπροσώπους των re'aya, στους οποίους συγκαταλέγονταν και οι πρόκριτοι, αλλά απέκλειε τα κατώτερα στρώματα των re'aya από οποιαδήποτε δυνατότητα υπενοικίασης των φόρων.[14]

Οι re'aya, ως υπόχρεοι καταβολής ενός πλήθους φόρων (προσωπικοί, επί της παραγωγής, τακτικοί, έκτακτοι) σε είδος και σε χρήμα, ο σημαντικότερος μεταξύ των οποίων ήταν ο αναλογικός φόρος της δεκάτης που κάλυπτε σε ποικίλες ποσοστώσεις όλη την αγροτική παραγωγή,[15] αδυνατούσαν πολλές φορές να εκπληρώσουν τις φοροδοτικές τους υποχρεώσεις και καταχρεώνονταν στους τοπικούς άρχοντες. Η φοροενοικιαστική δραστηριότητα των προυχόντων, ως κύρια επενδυτική πρακτική που ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις αυθαίρετες επιβαρύνσεις που επέβαλλαν στους παραγωγούς και με τις δανειοδοτικές τους δραστηριότητες, εξυπη-

[12] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 313.

[13] H. Inalcik, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 7 (1980), σ. 332.

[14] Δημήτρης Παπασταματίου, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: Η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 133.

[15] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σ. 54-55.

Αγρότες της ελληνικής επαρχίας επιστρέφουν στην οικία τους (πηγή: MAHAFFY, John Pentland, *Greek Pictures, drawn by Pen and Pencil*, ..., Λονδίνο, The Religious Tract Society, 1890: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

ρετούσε τη σταθεροποίηση της οικονομικής και πολιτικής τους ηγεμονίας έναντι των παραγωγών.[16] Η Επανάσταση, ως σημείο τομής ανάμεσα στην οθωμανική παράδοση και την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, ξέσπασε και πορεύτηκε μέσα από τον συγκερασμό των στοιχείων μεταξύ των δύο αυτών τάσεων. Ο φορολογικός μηχανισμός, ως βασικός πυλώνας κρατικής συγκρότησης, που οργανώθηκε από την ηγεσία των επαναστατημένων για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών δαπανών της Επανάστασης, διαμορφώθηκε μέσα από μια διαδικασία αναγκαίας συμβίωσης μεταξύ του παλιού και του νέου.[17]

Το νεωτερικό πρότυπο πολιτικής εξουσίας, που εκπροσώπευε η Προσωρινή Διοίκηση, ήταν δεσμευμένο να ακολουθήσει τις κληροδοτημένες κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις και να διατηρήσει την παραδοσιακή οθωμανική πρακτική της φοροενοικίασης (ilitizam). Η αγροτική οικονομία, τόσο κατά την Επανάσταση όσο και αρκετές δεκαετίες μετά από την επίσημη αναγνώριση του ελληνικού κράτους, συνέχισε να κινείται με άξονα τους αναλογικούς φόρους σε είδος και τον παραδοσιακό τρόπο βεβαίωσης–συλλογής του φορολογικού προϊόντος.[18] Έτσι, η δεκάτη, απαλλαγμένη, βέβαια, από ποικίλες προσαρτημένες σ' αυτήν επιβαρύνσεις, διατηρήθηκε στο καθεστώς του φόρου και αφορούσε τις ιδιόκτητες γαίες.[19] Στην περίπτωση των εθνικών γαιών, δηλαδή του συνόλου των γαιών που κατέχονταν από το οθωμανικό δημόσιο, τους μουσουλμάνους ιδιώτες και τα ευαγή ιδρύματα (βακούφια) και πέρασαν χωρίς ανταλλάγματα στην ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου, επιβαλλόταν μια πρόσθετη γαιοπρόσοδος (επικαρπία ή δικαίωμα επικαρπίας) με ποικίλες αναλογίες: διπλοδέκατο, τριτοδέκατο, πεμπτοδέκατο κ.ά.[20]

Οι τομές, βέβαια, που υπέστη το οθωμανικό φορολογικό σύστημα από τους επαναστάτες ήταν ιδιαίτερα κομβικές, με αποτέλεσμα να έχει υποστηριχθεί ότι «καταργήθηκε ουσιαστικά εκ των βάθρων».[21] Όπως τεκμηριωμένα έχει αναδειχθεί από την πρόσφατη βιβλιογραφία, η βασική τομή που διαφοροποιεί το οθωμανικό από το επαναστατικό φορολογικό σύστημα αφορά στη λογική που διέπει τον μηχανισμό. Η φορολογία, καθοριζόμενη από τη νεωτερική φυσιογνωμία της Επανάστασης στη βάση των θεμελιωδών αρχών του Διαφωτισμού, έγινε πεδίο έκφρασης της πολιτικής ελευθερίας, αφού η νέα νομιμοποιητική βάση της εξουσίας δεν ήταν οι υποτελείς ραγιάδες, αλλά οι φορολογούμενοι πολίτες. Η κατανομή των φόρων, οι οποίοι καθορίζονταν και προβλέπονταν από νόμους που ψήφιζαν οι αντιπρόσωποι του έθνους, έπρεπε να είναι αναλογική της οικονομικής δυνατότητας κάθε πολίτη.[22] Η αρχή του νόμου, η ισοτέλεια που ήταν συνυφασμένη με την ισονομία σήμαναν την κατάργηση των φόρων υποτέλειας, των αυθαίρετων επιβαρύνσεων, των εκκλησιαστικών φόρων και των έκτακτων φόρων (avariz κ.λπ.), με άμεση συνέπεια τη σημαντική φοροελάφρυνση των παραγωγών.[23]

Επιπλέον, το σύστημα φοροενοικίασης για να εγγράφεται στο νέο πρότυπο πολιτικής εξουσίας και να υπογραμμίζει την απόσταση ανάμεσα στην πο-

[16] Δημήτρης Παπασταματίου, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί*, ό.π., σ. 143.

[17] Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στο φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 31 (2012), σ. 31.

[18] Η ενοικίαση δεν αφορούσε μόνον την απόσπαση της δεκάτης από τα αγροτικά προϊόντα, αλλά εφαρμόστηκε στα τελωνεία, τους μύλους, τα χειμαδιά, το ελαιόλαδο, τις αλυκές, τα ιχθυοτροφεία, τα μεταλλεία, τα δικαιώματα αστυνομίας και λιμεναρχείων, τις εθνικές γαίες και τα εργαστήρια κ.ά.: Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες», ό.π., σ. 42.

[19] Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό.π., σ. 56-60.

[20] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 293-294.

[21] Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 58.

[22] Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες», ό.π., σ. 34-35.

[23] Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 59.

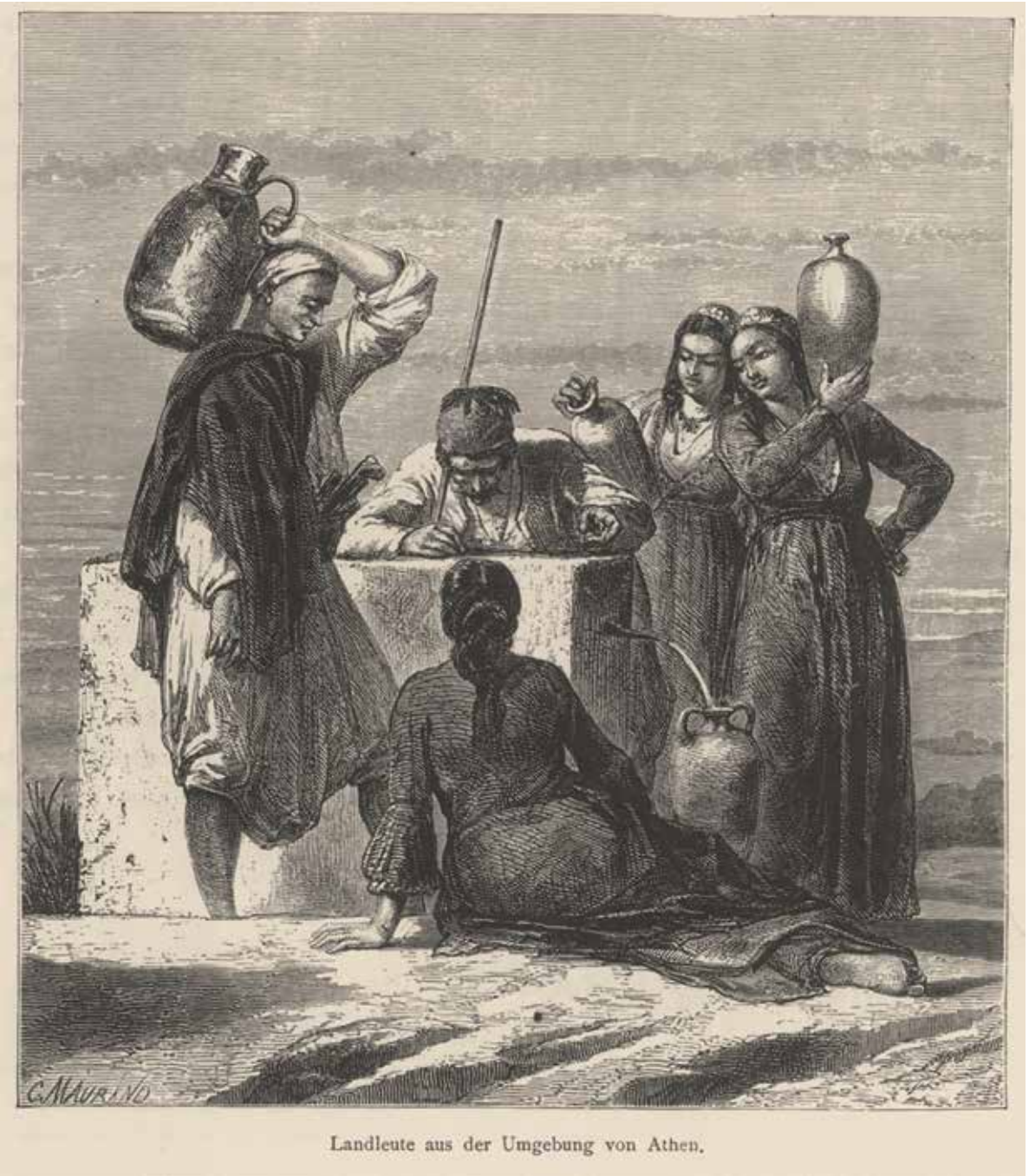

Αγρότες από τα περίχωρα των Αθηνών (πηγή: SCHWEIGER LERCHENFELD, Amand, (Freiherr von), *Griechenland in Wort und Bild, Eine Schilderung des hellenischen Konigreiches*, Λειψία, Heinrich Schmidt & Carl Günther, 1887/ Kettwig, Phaidon, 1992: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

λιτική υποτέλεια και την ελευθερία υπέστη την αναγκαία τομή σύμφωνα με την οποία θεσπίστηκε το δικαίωμα συμμετοχής για όλους τους πολίτες, χωρίς εξαίρεση, στη διαδικασία της ετήσιας δημοπρασίας των εθνικών προσόδων. Σε αυτό το πλαίσιο, πολλές κοινότητες, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, διεκδικούσαν την αγορά ή την υπενοικίαση των προσόδων της περιοχής τους, κυρίως, για λόγους αποφυγής ενδεχόμενων καταχρήσεων από τρίτους φοροενοικιαστές (υπερφορολόγηση, μεταφορά του φορολογούμενου προϊόντος σε μακρινά μέρη κ.λπ.).[24]

Σε ορισμένες περιπτώσεις που οι κοινότητες αποτύγχαναν να «αγοράσουν τον μουκατά» της περιοχής τους έναντι τρίτων, ξένων προς τον τόπο, φαίνεται ότι ξεσπούσαν διαμαρτυρίες των ντόπιων, οι οποίοι συχνά παρακώλυαν τις εργασίες συλλογής του φόρου από τον ξένο αγοραστή.[25] Ενδεικτικά, οι πληρεξούσιοι του χωριού Ασλάναγα της επαρχίας Καλαμάτας, τον Ιούλιο του 1823, διαμαρτύρονται για τις καταχρήσεις των Σπαρτιατών υπενοικιαστών των προσόδων της περιοχής τους, οι οποίοι «ζητούν το γέννημα να το κουβαλούμεν εις Καλαμάταν, γυρεύουν τα τοπιάτικα των εντοπίων, πουλία και άλλα πράγματα» και αιτούνται τη διαμεσολάβηση της Διοίκησης για την ανάληψη της συγκομιδής «των εθνικών εισοδημάτων» από την κοινότητά τους.[26]

Από τη μια, το έντονο ενδιαφέρον των απλών κατοίκων για την αγορά ή την υπενοικίαση των προσόδων τους και από την άλλη, η αδυναμία τους να ανταγωνιστούν τους οικονομικά ισχυρούς υποψηφίους στις δημοπρασίες ωθούσαν τις κοινότητες σε συμφωνίες με ευκατάστατα πρόσωπα για την «αγορά του μουκατά» εκ μέρους των κατοίκων τους. Ενδεχόμενη αθέτηση της συμφωνίας από τους ισχυρούς, σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι προκαλούσε αντιδράσεις των κατοίκων, οι οποίοι προσέτρεχαν στη Διοίκηση για την αποκατάσταση του δικαίου. Μια τέτοια περίπτωση περιγράφεται σε μια αναφορά των κατοίκων της επαρχίας Κυπαρισσίας –279 συνολικά υπογράφοντες– σύμφωνα με την οποία είχαν συνάψει συμφωνία με τον προύχοντα Νικόλαο Πονηρόπουλο[27] να αγοράσει τον «μουκατά» των εθνικών ελιών «από την Γερουσίαν διά όνομα της επαρχίας και να πληρωθεί η αγορά του είκοσι πέντε χιλιάδας γρόσια, τα δε περσευόμενα να είναι διά τα αναγκαία έξοδα της επαρχίας και στρατευμάτων.»[28] Τελικά, όπως περιγράφουν οι κάτοικοι, ο Πονηρόπουλος «ενώθη μετά των εφόρων και ενηγκαλίσθησαν την αγοράν διά εδικήν τους ωφέλειαν και όχι της επαρχίας, καθώς και απεδείχθη.»[29]

Όπως γίνεται εμφανές, η αναμόρφωση της φορολογίας σε ένα πλαίσιο όπου το αποδιδόμενο φορολογικό προϊόν προέκυπτε από τις παραγωγικές δραστηριότητες των φορολογούμενων και όχι από τη θέση τους σε ένα σύστημα υποτέλειας δεν εμπόδισε την ύπαρξη περιπτώσεων αυθαιρεσίας και υπερφορολόγησης της παραγωγής από τους φοροενοικιαστές. Αντιθέτως, οι αυθαίρετες επιβαρύνσεις, όχι μόνο διατηρήθηκαν, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, υποστηρίζεται από τους χωρικούς ότι ξεπερ-

[24] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 289.

[25] Σίμος Μποζίκης, «Δημοπρασίες δημοσίων προσόδων στην Ελληνική Επανάσταση. Κόσμοι του Εικοσιένα στις διαδικασίες ενός μηχανισμού», *Τοπικές κοινωνίες στον θαλάσσιο και ορεινό χώρο στα νότια Βαλκάνια 18ος-19ος αιώνας*, Κέρκυρα 2014, σ. 309.

[26] Όπως επισημαίνουν στην αρχή της επιστολής, είχαν διεκδικήσει την υπενοικίαση των προσόδων της περιοχής τους από τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη που ήταν ο πρώτος ενοικιαστής του μουκατά της επαρχίας Καλαμάτας, αλλά «επειδή η παρ' αυτού ζητουμένη τιμή ην υπερβολική, διά τούτο παραιτήθημεν από αυτήν την αγοράν»: ΑΕΠ, τ. 14, σ. 27.

[27] Για βιογραφικά στοιχεία του Νικόλαου Πονηρόπουλου βλ. Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, τ. Δ', Δεδεμάδη, σ. 187-188.

[28] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 39.

[29] *Στο ίδιο*.

νούσαν τις αντίστοιχες επί οθωμανικής κυριαρχίας.[30] Η διατήρηση των εν λόγω πρακτικών κατά την Επανάσταση συνέβαλλε στη δυσκολία αντίληψης των επαναστατικών μετασχηματισμών από τους κατοίκους, ο λόγος των οποίων σε ορισμένες αναφορές τους προς τη Διοίκηση παρέπεμπε σε μια οθωμανική πραγματικότητα (π.χ. σπαΐδες). Χαρακτηριστικά, σε αναφορά τεσσάρων χωριών της επαρχίας Τρίπολης, οι κάτοικοι αναφέρουν ότι «επί Τουρκίας τα εργατικά έβγαιναν και εδεκατίζοντο ως ρωμέικα, άχυρον από το τρίτον δεν εδίδαμεν· τώρα επί της ελευθερίας τα εργατικά μας τα διπλοδεκατίζουν, τα άχυρα των τρίτων ζητούν να μας τα πάρουν. Τους σπαΐδες τότε δεν τους εταγίζαμεν. Τώρα θέλοντες και μη θέλοντες τους ταγίζομεν [...] Ως και τες ρόβες (δημητριακοί καρποί), οπού ποτέ δεν εδεκατίζοντο, και αυτάς γυρεύουν να μας τας δεκατίσουν.»[31]

Ανεξάρτητα, όμως, από τις αυθαίρετες επιβαρύνσεις των φοροενοικιαστών η μείωση του αποσπώμενου υπερπροϊόντος, μέσω της τακτικής ετήσιας φορολογίας, έχει υποστηριχθεί ότι ελάφρυνε σημαντικά τους πληθυσμούς της επαναστατημένης Ελλάδας.[32] Στην περίπτωση που οι συνεισφορές των κατοίκων προς τη Διοίκηση και εν γένει τον Αγώνα περιορίζονταν αποκλειστικά στις τακτικές φοροδοτικές τους υποχρεώσεις, τότε ο παραπάνω ισχυρισμός θα είχε καθολική ισχύ. Στην εξίσωση, όμως, της οικονομικής κατάστασης των απλών κατοίκων, αν προσθέσουμε στον παρονομαστή των εξόδων τους τις έκτακτες εισφορές που κατά διαστήματα ζητούσε η Διοίκηση, τα συνεχή έξοδα των κατοίκων για άμεσες ανάγκες του Αγώνα (συντήρηση των στρατευμάτων κ.λπ.), αλλά και τα προβλήματα που προκαλούνταν στον οικονομικό κύκλο των χωρικών από ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες (αρπαγές, αυθαιρεσίες κ.λπ.) τότε θα πρέπει να ανασκευάσουμε εν μέρει τον παραπάνω ισχυρισμό. Η καταβολή από τους κατοίκους των προβλεπόμενων –ελαττωμένων– φόρων προς τους φοροενοικιαστές και των έκτακτων εισφορών προς τη Διοίκηση, σε συνδυασμό με τα επιπρόσθετα καθημερινά έξοδα που συνεισέφεραν για τις ανάγκες του Αγώνα, υποστηρίζεται ότι αποτελούσαν δυσβάσταχτα βάρη για τους χωρικούς. Έτσι, δεδομένης της έλλειψης πόρων ακόμη και για προσωπική κατανάλωση, αποστέλλονταν μαζικά συλλογικές αναφορές προς τη Διοίκηση, μέσω των οποίων οι κάτοικοι είτε αιτούνταν την απαλλαγή ή ελάφρυνση από τις φοροδοτικές τους υποχρεώσεις, είτε σε ακραίες περιπτώσεις αρνούνταν να τις καταβάλουν.

Βασικός παράγοντας που συνέβαλλε στην αδυναμία εκπλήρωσης των φοροδοτικών υποχρεώσεων των διαμαρτυρόμενων αποτελούσαν τα υπέρογκα έξοδα που κατέβαλλαν για τις ανάγκες του Αγώνα. «Τι να πρωτοπροφθάσωμεν και τι να πρωτοδώνωμεν, εσαστίσαμεν»,[33] αναρωτιούνται οι κάτοικοι τεσσάρων χωριών της Τρίπολης. Σε μια διαρκή εμπόλεμη πραγματικότητα που χαρακτηριζόταν από μια μόνιμη έκτακτη ανάγκη, προέκυπταν συνεχώς ζητήματα στα οποία καλούνταν να ανταποκριθούν με προσωπικά τους έξοδα οι τοπικές κοινότητες.

Όπως προαναφέραμε, οι πολίτες, εκτός από την ετήσια προβλεπόμενη φορολόγηση, επιβαρύνονταν κατά καιρούς με την καταβολή πρόσθετων εισφορών προς το Εθνικό Ταμείο, με τη μορφή γενικών εσωτερικών εράνων, ως αποτέλεσμα της ανεπάρκειας των εσόδων που προέρχονταν από τη φοροενοικίαση να καλύψουν τις πολύπλευρες ανάγκες της Επανάστασης. Οι γενικοί αυτοί έρανοι, τη διενέργεια των οποίων αναλάμβανε κυρίως

[30] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 27. ΑΕΠ, τ. 12, σ. 114-115. *Στο ίδιο*, σ. 263-264.

[31] *Στο ίδιο*, σ. 114.

[32] Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες», ό.π., σ. 38.

[33] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 114.

η Προσωρινή Διοίκηση[34] είχαν είτε τη μορφή φόρου, όπως ο έρανος που στις αρχές του 1822 ονομάστηκε ψυχόγροσο (επιβάρυνση 1 γρ. ανά ψυχή), είτε τη μορφή βίαιου και αναγκαστικού δανείου, όπως ο έρανος του Ιουνίου του 1823.[35]

Κρίνοντας από το γεγονός ότι οι επτά από τις δώδεκα αναφορές που αποστέλλονται κατά το δεύτερο μισό του Ιουνίου του 1823 αφορούν σε αιτήματα απαλλαγής από τον έρανο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η απόπειρα συλλογής του προσέκρουσε στις μαζικές αντιστάσεις των κατώτερων στρωμάτων. Μάλιστα, συγκριτικά με τους προγενέστερους εράνους, η απόδοση του συγκεκριμένου ήταν ιδιαίτερα χαμηλή.[36] Στην ιστοριογραφία η αποτυχία σύναξης του επιθυμητού ποσού του εράνου ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα διενέξεων και ανταγωνισμών στο εσωτερικό της Διοίκησης. Χωρίς να επιχειρούμε να ανασκευάσουμε τη συγκεκριμένη αντίληψη αλλά περισσότερο να τη συμπληρώσουμε, θα υποστηρίζαμε ότι η μαζικότητα των διαμαρτυριών των κοινοτήτων και η άρνηση σε ορισμένες περιπτώσεις καταβολής του εράνου, πιθανόν να συνέβαλαν στην αποτυχία σύναξης του προβλεπόμενου ποσού.

Ο συχνότερος λόγος που οι χωρικοί επικαλούνταν για να απαλλαγούν ή να ελαφρυνθούν από τις τακτικές και έκτακτες συνεισφορές τους προς τη Διοίκηση ήταν η καταβολή εκ μέρους τους υπέρογκων ποσών για στρατιωτικές επιχειρήσεις αλλά και για τη διατροφή και συντήρηση των στρατιωτικών σωμάτων.[37] Ενδεικτικά, οι Κορίνθιοι σε δύο αναφορές τους, με τις οποίες αιτούνται απαλλαγή από «το δέκατο των σταφίδων», θυμίζουν στη Διοίκηση ότι «την πρώτην πολιορκίαν του φρουρίου της Ακροκορίνθου, την [...] εκάμαμεν με εδικά μας εφόδια και τροφάς [...] και μόνο ημείς αφιερώσαμεν εις το έθνος όσα λάφυρα ελάβομεν από του φρουρίου· μ' όλον τούτο, αντί να λάβωμεν αμοιβάς και βραβεία των αγώνων μας, δοκιμάζομεν όλον το εναντίον και, κατατυραννούμενοι ως είλωτες, εφθάσαμεν εις τα έσχατα της απελπισίας, χωρίς να εισακουώμεθα εις τα εύλογα παράπονά μας.»[38] Στο ίδιο πλαίσιο, οι μοναχοί του μοναστηρίου της Ρεκίτζας, αιτούνταν από τη Διοίκηση «να χαρισθή ...η δεκατιά του μοναστηριού», καθώς θυσίασαν «όλην την κατάστασιν του μοναστηριού εις τα διαβαίνοντα ελληνικά στρατεύματα, χωρίς [...] καμμίαν ανταμοιβήν» και απειλούσαν να το εγκαταλείψουν.[39]

Ένας επιπλέον παράγοντας που καθιστούσε τους πληθυσμούς ανίκανους να καταβάλουν τους φόρους σχετιζόταν με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων τους. Ανάλογα με το μέγεθος του προβλήματος, προσαρμοζόταν και το αίτημα προς τη Διοίκηση για απαλλαγή ή για παράταση πληρωμής του φόρου. Έτσι, οι κάτοικοι της επαρχίας του Ναυπλίου, οι οποίοι «όλοι γενικώς χωρίς εξαίρεσιν είναι γεωργοί», αιτούνταν μέσω του επάρχου τους απαλλαγή από την καταβολή του εράνου του Ιουνίου του 1823, καθώς «την γην από την οποίαν περιμένουν πρόσοδον είναι δύο χρόνοι οπού την έχουν διόλου ακαλλιέργητον.»[40] Σε άλλη περίπτωση, τα χωριά της επαρχίας του Αγίου Πέτρου αιτούνταν την παράταση της καταβολής του ποσού του ίδιου εράνου έως «τα τέλη Αυγούστου, ώστε άλλοι να θερίσωμεν και

[34] Το 1822 αντίστοιχο έρανο είχε αναλάβει η Πελοποννησιακή Γερουσία στην Πελοπόννησο για την κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών του πολέμου έναντι του οθωμανικού στρατού του Δράμαλη. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Καραβίας Διον., Αθήνα 1904, σ. 9-10.

[35] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 399-400.

[36] *Στο ίδιο*, σ. 416-420.

[37] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 99. ΑΕΠ, τ. 12, σ. 165-166. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 49-50. ΑΕΠ, τ. 12, σ. 141-142. ΑΕΠ, τ. 13, σ. 345. *Στο ίδιο*, σ. 346. *Στο ίδιο*, σ. 328-329.

[38] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 165-166. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 99.

[39] ΑΕΠ, τ. 13, σ. 358.

[40] *Στο ίδιο*, σ. 328-329.

Αλβανός στρατιώτης της Πελοποννήσου (πηγή: BARTHOLDY, Jakob Ludwig Salomo, *Voyage en Grèce fait dans les années* 1803 et 1804, ..., Traduit de l'Allemand par A. du C****, τ. II, Παρίσι, Dentu, M.D.CCC.VII [=1807]: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

να πωλήσωμεν εκ της υστερήσεώς μας, άλλοι δε να τρυγήσωμεν και να πωλήσωμεν το κρασί μας και ούτω να δυνηθώμεν να εκτελέσωμεν την επιταγήν της Διοικήσεως.»[41]

Όπως, όμως, αναδεικνύει η μαζικότητα των υπογραφών και το πλήθος των αναφορών, τα καίρια προβλήματα στην παραγωγή προέρχονταν από την εξωγενή και καταστροφική παρέμβαση τρίτων και ιδιαίτερα των στρατιωτικών σωμάτων της Επανάστασης. Όπως είναι γνωστό, τα ένοπλα σώματα, μολονότι θεωρητικά βρίσκονταν υπό τις διαταγές της Προσωρινής Διοίκησης, δεν συγκροτούσαν έναν ενιαίο επαναστατικό στρατό. Πρακτικά, λοιπόν, όχι μόνον το μονοπώλιο της βίας δεν ανήκε στη Διοίκηση, αλλά και με ιδιαίτερη δυσκολία αυτή έλεγχε τη δράση των στρατιωτικών σωμάτων στην ύπαιθρο.[42] Όπως μαρτυρούν οι αναφορές, στρατιωτικές ομάδες λειτουργούσαν ως ομάδες ληστών που ρήμαζαν κυριολεκτικά κοινότητες και χωριά της Πελοποννήσου που βρίσκονταν κοντά σε κεντρικά περάσματα ή σε συγκροτημένα στρατόπεδα. Άλλωστε, δεν θεωρούμε τυχαίο το γεγονός ότι οι συλλογικές αναφορές που καταγγέλλουν καταχρήσεις στρατιωτών προέρχονται κυρίως από τις γύρω περιοχές της Τρίπολης, του Άργους και της Κορίνθου. Ιδιαίτερα για τους πληθυσμούς της Πελοποννήσου, οι οποίοι, λόγω της εκκαθάρισης και της εκδίωξης από την Πελοπόννησο των ληστρικών συμμοριών στις αρχές του 19ου αιώνα,[43] είχαν εν μέρει απαλλαγεί από ληστρικές επιδρομές, η επαναφορά των ενόπλων ομάδων στην Πελοπόννησο και η κατακόρυφη αύξηση των φαινομένων ληστείας φαίνεται ότι ενέτειναν την απόγνωσή τους και προκάλεσαν τη μαζική αποστολή συλλογικών διαμαρτυριών προς την κεντρική Διοίκηση, οι οποίες καλύπτουν περισσότερο από το 18% του συνόλου των αναφορών που βρέθηκαν στα ΑΕΠ.

Οι καταχρήσεις των ενόπλων ομάδων προκαλούσαν ζημιές σε όλο το φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας των χωρικών, αλλά και στις περιουσίες τους. Οι κάτοικοι του Μπασάκου, οικισμού στα περίχωρα της Τριπολιτσάς, σε αναφορά τους προς τη Διοίκηση συμπυκνώνουν σε δύο προτάσεις την εμπειρία της πλειοψηφίας των διαμαρτυρομένων: «Δεν έχομεν τι καν την πείναν μας να θεραπεύσωμεν, καθότι, αν σπείρωμεν, δεν θερίζομεν. Και αν ολίγα τινά θερίσωμεν, ουδέν έχομεν. Αν φυτεύσωμεν, ουδέν απολαμβάνομεν.»[44] Οι επιθέσεις των στρατιωτών έπληττα ανεπανόρθωτα τα μέσα παραγωγής των κατοίκων. Στο πλαίσιο αυτό, η πιο συχνή διαμαρτυρία ήταν ότι οι στρατιώτες έθρεφαν τα άλογά τους με τα σπαρτά των αγροτών, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του προϊόντος που φύτρωνε, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τη διατροφή τους και τη φοροδοτική τους ικανότητα.[45] Επιπλέον, αρπαγές ή σφαγές «καματερών» βοδιών[46] προκαλούσαν σοβαρά προβλήματα στο όργωμα των χωραφιών, ενώ καταστροφές εργαστηρίων είχαν καταλυτικές συνέπειες για τον μεταποιητικό τομέα.[47]

Οι περισσότερες διαμαρτυρίες, βέβαια, αφορούσαν αρπαγές βασικών προϊόντων κατανάλωσης, αλλά και των προϊόντων που παρήγαγαν οι χωρικοί. Οι

[41] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 141-142.

[42] Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821,* Θεσσαλονίκη 1948· Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο Χρήστος Λούκος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821,* Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού/Μνήμων 2018.

[43] Anna Vlachopoulou, "Like the Mafia? The Ottoman military presence in the Morea in the eighteenth century", στο Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, University of Crete, Rethymno 2007, σ. 123-135.

[44] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 22.

[45] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 57.

[46] Καματερό βόδι: βόδι που το χρησιμοποιούσαν στο όργωμα.

[47] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 130-131. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 19-20. ΑΕΠ, τ. 14, σ. 185-186.

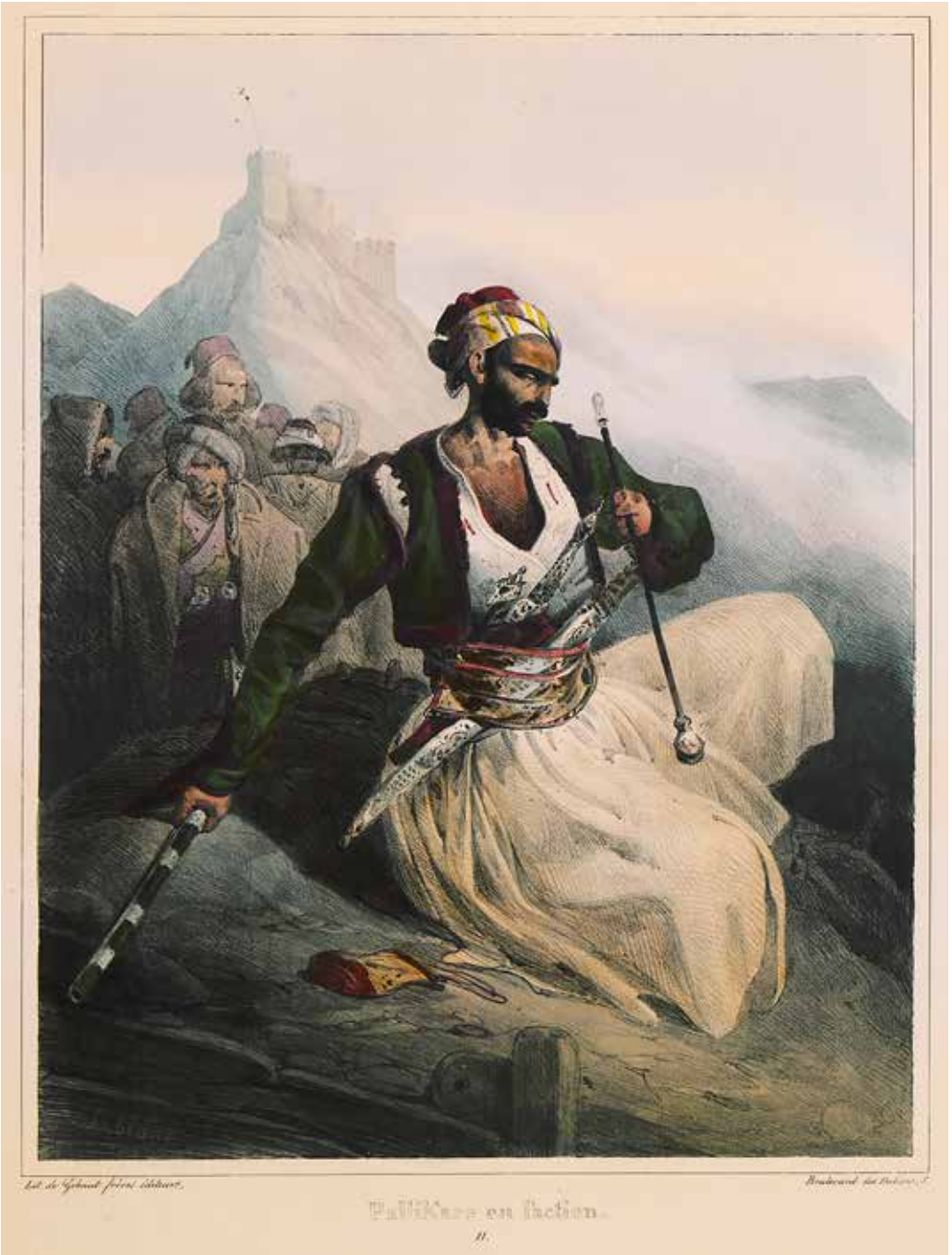

Παλικάρι, μέλος ατάκτου στρατιωτικού σώματος της Πελοποννήσου, με τη φατρία του. (πηγή: LE BLANC, Theodore, *Croquis d'après nature faits pendat trois ans de sejour en Grèce et dans le Levant*, Παρίσι, Gihaut, 1833-4: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

αναφορές βρίθουν από καταγγελίες, σύμφωνα με τις οποίες οι στρατιώτες άρπαζαν «κρέατα, κριθάρια, τυριά», ψωμιά, ζώα (βόδια, κοτόπουλα κ.λπ.), ποτά («ρακία και κρασία»).[48] Οι ληστρικές πρακτικές των στρατιωτικών σωμάτων προκαλούσε έλλειψη των βασικών μέσων επιβίωσης των αγροτών και ως εκ τούτου την αδυναμία ανταπόκρισής τους στις υλικές ανάγκες της Επανάστασης. Ενδεικτικά, οι κάτοικοι του Ομέρ Τζαούση και του Αγίου Σώστη, χωριών της Αρκαδίας, σε αναφορά τους δήλωναν την αδυναμία πληρωμής του εράνου καθώς «τα καθ' ημέραν απερνοδιαβαίνοντα στρατεύματα, χωρίς συμπάθειαν, χωρίς συνείδησιν, δεν μας άφησαν ούτε μιαν κλωστήν».[49]

Η ληστρική συμπεριφορά των στρατιωτικών ομάδων που συνοδευόταν «μετά πολλών ραβδισμών θανατηφόρων και υβριτών αισχρών και τουφεκισμάτων»,[50] σε συνδυασμό με τις επιπλέον επιβαρύνσεις εκ μέρους της Διοίκησης, δημιουργούσε μια εκρηκτική πραγματικότητα για τα υπάλληλα στρώματα, η οποία αποτυπωνόταν σε αναφορές με έντονη κριτική διάθεση απέναντι στην κεντρική αρχή. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες αναφορές, οι κάτοικοι που υφίσταντο τις καταχρήσεις των στρατιωτών, εγκαλούσαν τη Διοίκηση ότι «έπρεπε δικαιότατα να βοηθήση ταύτα τα πέριξ χωρία και όχι έρανον να ζητή παρά του μη έχοντος»,[51] ενώ της ανακοίνωσαν –χωρίς απλά να αιτούνται απαλλαγή– ότι «έρανον ούτε έχομεν, ούτε δυνάμεθα, ούτε υποφέρομεν.»[52]

Για τους διαμαρτυρόμενους κατοίκους οι φοροαπαλλαγές και οι φοροελαφρύνσεις, που θεωρούνταν το αντιστάθμισμα για τα υπέρογκα έξοδα, τις θυσίες αίματος και τις καταχρήσεις που υφίσταντο, όφειλαν να παραχωρηθούν από τη Διοίκηση, σε ένα πλαίσιο αποκατάστασης του δικαίου. Η ανάγκη των κατοίκων της επαναστατημένης Ελλάδας για κεντρική Διοίκηση δεν προέκυπτε μόνον από τη συμφωνία για έναν συνολικό συντονισμό των στρατιωτικών δυνάμεων των επαναστατημένων. Προέκυπτε και από την αναγκαιότητα ύπαρξης αποτελεσματικών μηχανισμών αποσυμπίεσης και ελέγχου των οξυμένων αντιθέσεων και αδικιών που προκαλούσε ο πόλεμος στο εσωτερικό της επαναστατημένης κοινωνίας. Η Προσωρινή Διοίκηση, ως κεντρική αρχή, έπρεπε να απλώσει αποτελεσματικά τους ιστούς της διοίκησης σε όλες τις επαναστατημένες περιοχές, να μετατραπεί σε προστάτη των πολιτών, να γίνει δέκτης των προβληματισμών και των αιτημάτων τους και να παρεμβαίνει, ισορροπώντας τις εντάσεις.

Όπως αναδεικνύεται στις αναφορές, η αντίληψη των αναφερόμενων ότι η Διοίκηση όχι μόνο δεν εκπλήρωνε τον ρόλο που είχε αναλάβει ως προστάτιδα του δικαίου και του λαού, αλλά αντιθέτως τους επιβάρυνε με επιπλέον δοσίματα, αύξανε τα επίπεδα ανασφάλειας και απόγνωσή τους. Η νομιμοποίηση της επαναστατικής εξουσίας από τους κατοίκους δεν ήταν κάτι αυτονόητο, αλλά αποτελούσε ένα διαρκές διακύβευμα. Όπως για την Οθωμανική Διοίκηση ο Κύκλος της Δικαιοσύνης,[53] σύμφωνα με τον οποίο η ευημερία των υπηκόων και ως εκ τούτου του κράτους εξαρτάτο από τη διατήρηση και απονομή της δικαιοσύνης, λειτουργούσε ως νομιμοποιητικό αξίωμα της σουλτανικής εξουσίας, έτσι και για την Προσωρινή Διοίκηση η

[48] *Στο ίδιο*. ΑΕΠ, τ. 13, σ. 353.

[49] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 20.

[50] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 58.

[51] *Στο ίδιο.*

[52] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 20.

[53] D. Douwes, *Justice and Oppresion. Ottoman Rule in the Province of Damascus and the District of Hama 1785-1841*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Ναϊμέχεν 1994, σ. 2-4· L. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, *E.J. Brill*, Leiden (1996), σ. 283.

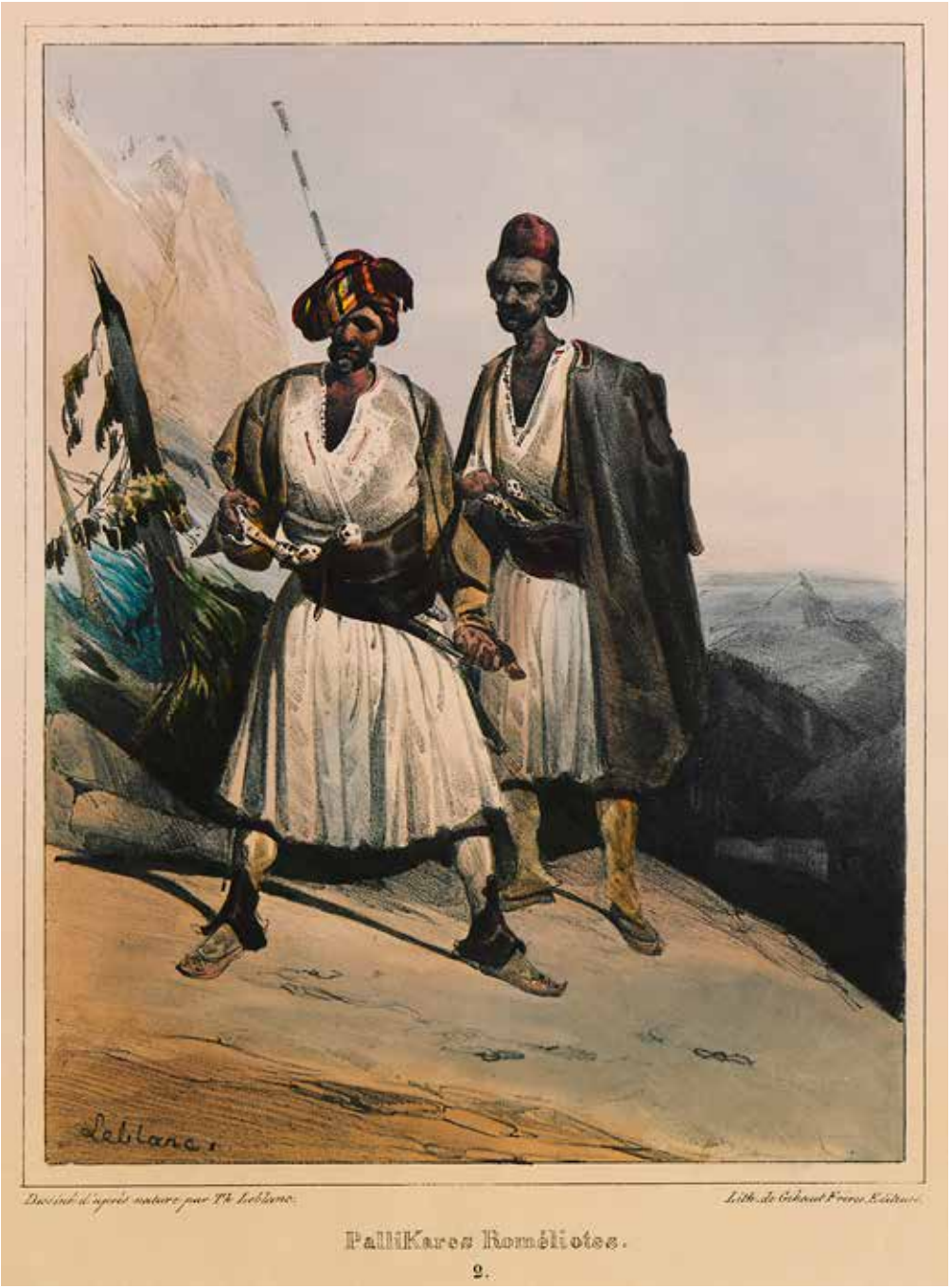

Παλικάρια, μέλη ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων της Ρούμελης (πηγή: LE BLANC, Theodore, *Croquis d'après nature faits pendat trois ans de sejour en Grèce et dans le Levant,* Παρίσι, Gihaut, 1833-4: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

απονομή της δικαιοσύνης ήταν βασική παράμετρος για την απόσπαση νομιμοποίησης από το σύνολο των επαναστατημένων.

Οι ανάγκες πρόνοιας στο προσκήνιο

Η Επανάσταση, ως πολεμικό γεγονός, εκτός από τις συνέπειες που επέφερε στο φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας των παραγωγών, αύξανε το ποσοστό του πληθυσμού που οδηγούνταν ή βρισκόταν εκτός παραγωγής και εκδιωκόταν από τον τόπο κατοικίας τους. Δημιουργούσε, λοιπόν, κύματα προσφύγων, οι οποίοι εκδιωκόμενοι από τις εστίες τους κατευθύνονταν σε ασφαλείς περιοχές στο εσωτερικό της επαναστατημένης επικράτειας, ενώ παράλληλα, διόγκωνε τους πληθυσμούς που ήταν αποκλεισμένοι από τη σφαίρα της παραγωγής και στερούνταν τα μέσα επιβίωσης (χήρες με ανήλικα τέκνα, ορφανά, φτωχοί, άρρωστοι κ.λπ.), με αποτέλεσμα η ανάγκη για κοινωνική αρωγή προς αυτά τα τμήματα των επαναστατημένων να είναι επιτακτική. Οι νέες ανάγκες δημιούργησαν πεδία και λόγους προνοιακής πολιτικής την οποία, βέβαια, δεν μπορούσαν πλέον να αναλάβουν οι κοινότητες και η Εκκλησία, όπως έκαναν στο παρελθόν. Φυσικός αποδέκτης, λοιπόν, των αιτημάτων για εύνοια και πρόνοια ήταν η Διοίκηση, η οποία με ελάχιστους πόρους και ανύπαρκτες υποδομές έπρεπε να διαθέσει κομμάτι των δημοσίων εσόδων και να ενεργοποιήσει μηχανισμούς για την κάλυψη των αναγκών. Μεταξύ των συλλογικών αιτημάτων πρόνοιας, αξίζει να σταθούμε σε μια αλληλογραφία μεταξύ ορισμένων χηρών του χωριού Λουκά (Τρίπολης), της Διοίκησης και του έπαρχου, καθώς φωτίζει σημαντικές πτυχές της διαχείρισης των προνοιακών αναγκών κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης.

Στην πρώτη αναφορά των χηρών, τον Ιούνιο του 1823, προς τη Διοίκηση περιγράφεται ότι «η Σεβαστή Γερουσία την απερασμένην χρονιά μάς είχεν δώσει στους σπαήδες του χωριού μας διαταγήν και μας έδωσαν διά έναν χρόνον γέννημα διά ζωοτροφίας, εμάς και των μπαιδιών μας, προς δώδεκα οκάδες τον μήνα της κάθε ψυχής. Εφέτος, επειδή το χωργιό μας επουλήθη εις άλλους σπαήδες, δεν μας έδιναν τίποτες.»[54] Έτσι, «αι χηρεύουσαι και τω λιμώ απολλύμεναι» παρακαλούσαν τη Διοίκηση να δώσει εντολή, ώστε να συνεχίσει η παροχή αλευριού για την εξασφάλιση της τροφής τους, ενώ παράλληλα αιτούνταν την απαλλαγή τους από δοσίματα.[55]

Πριν την Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους (Απρ. 1823) και τη συγκεντροποίηση της εξουσίας σε μια ενιαία Διοίκηση, μέρος των έκτακτων προνοιακών αναγκών φαίνεται ότι καλυπτόταν από τον τοπικό Οργανισμό (Πελοποννησιακή Γερουσία). Με τη διάλυση των τοπικών Οργανισμών, η εξυπηρέτηση των επιμέρους αναγκών για πρόνοια, που κάλυπτε στο παρελθόν η Γερουσία, πέρασε αποκλειστικά στην ευθύνη της Προσωρινής Διοίκησης, η οποία όφειλε να ανταποκριθεί στις εκκλήσεις των πληθυσμών για κάλυψη των αναγκών τους.

Η Διοίκηση ανταποκρινόμενη στις ανάγκες των χηρών ενέκρινε το αίτημα και διέταξε τον έπαρχο «να μη συγχωρή το να υποβάλλωνται εις έρανον δι' εκστρατείαν εκείναι των οποίων οι άνδρες εφονεύθησαν πολεμούντες υπέρ πατρίδος».[56] Ο έπαρχος της Τρίπολης, από την άλλη, δήλωσε την οικονομική του αδυναμία να εξοικονομήσει «το άλευρον των χηράδων»[57] για το απαιτούμενο διάστημα, με αποτέλεσμα να επανέλθουν οι χήρες με δεύτερη αναφορά στην οποία επαναλάμβαναν το αίτημα.

[54] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 189.

[55] *Στο ίδιο*, σ. 182.

[56] *Στο ίδιο.*

[57] ΑΕΠ, τ. 13, σ. 283.

Παλικάρια και οπλαρχηγοί μπροστά από τον ναό του Απόλλωνα στην Αρχαία Κόρινθο (πηγή: LE BLANC, Theodore, *Croquis d'après nature faits pendat trois ans de sejour en Grèce et dans le Levant*, Παρίσι, Gihaut, 1833-4: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Έλληνας αξιωματικός από το Ναύπλιο, 1825 (πηγή: STACKELBERG, Otto Magnus von, *Costumes & Usages des Peuples de la Grèce Moderne dessinés sur les lieux*..., Παρίσι, Senefelder & Formentin pour Marino, περ. 1828: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Έλληνας οπλαρχηγός (πηγή: PEYTIER, Eugène, *Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition. The Peytier Album in the Stephen Vagliano Collection*, Αθήνα, National Bank of Greece, 1971: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

Η διαχείριση, λοιπόν, της πρόνοιας προσέκρουε στις ανύπαρκτες υποδομές και στους ελάχιστους πόρους που διέθετε η Προσωρινή Διοίκηση. Υπό αυτές τις δυσχερείς συνθήκες, η Διοίκηση εξέδωσε νόμο για «ακριβή κατάλογον των χηρών και ορφανών των υπέρ πατρίδος φονευθέντων»[58] με σκοπό την πλήρη φοροαπαλλαγή τους. Η προσπάθεια της κεντρικής αρχής για άμεση ανταπόκριση στις εκκλήσεις για παροχή πρόνοιας δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο σε ένα γενικό αίσθημα ευθύνης για την κάλυψη των αναγκών των επαναστατημένων, όπως φαίνεται από τις επίσημες απαντήσεις της. Οι πολιτικοί και κοινωνικοί ανταγωνισμοί της περιόδου μετά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση στο εσωτερικό των επαναστατών αποτέλεσαν σημαντικό μοχλό πίεσης για την ανάληψη πολιτικών ανακούφισης. Έτσι, οι χήρες στις αναφορές τους χρησιμοποιούν ως βασικό επιχείρημα το γεγονός ότι η Πελοποννησιακή Γερουσία είχε σταθεί αρωγός στις ανάγκες τους, με κύριο σκοπό την άσκηση πίεσης προς τη Διοίκηση. Επιπλέον, η εξασφάλιση κοινωνικής αρωγής προς τις χήρες και τα ορφανά αποτελούσε σημαντική παράμετρο και κινητήριο δύναμη για τη συμμετοχή του αντρικού πληθυσμού στον πόλεμο. Η παροχή των απαραίτητων μέσων επιβίωσης για τις οικογένειες των αγωνιστών προκύπτει ως αναγκαία για τη συνέχιση της Επανάστασης, με αποτέλεσμα την αναβάθμιση του ρόλου των γυναικών και τη νομιμοποίηση της πολιτικής τους παρέμβασης σε αποφάσεις της Διοίκησης. Η παρέμβασή τους όμως ανιχνεύεται μόνο σε αυτό το πεδίο, όπως προκύπτει από την παντελή έλλειψη γυναικείων ονομάτων στις υπογραφές των υπόλοιπων συλλογικών αναφορών. Με λίγα λόγια, οι γυναίκες αποκτούσαν βήμα συλλογικής πολιτικής παρέμβασης μόνον ετεροπροσδιοριζόμενες από τον θάνατο των αντρών τους και αποκλειστικά για θέματα πρόνοιας.[59]

Εκτός, όμως, από αυτές τις ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες, αιτήματα για φοροαπαλλαγές στο πλαίσιο της κοινωνικής αρωγής συνέτασσαν και πληθυσμοί οι οποίοι λόγω του πολέμου είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους και είχαν καταφύγει σε ασφαλείς περιοχές στο εσωτερικό της επαναστατημένης επικράτειας. Σε αυτό το πνεύμα, οι κάτοικοι της Κορώνης, οι οποίοι «μετά την καταστροφήν της πατρίδος των και μετά τον μέγαν αφανισμόν από τους εν τω φρουρίω εχθρούς κινητής και ακινήτου ουσίας των» διέφυγαν προς τη γειτονική επαρχία της Καλαμάτας, παρακαλούσαν για την απαλλαγή τους από τον έρανο με τον οποίο επιβαρύνονταν από τους Καλαματιανούς. Τα αιτήματα φοροαπαλλαγής, βέβαια, μπορούσαν να λειτουργήσουν και ως κίνητρα για επαναπατρισμό προσφύγων στον τόπο τους, με την προϋπόθεση ότι είχε αποφευχθεί ο κίνδυνος από τους Οθωμανούς. Χαρακτηριστικά, οι κάτοικοι της Βόχας (Κορινθίας), οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει την πεδιάδα για τα ορεινά της περιοχής, λόγω των συνεχών επιδρομών των Οθωμανών από το κάστρο της Ακροκορίνθου, επιθυμούσαν να επανεγκατασταθούν στην πεδιάδα, αφού «το πέσιμον του κάστρου αναγεννά την ελπίδα να κατοικήσωμεν την πατρίδα.» Παρ' όλα αυτά, λόγω της φυγής τους, δεν διέθεταν βασικά μέσα που θα επέτρεπαν τον επαναπατρισμό τους. Σύμφωνα με τους κατοίκους, λοιπόν, «ο μόνος τρόπος εις το να ενθαρρύνη όλους ημάς εις κατοίκησιν της πατρίδος μας και καλιέργειαν αυτής, είναι η σεβαστήν Διοίκησιν να μας χαρίση τριτοδέκατα, και δέκατα των εις την πεδιάδα Βόχαν ιδικών μας και εθνικών κτημάτων».[60]

Με τη διεκδίκηση των Βοχαϊτών ευθυγραμμίζεται

[58] ΑΕΠ, τ. 9, σ. 239.

[59] Άννα Ματθαίου, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα: μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας [ελληνικές μαρτυρίες, 17ος–αρχές 19ου αι.]*, Μέλισσα, Αθήνα 2019, σ. 177.

[60] ΑΕΠ, τ. 17, σ. 98.

Βοσκοί της Αρκαδίας (πηγή: STACKELBERG, Otto Magnus von, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Βερολίνο, G. Reimer, 1831: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

και ο έπαρχος της Κορίνθου, ο οποίος αφενός επισημαίνει τα οικονομικά οφέλη που θα αποκομίσει από το επόμενο έτος η Διοίκηση, καθώς οι κάτοικοι θα είναι «εις κατάστασιν να οργώσωσιν όλη την πεδιάδα», και αφετέρου τα ιδεολογικά οφέλη που θα απολάβει η Διοίκηση μέσω της ικανοποίησης του αιτήματος, αφού όπως αναφέρει «ο δε μικρός ούτος λαός θέλει εγχαράξει εις τα ενδόμυχα της καρδίας του την ευγνωμοσύνην και αυτά τα νήπια τραυλίζοντα θέλουσι άδει ωδάς της μεγαλοπρεπούς ταύτης δωρεάς». Την περίοδο που στέλνονται οι εν λόγω αναφορές (αρχές Νοεμβρίου 1823), κατά την οποία τα δύο σώματα της κεντρικής Διοίκησης (Εκτελεστικό και Βουλευτικό σώμα) έχουν διασπαστεί και η πρώτη φάση του εμφυλίου στο εσωτερικό των Ελλήνων βρίσκεται σε εξέλιξη, η κοινωνική και πολιτική νομιμοποίηση για τις ανταγωνιζόμενες δυνάμεις αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, με αποτέλεσμα την αναβάθμιση του αιτήματος των Βοχαϊτών.[61] Η πίεση των επαναστατημένων για λήψη μέτρων πρόνοιας λόγω των εκτεταμένων αναγκών που δημιουργούσε ο πόλεμος, σε συνδυασμό με τον αγώνα που διεξαγόταν μεταξύ των συγκρουόμενων πόλων των πρωταγωνιστών της Επανάστασης για κοινωνική και πολιτική νομιμοποίηση, φαίνεται να αποτελούσαν βασικούς παράγοντες που υποχρέωναν τη Διοίκηση στην κάλυψη αναγκών πρόνοιας.

Γη και ελευθερία

Μια δεύτερη δέσμη αιτημάτων που εμφανίζεται στις αναφορές, αφορά τα περί εθνικών ακινήτων αιτήματα. Οι αναφορές αυτές, μολονότι λίγες σε αριθμό και διάσπαρτες στον χρόνο,[62] θεωρούμε ότι μας παρέχουν ορισμένες πτυχές του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν το φλέγον ζήτημα των εθνικών ακινήτων τα κατώτερα στρώματα της επαναστατημένης κοινωνίας. Τα εθνικά ακίνητα, στα οποία ενσωματώθηκαν όλες οι πρώην οθωμανικές δημόσιες και ιδιωτικές κτήσεις, εκτός όσων ήταν στην κατοχή των μέχρι πρότινος χριστιανών ραγιάδων,[63] συγκροτούσαν ένα δημόσιο κεφάλαιο, η αξιοποίηση του οποίου, μέσω της άντλησης προσόδων από αυτά αλλά και της εκποίησης ενός μέρους τους, ήταν καταλυτική για τα οικονομικά της Επανάστασης. Όπως είναι γνωστό, η βασική διάκριση που έγινε από την αρχή της Επανάστασης επί του συνόλου της εθνικής περιουσίας ήταν ο χωρισμός της σε φθαρτά και άφθαρτα κτήματα. Τα άφθαρτα κτήματα περιλάμβαναν τις καλλιεργούμενες γαίες, ενώ τα φθαρτά το σύνολο των κτημάτων που υπόκειντο σε φθορές, όπως σπίτια, εργαστήρια, αποθήκες κ.ά. στο εσωτερικό των πόλεων, αλλά και ελαιοτριβεία και μύλους στην ύπαιθρο.[64]

Στο νέο καθεστώς, το ζήτημα της εκποίησης των εθνικών ακινήτων και ιδιαίτερα των γαιών συνδέθηκε με τις διενέξεις μεταξύ των πρωταγωνιστών για την πολιτική ηγεμονία στην Επανάσταση, αφού ο έλεγχος των στρατηγικών αυτών πόρων εξασφάλιζε αφενός τα απαραίτητα οικονομικά ερείσματα για τη διαμόρφωση της πολιτικής κυριαρχίας και αφετέρου την άσκηση ή διατήρηση του κοινωνικού ελέγχου στα στρώματα

[61] Βλ. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα,* Πλέθρον/Δοκιμές, Αθήνα 1997.

[62] Στο σύνολό τους είναι έξι. Οι τρεις από αυτές στέλνονται το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1823, ενώ οι άλλες τρεις την άνοιξη του 1826. ΑΕΠ., τ. 3, σ. 215. *Στο ίδιο*, σ. 242-243. *Στο ίδιο*, σ. 247-249. ΑΕΠ., τ. 11, σ. 53. *Στο ίδιο*, σ. 103-106. ΑΕΠ. τ. 12, σ. 190.

[63] Π. Νάκος, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 20-22.

[64] Εύη Καρούζου, «Ζητήματα Κατοχής», ό.π., σ. 149-161. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία...,* ό.π., σ. 380-382.

Γιδοβοσκοί της Αρκαδίας (πηγή: STACKELBERG, Otto Magnus von, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen,* Βερολίνο, G. Reimer, 1831: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

της υπαίθρου.[65] Η εκποίηση της εθνικής περιουσίας, βέβαια, δεν θα μπορούσε να μην αφορά το κομμάτι της κοινωνίας που είχε παραγωγική σχέση με αυτήν.

Στην παραδοσιακή ιστοριογραφία, η στάση του «λαϊκού στοιχείου» στο συγκεκριμένο ζήτημα έχει συσχετιστεί με τις αντιστάσεις των οπλαρχηγών και των απλών στρατιωτών ενάντια στις εκποιήσεις των εθνικών γαιών κατά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση και την επιδίωξη μιας δικαιότερης διανομής μετά τον πόλεμο.[66] Από τη μία, η συγκεκριμένη αντίληψη, κατά την οποία οι επιδιώξεις των κατώτερων στρωμάτων για τη διανομή των εθνικών γαιών μετατίθενται για μετά τη λήξη του πολέμου, συσκοτίζει ενδεχόμενες διεκδικήσεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Από την άλλη, η έμφαση της παραδοσιακής ανάγνωσης, σε αντιστάσεις που αφορούν αποκλειστικά εκποιήσεις γαιών, αποκρύπτει την ύπαρξη ενδεχόμενων αντιστάσεων στις διενεργηθείσες, κατά την Επανάσταση, εκποιήσεις των εθνικών φθαρτών κτημάτων. Όπως αναδεικνύεται από τον χρόνο αποστολής των συλλογικών διαμαρτυριών προς την Προσωρινή Διοίκηση, οι κάτοικοι επιχειρούσαν με τις αναφορές τους να παρέμβουν σε ειλημμένες αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων και της Διοίκησης για εκποίηση των εθνικών ακινήτων. Ουσιαστικά, η διαδικασία της εκποίησης του μέρους των εθνικών ακινήτων που είχαν φθαρτό ιδιοκτησιακό καθεστώς ξεκινά μετά από απόφαση της Β΄ Εθνοσυνέλευσης του Άστρους (Απρ. 1823), μολονότι αντίστοιχη πρόβλεψη υπήρξε και κατά την Α΄ Εθνοσυνέλευση.[67]

Από το καλοκαίρι του 1823, λοιπόν, κάτοικοι των πόλεων που πλήττονταν άμεσα από την εκποίηση των εθνικών ακινήτων που χρησιμοποιούσαν, αφού καλούνταν είτε, σε περίπτωση που είχαν την οικονομική δυνατότητα, να τα αγοράσουν είτε να τα χάσουν, έστελναν αναφορές με σκοπό τη ματαίωση της διαδικασίας.[68] Ενδεικτική για το περιεχόμενό της είναι μια αναφορά που υπογράφηκε από 184 κατοίκους της Τρίπολης, στις 8 Οκτωβρίου 1823, με την οποία οι Τριπολιτσιώτες αντιτάσσονταν στην προ τεσσάρων ημερών απόφαση του, διασπασμένου με το Βουλευτικό, Εκτελεστικού για πώληση των πρώην οθωμανικών εργαστηρίων και οικημάτων της Πελοποννήσου και κατ' επέκταση της Τρίπολης.[69]

Οι διαμαρτυρόμενοι σε μια έντονα επικριτική προς την «Υπερτάτην Διοίκησιν» αναφορά τόνιζαν ότι τα οθωμανικά εργαστήρια και οικήματα, τα οποία καταστράφηκαν κατά την άλωση της πόλης από Οθωμανούς και Έλληνες, ανοικοδομήθηκαν και συντηρούνταν με προσωπικά έξοδα, δάνεια και εργασία των κατοίκων που τα αξιοποιούσαν. Μάλιστα, οι Τριπολιτσιώτες λαμβάνοντας υπόψιν και τα δεινά που είχαν υποστεί «απ' αρχής της επαναστάσεως μέχρι σήμερον εν τη πολιτεία ταύτη, και από Τούρκους πρότερον και από Έλληνας, που ως άλλους οθωμανούς ημάς μεταχειρισθέντας και απογυμνώσαντας, και από τα καθημέραν στρατεύματα έπειτα» διεκδικούσαν τα εθνικά κτήματα να τους δοθούν ως αποζημίωση και όχι να τους πουληθούν. Το μέτρο, λοιπόν, της εκποίησης οι Τριπολιτσιώτες, όπως χαρακτηριστικά κατέληγαν, «κατ' ουδένα τρόπον δεν το δεχόμεθα, βέβαια, και ως πατριώτες εντελείς και ελεύθεροι και ως δίκαια έχοντες».[70]

Για τους διαμαρτυρόμενους το προσωπικό κεφάλαιο

[65] Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία: Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών, 2018, σ. 24.

[66] Βλ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1851, σ. 505-506· Κόκκινος Α. Διονύσιος, *ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 470-471· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007, σ. 75-77.

[67] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία...*, ό.π., σ. 380-382.

[68] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 53.

[69] Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Ιστορία της ελληνικής...*, τ. Δ', ό.π., σ. 298.

[70] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 104.

Βοσκοί της Αρκαδίας (πηγή: POUQUEVILLE, François Charles Hugues Laurent, *Voyage de la Grèce...*, τόμ. I-VI, Deuxième édition..., Παρίσι, Firmin Didot, Père et Fils, 1826-27: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

και η εργασία που είχαν καταβάλει για την επισκευή και επαναλειτουργία των πρώην οθωμανικών εργαστηρίων και οικημάτων της πόλης αποτελούσαν τα βασικά τους επιχειρήματα με τα οποία διεκδικούσαν αφενός μειωμένο από το προβλεπόμενο ενοίκιο για τα εθνικά εργαστήρια, και αφετέρου την καταχώρηση των εθνικών ακινήτων ως ατομική τους ιδιοκτησία χωρίς κανένα αντίτιμο προς τη Διοίκηση. Οι κάτοικοι της Τρίπολης, μάλιστα, θεωρώντας ότι ο τόπος τους έχει υποστεί τα μεγαλύτερα δεινά στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο, αιτούνταν στη Διοίκηση να αντιμετωπιστεί η περιοχή «ως χωριστή των άλλων τόπων» σε ό,τι αφορά τις εκποιήσεις των εθνικών ακινήτων ή άλλα δοσίματα.

Για να κατανοήσουμε, βέβαια, τις αντιστάσεις των κατοίκων στις εκποιήσεις των φθαρτών κτημάτων της πόλης τους οφείλουμε να λάβουμε υπόψιν και το γενικότερο εμφυλιακό κλίμα της περιόδου του φθινοπώρου του 1823. Σύμφωνα με αυτό, η απόφαση του Εκτελεστικού σώματος για εκποίηση των εθνικών ακινήτων –πλην εθνικής γης– της Πελοποννήσου βρήκε αντίθετο το Βουλευτικό σώμα, το οποίο όχι μόνον αρνήθηκε να την επικυρώσει, καθώς τη θεωρούσε παράνομη βάσει του ισχύοντος οργανικού νόμου, αλλά τη χρησιμοποίησε ως βασικό του όπλο για την απονομιμοποίηση των μελών του Εκτελεστικού. Οι κάτοικοι της Τρίπολης με τη συλλογική τους διαμαρτυρία φαίνεται να παίρνουν θέση στη διαμάχη αφού το περιεχόμενο της αναφοράς λειτουργούσε εκ των πραγμάτων υπέρ του Βουλευτικού σώματος. Τέλος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μαζική αντίσταση των κατοίκων στην πώληση των φθαρτών κτημάτων της πόλης τους, πιθανόν να είναι μία από τις αιτίες που εξηγούν το γεγονός ότι από το σύνολο της αξίας των εκποιήσεων ακινήτων, που πραγματοποιήθηκε από το 1823 έως 1827, μόνο το 1% προερχόταν από την Τρίπολη. Η εκποίηση, βέβαια, των εθνικών ακινήτων ήταν μια διαδικασία που προχώρησε με ιδιαίτερη ένταση κυρίως από τα μέσα του 1824 έως το 1826, σε αντίθεση με την εκποίηση των εθνικών γαιών που, με εξαίρεση ένα διάστημα δύο μηνών περίπου στις αρχές του 1826 (Φεβρουάριο και Μάρτιο), δεν έκανε ουσιαστικά βήματα. Μολονότι με την εκποίηση των γαιών η Διοίκηση κινήθηκε έξω από τη σχετική συνταγματική διάταξη της Β΄ Εθνοσυνέλευσης, η έκτακτη ανάγκη στην οποία είχε περιέλθει η Επανάσταση σε συνδυασμό με την αδυναμία εύρεσης πρόσθετων πόρων νομιμοποίησαν την εκποίηση που πραγματοποιήθηκε κυρίως στις επαρχίες του Ναυπλίου και του Κάτω Ναχιγιέ (Κρανίδι).[71]

Οι διενεργηθείσες εκποιήσεις φαίνεται να αποτέλεσαν την αφορμή για τη σύνταξη και αποστολή συλλογικών αναφορών των χωρικών προς την επικείμενη Γ΄ Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο τον Απρίλιο του 1826, με σκοπό την απόκτηση των γαιών με διαφορετικούς όρους από τους προβλεπόμενους της εκποίησης.[72] Κάτοικοι των Σαλώνων σε συλλογική τους επιστολή προς την Εθνοσυνέλευση, αντί για αποζημίωση για τις εξαετείς καθημερινές τους θυσίες, ζητούσαν να τους δοθεί «γη της οποίας το έδαφος καταβρέχομεν με το αίμα μας πάντοτε διαφεντεύοντάς το», όπως αναφέρουν.[73] Αντίστοιχα, οι κάτοικοι της Νέας Επιδαύρου αιτούνταν «τα όσα χωράφια εθνικά περιέχει εις τόπον λεγόμενο Δήμαινα να μας δοθώσιν με εν γρόσι το κάθε στρέμμα να συνεισφέρωμεν εις το Εθνικόν Ταμείον».[74]

Οι αντιστάσεις των υπάλληλων στρωμάτων της Επανάστασης, όπως εμφανίζονται στις αναφορές, δεν αφορούσαν την εκποίηση των εθνικών περιουσιών, αλλά τους οικονομικούς φραγμούς που

[71] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 382-386.

[72] ΑΕΠ, τ. 3, σ. 248-249.

[73] *Στο ίδιο*, σ. 215.

[74] *Στο ίδιο*, σ. 242-243.

περιλάμβαναν οι όροι σύμφωνα με τους οποίους διενεργούνταν. Ο ουσιαστικός αποκλεισμός τους από τη διαδικασία, αφενός έθετε σε κίνδυνο τους όρους επιβίωσής τους και αφετέρου τους απέκλειε από τη δυνατότητα βελτίωσης της καθημερινότητάς τους. Οι συλλογικές αναφορές που αποστέλλονται συνιστούν την ύστατη προσπάθεια των κατοίκων να παρέμβουν σε μια διαδικασία που, ενώ υλικά τούς αφορούσε περισσότερο από τον καθένα, ήταν πλήρως αποκλεισμένοι.

Οικονομικά προνόμια: παράδοση ή νεωτερικότητα;

Μια διαφορετική πτυχή των οικονομικών αιτημάτων των πολιτών, όπως εμφανίζεται στις αναφορές, σχετίζεται με την επιδίωξη απολαβής τοπικών προνομίων, μιας πρακτικής που εντασσόταν σε ένα παραδοσιακό οθωμανικό δικαιικό πλαίσιο διεκδίκησης.
Όπως είναι γνωστό, οι περιοχές στις οποίες επικράτησε η Ελληνική Επανάσταση δεν είχαν αποτελέσει κατά το παρελθόν έναν ομοιογενή πολιτικό, διοικητικό και κοινωνικό χώρο. Θεμελιώδες στοιχείο της οθωμανικής κρατικής συγκρότησης αποτελούσε η ανοχή αλλά και η τροφοδότηση της ανομοιογένειας στο διοικητικό και φορολογικό σύστημα. Δομικά στοιχεία της οθωμανικής κατάκτησης αλλά και της μετέπειτα πολιτικής της κυριαρχίας ήταν η αναγνώριση δημοσιονομικών προνομίων σε περιοχές της αυτοκρατορίας και η παραχώρηση μεγάλου βαθμού διοικητικής αυτονομίας στις κοινότητες.[75] Η τάση διαρκούς διαπραγμάτευσης των κοινοτήτων με την οθωμανική εξουσία, αναφορικά με το διοικητικό, το δημοσιονομικό και το γαιοκτητικό καθεστώς τους, αποτελούσε θεμελιακό παράγοντα αφενός για την επίτευξη σχετικής αυτονομίας, όπως παρατηρείται κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, και αφετέρου για την ανάπτυξη του τοπικιστικού πνεύματος και την ταύτιση των πληθυσμών με τον μικρό τους τόπο.[76]
Η επιρροή που άσκησαν οι ιδέες του Διαφωτισμού, αλλά ιδιαίτερα το ξέσπασμα της Επανάστασης και το νεωτερικό μοντέλο διακυβέρνησης που εφαρμόστηκε επέδρασαν στο προηγούμενο τοπικιστικό σύστημα αξιών, προκαλώντας ρήγματα στην παραδοσιακή αντίληψη του χώρου.[77] Η έννοια της πατρίδας, λοιπόν, άρχισε να μετασχηματίζεται για τους επαναστατημένους από τον μικρό οριοθετημένο χώρο όπου είχαν γεννηθεί και να συνδέεται με μια εκτεταμένη εδαφική επικράτεια η οποία απέκτησε πολιτική ενότητα χάρη στο φαντασιακό της παλιγγενεσίας του ελληνικού έθνους.[78]
Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο η πολιτική ενότητα πραγματωνόταν σε πολιτική πράξη ήταν κάτι άγνωστο για τις τοπικές κοινότητες, μέχρι τη συγκρότηση της κεντρικής Διοίκησης και την ένταξη των κοινοτήτων σε ένα ενιαίο πολιτικό οικοδόμημα. Έτσι, με την απώλεια των προεπαναστατικών τοπικών διοικητικών και δημοσιονομικών προνομίων που συνεπαγόταν η πολιτική ενότητα, αναδύθηκαν, ήδη από τα πρώτα έτη της Επανάστασης, τοπικές επιδιώξεις

[75] Για τις κοινότητες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*..., ό.π.· Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Οι κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Β', Αθήνα 2003· Μάρθα Πήλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη Β' Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 67-98.

[76] Πέτρος Πιζάνιας, «Επανάσταση και Έθνος. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ελληνικά Γράμματα*, τ. Γ', Αθήνα 2003, σ. 34-35.

[77] Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 391. Για τις αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά την Επανάσταση, βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, «Ποιοι είναι οι Έλληνες; Ο ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμιός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Δεκέμβριος 2018, σ. 497-513.

[78] Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 27-28.

που εκφράστηκαν με διαφόρους τρόπους, όπως συγκρούσεις και διαμαρτυρίες των τοπικών κοινωνιών με τους εκπροσώπους της Διοίκησης για τη διασφάλιση ή την επαναφορά των προνομίων τους κ.λπ. Άλλωστε, οι συλλογικές αναφορές με τις οποίες οι κάτοικοι επιχειρούσαν να διαπραγματευτούν το προνομιακό τους καθεστώς αποστέλλονταν, κατά πλειοψηφία, στη διάρκεια της πρώτης κυβερνητικής περιόδου και πιο συγκεκριμένα τον δεύτερο χρόνο της Επανάστασης, ενώ σε αυτές σημαντική εκπροσώπηση είχαν τα νησιά του Αιγαίου, λόγω της ισχυρής παράδοσης αυτονομίας τους.[79]

Σε αυτό το ανταγωνιστικό πλαίσιο, λοιπόν, κάτοικοι από διάφορες περιοχές συντάσσουν συλλογικές αναφορές με τις οποίες διαμαρτύρονται για τη μεταβολή των «παλαιών συνηθειών» τους.[80] Χαρακτηριστικά, κάτοικοι τριών χωριών της επαρχίας Κορίνθου αναφέρουν ότι αδικούνται από τους αγοραστές των «ιλτιζαμίων» εκείνης της χρονιάς, οι οποίοι παραβιάζουν τα κεκτημένα τους προνόμια.[81] Στο ίδιο πνεύμα, οι κάτοικοι του χωριού Λεβίδι, επικαλούμενοι τον «μουκαεσά»[82] που απολάμβαναν «επί Τουρκίας» αλλά και τα υπέρογκα έξοδα που είναι υποχρεωμένοι να καταβάλουν σε στρατεύματα, αφού το χωριό βρίσκεται «εις θέσιν δρομικήν», ζητούν από τη Διοίκηση την επαναφορά του οθωμανικού προνομίου.

Χρειάζεται, όμως, να σταθούμε σε μια αναφορά που υπογράφεται από 83 κατοίκους της Νάξου τον Οκτώβριο του 1822 προς τον έπαρχό τους, καθώς είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίον αντιλαμβάνονταν οι κάτοικοι τα προεπαναστατικά τους προνόμια σε συνάρτηση με τη συμμετοχή τους σε μια επανάσταση που στόχευε προς την ελευθερία. Αναφέρουν, λοιπόν, «ότι ζητούμεν να ήμεθα ελεύθεροι, οπού να μην πληρώνωμεν κουμέρκι[83] εις τας πραγματείας μας, καθώς δεν επληρώσαμεν και εν καιρώ οπού μας εξουσίαζεν ο οθωμανικός βασιλεύς, καθώς φαίνονται και τα μπουγιουρδιά και αι προσταγαί των τε καπετάν πασάδων και δραγομάνων.»[84] Μάλιστα, θεωρούσαν τόσο αυτονόητα δίκαιο το αίτημά τους ώστε αναρωτιούνταν: «εάν τότε οπού είμεθα υπό τον ζυγόν της τυραννίας, είμεθα ελεύθεροι κατά τούτο και δεν εκπληρώναμεν κουμέρκια των πραγματειών μας από τους τότε ερχομένους βοϊβοντάδες και εξουσιαστάς, πόσον μάλλον λοιπόν τώρα οπού είμεθα ελεύθεροι από τον ζυγόν της αυτής τυραννίας να πληρώνομεν κουμέρκια;»[85]

Η ελευθερία για τους Ναξιώτες και ως εκ τούτου ο αγώνας για την κατάκτησή της ήταν συνυφασμένη με τη διατήρηση αλλά και επέκταση των προεπαναστατικών τους προνομίων. Ως εκ τούτου, η αύξηση της φορολογίας που ουσιαστικά επιβλήθηκε από τη Διοίκηση μέσω της άρσης των προνομίων θεωρήθηκε από τους κατοίκους μια «κίνηση ανελευθερίας» και ξένη προς το νόημα που είχαν προσδώσει οι ίδιοι στην Επανάσταση. Οι κάτοικοι του νησιού, διαμορφωμένοι στην οθωμανική πραγματικότητα και τους παραδοσιακούς τοπικούς τρόπους διεκδίκησης, αδυνατούσαν να αντιληφθούν ότι η διατήρηση των τοπικών τους προνομίων αντέβαινε στις βασικές αρχές του προσωρινού πολιτεύματος.

Η Προσωρινή Διοίκηση, ως υπεύθυνη για την καθολική εφαρμογή των νόμων, απάντησε με ιδιαίτερη σφοδρότητα στους Ναξιώτες, τονίζοντας ότι το αίτημά τους «αντιβαίνει εις τους καθεστώτας νόμους,

[79] Βλ. Ιωάννης Μουτζούρης, *Η αρμοστεία των νήσων του Αιγαίου Πελάγους στα χρόνια της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1984.

[80] ΑΕΠ, τ. 13, σ. 380.

[81] *Στο ίδιο*, σ. 381.

[82] Μουκαεσάς=έκπτωση φόρου.

[83] Κουμέρκι=τελωνειακός δασμός.

[84] ΑΕΠ, τ. 15αβ, σ. 189.

[85] *Στο ίδιο.*

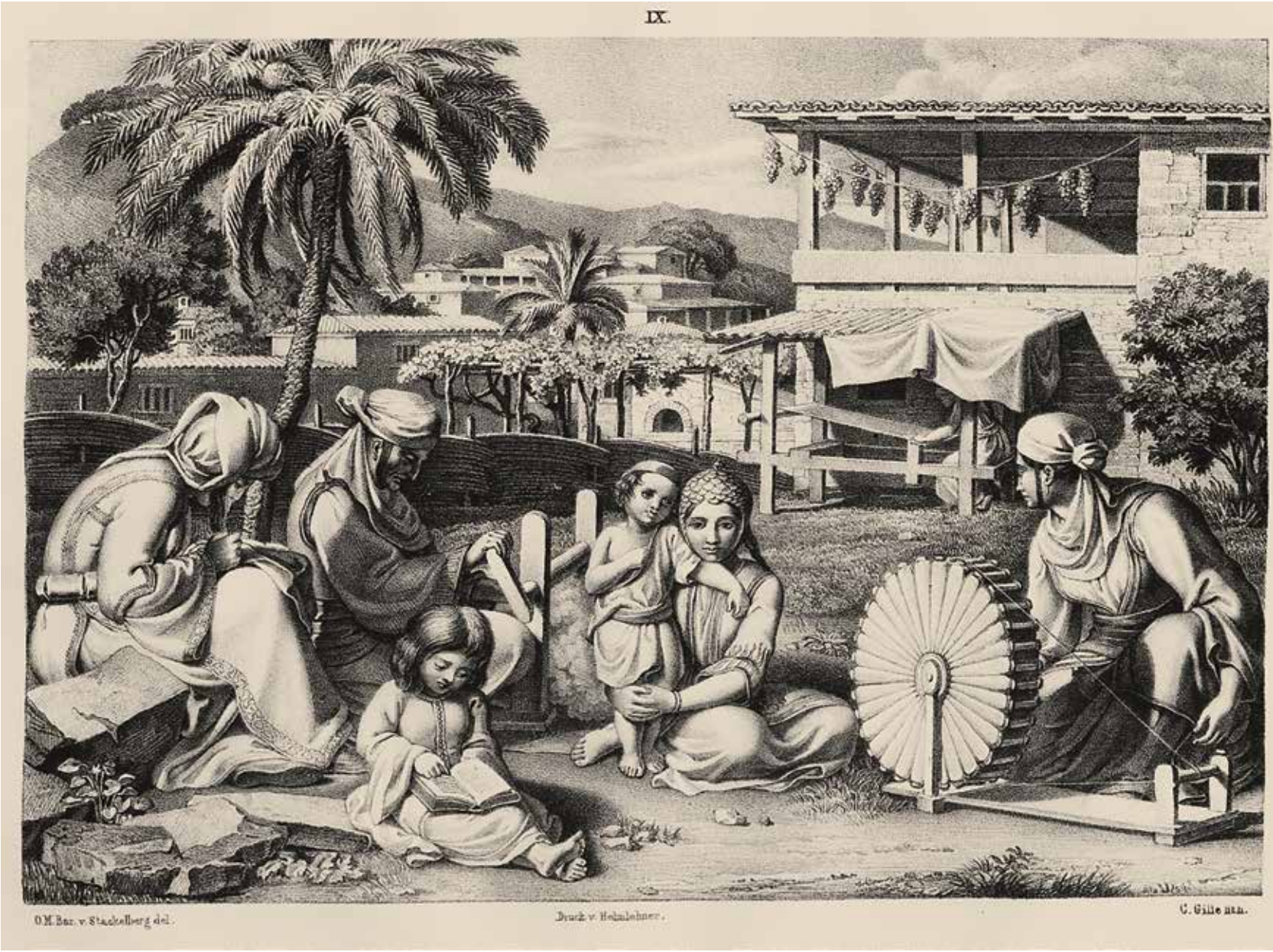

Κατεργασία βαμβακιού στη Λίμνη της Εύβοιας (πηγή: STACKELBERG, Otto Magnus von, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Βερολίνο, G. Reimer, 1831: από τον διαδικτυακό τόπο Travelogues: Με το βλέμμα των περιηγητών (travelogues.gr)

και εις βλάβην του Γένους, εις κατάχρησιν του συμφέροντος και εις κακόν παράδειγμα των επιλοίπων λαών της Ελλάδος αποβλέπει και ότι δεν εμπορεί τινάς (τις;) να αντιτείνη πως τα δέκατα και τελώνια είναι αναφαίρετα δικαιώματα της Διοικήσεως, ει μη όστις είναι εχθρός του Γένους, και ότι αυτά είναι απόφασις της Υπερτάτης Διοικήσεως, να πληρώνωνται από κάθε τάξεως ή βαθμού άνθρωποι αδιαφόρως.»[86] Όποιος, μάλιστα, «εναντιωθή ως παραβάτης του νόμου και της αποφάσεως της σεβαστής Διοικήσεως σκληρότατα θέλει παιδευθεί.»[87] Σε μία περίοδο όπου η φορολογική και διοικητική ενσωμάτωση των νησιών του Αιγαίου βρισκόταν στα πρώτα της βήματα και προσέκρουε σε ισχυρές αντιστάσεις λόγω του, επί οθωμανικής κυριαρχίας, σημαντικού βαθμού αυτονομίας των νησιών,[88] η Διοίκηση αντιλαμβανόμενη τον κίνδυνο να ξεσπάσει μια αλυσίδα παρόμοιων διεκδικήσεων στα γύρω νησιά και να καταστούν οι Κυκλάδες ατελής ζώνη πρόβαλε το μονοπώλιο της νόμιμης βίας που θεωρητικά κατείχε και άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο καταστολής των αντιστάσεων.[89]

Τα αιτήματα, όμως, για χορήγηση προνομίων δεν προέρχονταν μόνο από περιοχές που προσπαθούσαν να διατηρήσουν ή να επαναφέρουν μια προεπαναστατική προνομιακή συνθήκη. Συντάσσονταν και από κατοίκους περιοχών που έβρισκαν τις αφορμές στο παρόν για τη διεκδίκηση δημοσιονομικών προνομίων, όπως στις αποφάσεις της Α΄ Εθνοσυνέλευσης για παροχή προνομίων στην Πιάδα (Νέα Επίδαυρος) και στα τρία ναυτικά νησιά (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά).[90]

Χαρακτηριστικά, οι μοναχοί της μονής Αγνώντα έστειλαν τον Ιούνιο 1822 δύο επιστολές προς την κεντρική Διοίκηση και τον υπουργό Δικαίου και Θρησκείας, με τις οποίες υποστήριζαν ότι τα περισσότερα κτήματα που κατείχε το μοναστήρι βρίσκονταν εντός των ορίων της Νέας Επιδαύρου και ως εκ τούτου δικαιούνταν το προνόμιο της «ατελείας». Στο ίδιο πλαίσιο, οι κάτοικοι της Σαλαμίνας, το φθινόπωρο του 1823, ζητούσαν από τη Διοίκηση να τους χορηγήσει τα ίδια προνόμια με τα οποία «πλέησε και την Πιάδα ... προς ανακουφισμόν των υπέρογκων εξόδων» τους.[91]

Αντίστοιχα με τις παραπάνω αναφορές, οι πληρεξούσιοι της Κάσου εισηγήθηκαν στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους να συμπεριληφθεί το νησί «μετά των λοιπών τριών ναυμαχουσών νήσων».[92] Οι Κάσιοι αιτούνταν χορήγηση προνομίων αφενός λόγω των θυσιών τους που «με μεγαλοψυχία επληρώσαμεν ... προς υπεράσπισιν και εκδούλευσιν του χριστιανικού και ελληνικού ονόματος» και αφετέρου «ως όντες και ημείς του αυτού καταλόγου, απλώς μόνον θαλάσσιοι, υστερημένοι προϊόντων ξηράς.»[93]

Οι κάτοικοι των εν λόγω περιοχών, θεωρώντας ότι πληρούσαν τα ίδια κριτήρια σύμφωνα με τα οποία η Διοίκηση χορήγησε προνόμια σε μεμονωμένους τόπους διεκδικούσαν ένταξη σε προνομιακό καθεστώς. Η ισονομία των πολιτών της επαναστατημένης Ελλάδας, για τον σεβασμό της οποίας η Διοίκηση εγκαλούσε τους κατοίκους της Νάξου, με την παράλληλη παραχώρηση προνομίων σε συγκεκριμένους επαναστατημένους τόπους συνιστά μια

[86] ΑΕΠ, τ. 15αβ, σ. 212.

[87] *Στο ίδιο.*

[88] Ιωάννης Μουτζούρης, *Η αρμοστεία των νήσων,* ό.π., σ. 31-41 και 94-97.

[89] Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σ. 295-297.

[90] Από τη μια, στους κατοίκους της Νέας Επιδαύρου χορηγήθηκε, τιμητικά, το προνόμιο φοροαπαλλαγής και από την άλλη στα τρία ναυτικά νησιά φοροαπαλλαγές, χρηματική ενίσχυση στόλου, παροχή προϊόντων διατροφής.

[91] Οι κάτοικοι της Σαλαμίνας, εκμεταλλευόμενοι το γεγονός ότι τους πρώτους μήνες της δεύτερης κυβερνητικής περιόδου, η ενιαία πλέον Διοίκηση είχε ως έδρα το νησί, θεωρούν ότι εμπίπτουν στην ίδια κατηγορία με την Πιάδα και διεκδικούν προνόμια για τιμητικούς λόγους. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 196.

[92] Για τον ναυτικό ρόλο της Κάσου βλ. Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Ιστορία της ελληνικής...*, τ. Δ', ό.π., σ. 204-208.

[93] ΑΕΠ, τ. 3 , σ. 140.

αντίφαση, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η διατήρηση, για ορισμένες περιπτώσεις, της συγκεκριμένης παραδοσιακής μορφής διαπραγμάτευσης.
Οι συλλογικές αναφορές, λοιπόν, με τις οποίες οι κάτοικοι επιδίωκαν τη χορήγηση ή διατήρηση τοπικών προνομίων εκκινούν από διαφορετική αφετηρία σκέψης και επιχειρηματολογίας, αλλά καταλήγουν στην ίδια λογική. Οι μεν αντλούσαν το δίκαιο των επιχειρημάτων τους από το οθωμανικό τους παρελθόν, οι δε από το επαναστατικό παρόν και οι δύο, όμως, σε μια προεπαναστατική παραδοσιακή λογική διεκδίκησης τοπικών προνομίων. Αυτό, βέβαια, δεν πρέπει να μας προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, αν λάβουμε υπόψιν ότι οι περιοχές που επικράτησε η Επανάσταση δεν είχαν αποτελέσει κατά το παρελθόν ομοιογενή πολιτικό, διοικητικό και κοινωνικό οργανισμό, κάτι που συνεπαγόταν διαφορετικές κατά τόπους συνθήκες ζωής, εμπειρίες και τελικά προσλαμβάνουσες της επαναστατικής διαδικασίας. Το ξέσπασμα της Επανάστασης αναδιαμόρφωσε τους όρους άσκησης πολιτικής, από τη μία προμηθεύοντας ορισμένες περιοχές με νέα και διαφορετικά εργαλεία διαπραγμάτευσης και από την άλλη απονομιμοποιώντας παραδοσιακές μεθόδους διεκδίκησης. Έτσι, οι εκάστοτε περιοχές, ανάλογα με την παράδοσή τους και τις νέες συνθήκες, διαμόρφωναν τον λόγο και τα επιχειρήματά τους σύμφωνα με αυτό που θεωρούσαν ότι θα φέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Και αυτό δεν ήταν άλλο από τις οικονομικές διευκολύνσεις μέσω της χορήγησης τοπικών προνομίων.

Παλιά και νέα ρητορική

Βασική προϋπόθεση για να αντιληφθούμε τον νέο λόγο που αρθρώνεται στις συλλογικές αναφορές των κατοίκων αποτελεί η κατανόηση της βασικής τομής που προκαλεί η Επανάσταση στην παραδοσιακή δικαιική λογική. Σε αντίθεση με το παρελθόν, όπου το δικαιικό σύστημα και κάθε μορφή εξουσίας εκπορευόταν και νομιμοποιούνταν από την προσωποποιημένη κεφαλή του κράτους, τον Σουλτάνο, κατά την Επανάσταση τα προσωρινά συντάγματα ως απόρροια των Εθνοσυνελεύσεων και οι νόμοι ως αποτέλεσμα των εκλεγμένων από τις Εθνοσυνελεύσεις Προσωρινών Διοικήσεων αντικατέστησαν την προσωποποιημένη εξουσία του Σουλτάνου με αυτή του λαού.[94] Η διαμόρφωση ενός διαφορετικού δικαιικού συστήματος νεωτερικού τύπου, στη βάση του φυσικού δικαίου, άλλαξε το πλαίσιο διεκδίκησης και διαμαρτυρίας εξοπλίζοντας τους επαναστατημένους με σημαντικά διαπραγματευτικά όπλα, όπως αυτά αναδεικνύονται στον λόγο και τα επιχειρήματά τους.[95] Οι πολίτες, πλέον, της επαναστατημένης Ελλάδας διεκδικούσαν από διαφορετική θέση και σε ένα διαφορετικό δικαιικό πλαίσιο την κατοχύρωση των υλικών τους συμφερόντων σε σχέση με το παρελθόν.
Ο λόγος και τα επιχειρήματα των διαμαρτυρομένων, στην πλειοψηφία των συλλογικών τους αναφορών, μολονότι πολυδιάστατα και κάθε φορά διαφορετικά καθώς εξαρτώνται από σειρά παραγόντων όπως το περιεχόμενο της αναφοράς, τον τόπο προέλευσής της, τον συντάκτη της, την ταξική σύνθεση των υπογραφόντων κ.λπ., στηρίζονται και κινούνται κατ' εξοχήν γύρω από το νεωτερικό δικαιικό πλαίσιο. Οι αναφερόμενοι αντιλαμβανόμενοι τις αντιφάσεις μεταξύ των επαναστατικών διακηρύξεων και της πραγματικότητας τις μετέτρεπαν σε επιχειρήματα με σκοπό την άσκηση πίεσης στον θεματοφύλακα των νόμων, την Προσωρινή Διοίκηση, για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

[94] Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης», *ό.π.*, σ. 40-41.

[95] Για το φυσικό δίκαιο και την Ελληνική Επανάσταση βλ. Φωτεινή Βάκη, «Ελληνική Επανάσταση και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011), σ. 155-167.

Η αντίφαση που εμφανίζεται συχνότερα στον λόγο των συλλογικών αναφορών σχετίζεται με τη διάσταση μεταξύ των διακηρύξεων περί πολιτικών ελευθεριών και φυσικών δικαιωμάτων των επαναστατημένων και της αδυναμίας εφαρμογής τους από τη Διοίκηση. Όσον αφορά τα αιτήματα φοροαπαλλαγών και φοροελαφρύνσεων, η αδυναμία της Διοίκησης για ενιαία επιβολή των δημοσίων οικονομικών βαρών στις επαρχίες του επαναστατημένου χώρου μετατράπηκε σε κεντρικό διαπραγματευτικό όπλο. Όπως έχει τεκμηριωθεί, κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, η φορολογική ενσωμάτωση των επαναστατημένων περιοχών βρισκόταν ακόμη στα πρώτα της βήματα, με αποτέλεσμα ένα ποσοστό των επαρχιών να μην φορολογείται.[96]

Οι διαμαρτυρόμενοι φαίνεται να γνώριζαν την άνιση κατανομή των φορολογικών βαρών στις επαρχίες χρησιμοποιώντας την ως επιχείρημα με σκοπό τη νομιμοποίηση του αιτήματός τους, καθώς «είναι φυσικόν ιδίωμα κάθε ενός να φιλοτιμήται εις τα δίκαιά του (γνωρίζοντας όμως και τα χρέη του)».[97] Διαμαρτύρονταν, λοιπόν, ότι ήταν άδικο να μην εγκριθεί η φοροαπαλλαγή ή φοροελάφρυνση που αιτούνταν, δεδομένου ότι, μολονότι αυτοί «με προθυμίαν εις τας επιταγάς της Διοικήσεως»[98] ανταποκρίνονταν και με το παραπάνω στις τακτικές και έκτακτες ανάγκες του Αγώνα, άλλες επαρχίες δεν κατέβαλλαν ούτε τα προβλεπόμενα.[99] Ενδεικτικά, οι κάτοικοι της Κορίνθου στην αναφορά τους όπου αιτούνταν φοροαπαλλαγή από τη δεκάτη της σταφίδας κατήγγειλαν ότι, ενώ αυτοί πλήρωναν «ολόκληρον το ανά ψυχήν» έρανο, αλλά και «70 χιλιάδας έρανον παρά τον εκδοθένταν νόμον» του Ιουνίου 1823, «άλλαι επαρχίαι και τον διορισθέντα έρανον κατακρατούσι και τα πεμπτοδέκατα.» Σε επόμενη, λοιπόν, αναφορά τους αναρωτιούνταν γιατί «όλαι οι άλλαι πόλεις της Ελλάδος υπερτερούν καθ' όλα από τους λοιπούς κατοίκους των κωμοπόλεων και χωρίων και ημείς να είμεθα ως είλωτες υπό τούτους.»[100]

Αντίστοιχα, οι διαμαρτυρόμενοι χρησιμοποιούσαν τη συγκεκριμένη αντίφαση, για να αναδείξουν τις ευθύνες της Διοίκησης για το βιοτικό τους αδιέξοδο όταν αυτό προκαλούνταν από τις καταχρήσεις που υφίσταντο από ομογενείς, οι οποίοι θεωρητικά βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της, όπως στρατιωτικές ομάδες και τοπικούς διοικητές, με σκοπό να εκβιάσουν τη θετική απάντηση της Διοίκησης στα οικονομικά τους αιτήματα.

Χαρακτηριστικά, οι κάτοικοι του Άργους διαμαρτυρόμενοι για τις αυθαιρεσίες τοπικών διοικητών αναρωτιούνταν: «αυτή είναι η βάσις των καθεστώτων νόμων μας; Αυτή είναι η ασφάλεια των πολιτών; Την οποίαν αυτοί πολυειδώς υπεσχέθησαν, αν τάχα όλοι οι Έλληνες χρωστούσι, να χαίρονται το δικαίωμα της ελευθερίας των. Τάχα οι Αργείοι δεν έχουσι δικαίωμα να μετέχωσι και αυτοί; Ή δεν είναι Έλληνες ή συνεισέφερον ολίγα εις τα της ελευθερίας.»[101] Η παράκληση του υπηκόου για προστασία, που από μεγαλοπρέπεια παρείχε ο Σουλτάνος ως φυσικό πρόσωπο, μετατρέπεται, πλέον, σε διεκδίκηση και απαίτηση του πολίτη για αποκατάσταση της αδικίας, για τήρηση του νόμου, για οικονομική ελάφρυνση, ως απότοκα της συμμετοχής των κατώτερων στρωμάτων σε μια νεωτερική επανάσταση. Όπως αναδεικνύεται από το παραπάνω παράθεμα, η αναβάθμιση του λόγου της πολιτικής παρέμβασης και διεκδίκησης δεν

[96] Σίμος Μποζίκης, «Δημόσια Οικονομικά...», *ό.π.*, σ. 302-304.

[97] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 49.

[98] ΑΕΠ, τ. 12, σ. 141.

[99] *Στο ίδιο*, σ. 91-93. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 49-50. ΑΕΠ, τ. 12, σ. 141-142. *Στο ίδιο*, σ. 165-166. ΑΕΠ, τ. 11, σ. 99. *Στο ίδιο*, σ. 98.

[100] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 99.

[101] ΑΕΠ, τ. 13, σ. 355.

προκύπτει αποκλειστικά από τη νέα ταυτότητα των επαναστατημένων, ως Ελλήνων, αλλά πρώτα και κύρια ως αποτέλεσμα της αντίληψής τους ότι συμμετέχουν ενεργά σε μια επανάσταση που στόχευε στην ελευθερία.

Μια δεύτερη αντίφαση που χρησιμοποιούνταν ως επιχείρημα από τους διαμαρτυρόμενους σχετιζόταν με το εθνικό πρόταγμα της Επανάστασης. Ότι δηλαδή, στον εθνικό ενιαίο αγώνα των Ελλήνων χριστιανών απέναντι στους Οθωμανούς μουσουλμάνους, οι ίδιοι οι ομογενείς (φοροενοικιαστές, στρατιώτες, τοπικοί διοικητές) διατάρασσαν την εθνική ενότητα, καθώς όπως ανέφεραν: «από τους ομοπίστους μας τυραννούμεθα, από τους αδελφούς μας ωσάν άλλα κτήνη παιδευόμεθα, ωσάν άλλοι εθνικοί λογιζόμεθα».[102] Ενδεικτικά, οι ομογενείς στρατιώτες χαρακτηρίζονταν ως «ασυγκρίτως τυραννικότεροι και ανομπαθέστεροι»[103] από τους Οθωμανούς, ή και αντίστροφα «οι Τούρκοι, προβαλλόμενοι με τους τωρινούς Έλληνας, ήτον βέβαια άγιοι.»[104]

Η περιγραφή της οθωμανικής πραγματικότητας ως ανεκτικότερης τυραννίας από την «ελευθερία» της Επανάστασης εκφράζει την αποτυχία της κεντρικής Διοίκησης στον ρόλο που είχε αναλάβει ως εκπρόσωπος των νόμων, προστάτιδα των πολιτών της επαναστατημένης Ελλάδας και της ελευθερίας τους. Ο λόγος των αναφορών αποτελούσε στην ουσία ένδειξη καταρράκωσης του κύρους των αρχών και απονομιμοποίησης της Προσωρινής Διοίκησης στα μάτια των διαμαρτυρόμενων, με αποτέλεσμα να τη φέρνει εκβιαστικά προ των ευθυνών της, δηλαδή της διασφάλισης των επαναστατικών αρχών και των αξιών που διακήρυττε.

Η αναφορά σε ένα ευνοϊκότερο οθωμανικό παρελθόν σε σχέση με το επαναστατικό παρόν, ανεξαρτήτως του βαθμού που αποτύπωνε την πραγματικότητα των διαμαρτυρόμενων ή χρησιμοποιούνταν με κίνητρο την άσκηση πίεσης προς τη Διοίκηση για ικανοποίηση των αιτημάτων τους, αναδεικνύει τους όρους με τους οποίους τα κατώτερα στρώματα αντιλαμβάνονταν την έννοια της ελευθερίας. Η σύγκριση μεταξύ οθωμανικής και επαναστατικής πραγματικότητας προέκυπτε στις αναφορές των χωρικών ως επακόλουθο της αντίληψης της ελευθερίας τους πρώτα και κύρια με υλικούς όρους. Η εξασφάλιση καλύτερων όρων παραγωγής και αξιοποίησης των προϊόντων για τα υπάλληλα στρώματα, σε συνδυασμό με την ασφάλεια της ζωής και της παραγωγής τους, αποτελούσαν τους βασικούς πυλώνες της ελευθερίας τους και, ως εκ τούτου, κεντρικές τους επιδιώξεις από τη συμμετοχή στην Επανάσταση.

Εκτός, βέβαια, από τον λόγο και τα επιχειρήματα που στηρίζονταν στο νεωτερικό δικαιικό πλαίσιο που θέσπισε η Επανάσταση, οι διαμαρτυρόμενοι συνέχισαν πολλές φορές, παράλληλα με τον νεωτερικό λόγο να χρησιμοποιούν παραδοσιακά επιχειρήματα. Ένα από αυτά, όπως προαναφέραμε, σχετιζόταν με τα αιτήματα για διατήρηση ή χορήγηση τοπικών προνομίων λόγω προεπαναστατικής κατοχής τους.

Χρειάζεται, όμως, να σταθούμε σε ένα παραδοσιακό επιχείρημα των αναφερόμενων, το οποίο δεν εγγραφόταν σε κάποιο δικαιικό πλαίσιο –είτε το οθωμανικό είτε το επαναστατικό– αλλά λόγω των υλικών και ιδεολογικών του προεκτάσεων συνιστούσε ιδιαίτερα σοβαρή απειλή για τους διοικούντες. Αυτό έχει να κάνει με την απειλή των χωρικών για φυγή από τις εστίες τους σε περίπτωση απόρριψης των αιτημάτων τους, την οποία συναντούμε συχνά στις αναφορές της οθωμανικής

[102] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 20.

[103] ΑΕΠ, τ. 11, σ. 58.

[104] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 20.

περιόδου και της Επανάστασης.[105]

Τόσο για τις οθωμανικές αρχές στο παρελθόν, όσο και την κεντρική Διοίκηση κατά την επαναστατική περίοδο, η καλλιέργεια των γαιών διασφάλιζε την παραγωγικότητα και τα φορολογικά έσοδα της κρατικής μηχανής και παράλληλα διευκόλυνε την τήρηση της τάξης και την άσκηση κοινωνικού ελέγχου.[106] Ιδιαίτερα για την Προσωρινή Διοίκηση, η επιβίωση και η παραμονή των αγροτών στις εστίες και τα χωράφια τους ήταν ζωτικός όρος για τη συνέχιση του Αγώνα, αφού από αυτούς προέρχονταν τα κύρια έσοδα του ταμείου της Διοίκησης, μέσω της φορολογίας και των επιπρόσθετων εισφορών (εράνων κ.λπ.).[107] Η πολιτική ύπαρξη και ανεξαρτησία, εξάλλου, προϋπέθετε μεταξύ άλλων την εξασφάλιση των οικονομικών πόρων που θα στήριζαν τον πόλεμο και θα εξυπηρετούσαν τις λειτουργικές δαπάνες της Διοίκησης.[108]

Επιπλέον, με την απειλή να εγκαταλείψουν τις εστίες τους οι χωρικοί επιδίωκαν να καταστήσουν σαφή την αποτυχία της Διοίκησης στον νέο ρόλο που είχε αναλάβει ως προστάτιδα των πολιτών της επαναστατημένης Ελλάδας. Η απειλή αυτή τόνιζε την έμμεση άρνηση των χωρικών να στηρίξουν υλικά και ιδεολογικά την Επανάσταση, εφόσον, η Διοίκηση, ως εκπρόσωπος του αγώνα για την ελευθερία, δεν μπορούσε να διασφαλίσει την ίδια την επιβίωση αυτών που διαμαρτύρονταν. Ο λόγος των χωρικών περί φυγής, λοιπόν, συνιστούσε ένα σοβαρό διαπραγματευτικό όπλο που θα κινητοποιούσε τις αρχές στην κατεύθυνση λήψης μέτρων ανακούφισης. Οι απειλές των χωρικών περί φυγής, βέβαια, δεν μετατρέπονταν αναγκαστικά σε πραγματική φυγή. Λαμβάνοντας υπόψιν την αντίστοιχη εμπειρία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η εν λόγω απειλή συχνά αποτελούσε μέρος ενός λόγου ιδεολογικά και επικοινωνιακά φορτισμένου, με στόχο την παράθεση ισχυρών επιχειρημάτων που θα έπειθαν τις αρχές να παρέμβουν προς το συμφέρον των διαμαρτυρομένων.[109] Με την ίδια και ίσως μεγαλύτερη επιφύλαξη πρέπει να εξετάσουμε τον αντίστοιχο λόγο περί φυγής που διατυπώνεται στις αναφορές της Επανάστασης. Βέβαια, χωρίς την εξέταση δημογραφικών και φορολογικών καταστίχων δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε πληθυσμιακές μετακινήσεις. Παρ' όλα αυτά, αν λάβουμε υπόψιν αφενός συνεχείς απραγματοποίητες απειλές για φυγή από την ίδια περιοχή και αφετέρου την υπερβολή που διέκρινε τα επιχειρήματα των χωρικών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ορισμένες από τις απειλές εντάσσονταν στο παραπάνω επικοινωνιακό πλαίσιο. Κάτοικοι, λοιπόν, της Τρίπολης σε πολλαπλές και διαδοχικές διαμαρτυρίες τους επαναλαμβάνουν τις απειλές για φυγή, χωρίς όμως να τις πραγματοποιούν.[110]

Όσον αφορά την υπερβολή στον λόγο των αναφορών, είναι αρχικώς απαραίτητο να επισημάνουμε ότι η απειλή για φυγή αποτελούσε την απόληξη ενός λόγου που αποσκοπούσε να μεταφέρει με δραματικό και υπερβολικό τόνο την αίσθηση της απόγνωσης των πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό, σε πολλές αναφορές των κατοίκων, η απειλή της φυγής συνοδεύεται και από αυτή της αυτοχειρίας. Χαρακτηριστικά οι Μπασακιώτες ζητούν από τη Διοίκηση «ή να γενή προς ημάς έλεος και ευσπλαχνία ή να

[105] Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα 2010.

[106] Linda T. Darling, *Revenue-Raising*, *ό.π.*, σ. 139-158.

[107] Σίμος Μποζίκης, «Δυναμικές και αδράνειες», *ό.π.*, σ. 41.

[108] *Στο ίδιο*, σ. 31.

[109] S. Faroqui, «Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXV* (1992), σ. 27-28.

[110] Οι Τριπολιτσιώτες έχουν καταθέσει τις περισσότερες σχετικές διαμαρτυρίες – πέντε μόνον από την πόλη, εννέα μαζί με τα γύρω χωριά– σε τρεις από τις οποίες γίνεται αναφορά για φυγή, χωρίς να πραγματοποιείται.

φύγωμεν ή να πάρωμεν τα ιμάτιά μας να πνιγώμεν», ενώ παράλληλα τονίζουν ότι «ο θάνατος εις ημάς αιρετώτερος».[111] Σε άλλες περιπτώσεις, περιγράφουν με υπερβολικό και δραματικό τρόπο τη διαδικασία της φυγής. Ενδεικτικά, 54 κάτοικοι από την επαρχία της Αρκαδίας τονίζουν στη Διοίκηση ότι «να θρέφωμεν ημείς τους στρατιώτας της, δύναμιν πλέον δεν έχομεν, αλλά μέρος εξ ημών θα αναχωρήσωμεν και μέρος το λοιπόν θα απέλθωμεν εις Ναύπλιον και λοιπά μέρη της Ελλάδος να πωληθώμεν μετά των οικογενειών μας ως Αιθίοπες.»[112]
Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις στις αναφορές των κατοίκων, η ύπαρξη επιχειρημάτων που αντλούνταν από το οθωμανικό διαπραγματευτικό πλαίσιο συνοδευόταν και από το αντίστοιχο παραδοσιακό ύφος. Δεν είναι λίγες οι αναφορές κατοίκων στις οποίες η παράκληση ή και απαίτηση για αποκατάσταση του δικαίου αντικαθίσταται από την έκκληση για οίκτο και ευεργεσία, ενώ παράλληλα το αίσθημα δικαίου των διαμαρτυρομένων μετατρέπεται σε αίσθημα υποταγής προς τη «φιλάνθρωπο» Διοίκηση. Ιδιαίτερα στις αναφορές που περιέχουν αιτήματα πρόνοιας και οικονομικής ενίσχυσης, η έκκληση για βοήθεια από τον «φιλάνθρωπο» ηγεμόνα και το αίσθημα υποταγής σε αυτόν κυριαρχεί, επιβεβαιώνοντας ότι οι μετασχηματισμοί και οι τομές που προκαλεί η Επανάσταση γίνονται αντιληπτές με διαφορετικές ταχύτητες και σίγουρα όχι οριζόντια στο σύνολο των επαναστατημένων.
Η διαφορετική ταχύτητα αντίληψης των μετασχηματισμών που προκαλούσε η Επανάσταση αναδεικνύεται με ευκρίνεια στη λογική διεκδίκησης τοπικών προνομίων, αλλά και στον λόγο ορισμένων αναφορών που παρέπεμπε σε μια προεπαναστατική πραγματικότητα. Να θυμίσουμε ότι στην αναφορά των χηρών με την οποία ζητούσαν από την Προσωρινή Διοίκηση, το καλοκαίρι του 1823, φοροαπαλλαγή και παροχή αλευριού για έξι μήνες, αναφέρεται ότι «εφέτος το χωργιό μας επουλήθη εις άλλους σπαήδες», μια φράση που παραπέμπει πλήρως στην οθωμανική πραγματικότητα.
Οι κάτοικοι, λοιπόν, της επαναστατημένης Ελλάδας στις συλλογικές τους αναφορές προς την Προσωρινή Διοίκηση, αναλόγως με τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τις επαναστατικές διεργασίες, επιστράτευαν διαπραγματευτικά εργαλεία που ήλκαν την καταγωγή τους από την οθωμανική παράδοση (βλ. λόγος περί φυγής, προεπαναστατικά προνόμια), αλλά και από τη νέα τους ταυτότητα (βλ. λόγος περί ισονομίας και ισότητας), με σκοπό την ισχυροποίηση και τελικά την επίτευξη των αιτημάτων τους. Από τις αναφορές προκύπτει μια διπλή γλώσσα μεταξύ διεκδίκησης και παράκλησης, υποταγής και αμφισβήτησης προς τη Διοίκηση. Έτσι, αναδεικνύεται μια υβριδική ταυτότητα των επαναστατών που κοιτούν πίσω και μπροστά ταυτόχρονα, με κύρια επιδίωξη την εξασφάλιση της ελευθερίας τους, όπως αυτοί την αντιλαμβάνονταν.

Επίλογος

Η αποστολή συλλογικών αναφορών και η επιρροή αυτών στις αποφάσεις της κεντρικής Διοίκησης αποτελεί ένδειξη όχι μόνον της ικανότητας των κατοίκων που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα για εμπρόθετη δράση, αλλά και του δυναμικού τρόπου με τον οποίο παρενέβαιναν, ως ενεργά πολιτικά υποκείμενα, στην κεντρική πολιτική σκηνή. Οι οικονομικές τους επιδιώξεις, ως απότοκο μιας σειράς παραγόντων, όπως η επιδείνωση της καθημερινότητας και των συνθηκών επιβίωσής τους, η μεταβολή των παλαιών συνήθειών τους, η αποκατάσταση του δικαίου, ήταν άμεσα συνυφα-

[111] ΑΕΠ, τ. 14, σ. 22.
[112] ΑΕΠ, τ. 18, σ. 76.

σμένες με την αντίληψη ότι συνέβαλλαν ενεργά και καθοριστικά στην Επανάσταση. Ο αγώνας για την απελευθέρωση μετατρέπει τους κατοίκους σε μια ορμητική δύναμη που πολιτικοποιείται ταχύτατα, ζυμώνεται με τους νέους μηχανισμούς, διεκδικεί αλλά και επιβάλλει.

Παράλληλα, η μεταβολή της ταυτότητας των κατοίκων από ραγιάδες σε πολίτες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στο πεδίο των πολιτικών ελευθεριών, τους εφοδίασε με νέα εργαλεία διεκδίκησης και αναβάθμισε τη γλώσσα, τον λόγο και το ύφος με το οποίο απευθύνονταν στην κεντρική αρχή. Ταυτόχρονα, όμως, ως υποκείμενα που είχαν συγκροτηθεί μέσα στην οθωμανική πραγματικότητα, οι πολίτες χρησιμοποιούσαν και τα παραδοσιακά εργαλεία διαπραγμάτευσης-διεκδίκησης που είχαν συνηθίσει και είχαν την καταγωγή τους στο οθωμανικό παρελθόν. Ο λόγος των αναφορών, λοιπόν, διαμορφώνεται σε ένα πλαίσιο συνύπαρξης επιχειρημάτων που αντλούνταν από το παλιό και το νέο ταυτόχρονα και διαμόρφωσης μιας διπλής γλώσσας μεταξύ διεκδίκησης και παράκλησης, αμφισβήτησης και υποταγής προς τη Διοίκηση.

Τα κατώτερα στρώματα, ως ένα πολυδιασπασμένο σύνολο μέσα στον επαναστατικό χώρο, καθοριζόμενα κατά βάση από τον ιδιαίτερο τόπο τους και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του και δεσμευμένοι από την αδυναμία επικοινωνίας, δεν θα μπορούσαν να συγκροτήσουν ενιαία στρατηγική και να δομήσουν ενιαία οικονομικά αιτήματα. Παρ' όλα αυτά, μέσω των διάσπαρτων και ποικιλόμορφων οικονομικών αιτημάτων τους αναδεικνύεται ότι η ελευθερία γίνεται αντιληπτή συνολικά για τα υπάλληλα στρώματα πρώτα και κύρια με υλικούς όρους. Η βελτίωση των όρων παραγωγής και αξιοποίησης των προϊόντων τους, σε συνδυασμό με την ασφάλεια της ζωής και της παραγωγής τους αποτελούν τους κοινούς βασικούς πυλώνες της ελευθερίας τους και, κατά συνέπεια, κεντρικές επιδιώξεις τους από τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Συντομογραφίες για τις πρωτογενείς πηγές

ΑΕΠ: Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (οι παραπομπές σε αριθμούς τόμων αφορούν την αρίθμηση της γενικής σειράς)
ΑΑΕ: Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος)
ΑΓΓ: Αρχείο Γενικής Γραμματείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια)
ΑΔΕ: Αρχείο Διοικητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος)
ΑΜΑ: Αρχείο Μινιστερίου/Γραμματείας Υπουργείου Αστυνομίας (περιόδου Αγώνος)
ΑΜΔ: Αρχείο Μινιστερίου/Γραμματείας Υπουργείου Δικαίου (περιόδου Αγώνος)
ΑΜΕ: Αρχείο Γραμματείας Εσωτερικών (περιόδου Αγώνος)
ΑΜΟ: Αρχείο Μινιστερίου/Γραμματείας Υπουργείου/Οικονομίας (περιόδου Αγώνος)
ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΜΚΑΚ: Μικροί Κλάδοι Αρχείου Αγώνος και Καποδιστρίου
ΣΒ/ΚΑ/ΑΑ: Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α΄, Αρχείο Αγώνος

Ανέκδοτα αρχεία

Γενικά Αρχεία του Κράτους
Αρχείο Αντικυβερνητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος)
Αρχείο Γενικής Γραμματείας (περιόδου Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια)
Αρχείο Διοικητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος)
Αρχείο Μινιστερίου/Υπουργείου Αστυνομίας (περιόδου Αγώνος)
Αρχείο Μινιστερίου/Υπουργείου/Γραμματείας Δικαίου (περιόδου Αγώνος)
Αρχείο Μινιστερίου/Γραμματείας Υπουργείου/Εσωτερικών (περιόδου Αγώνος)
Αρχείο Μινιστερίου/Γραμματείας Υπουργείου/Οικονομίας (περιόδου Αγώνος)
Μικροί Κλάδοι Αρχείου Αγώνος και Καποδιστρίου
Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α΄, Αρχείο Αγώνος

Τύπος

Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος (Ύδρα)
Γενική Εφημερίς της Ελλάδος (Ναύπλιο, Αίγινα)
Ο Φίλος του Νόμου (Ύδρα)

Εκδοθείσες συλλογές εγγράφων

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, 5 τόμοι, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971-1974.
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832. «Λυτά Έγγραφα» Α΄ και Β΄ Βουλευτικής Περιόδου, 10 τόμοι, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1976-1999.
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832. Έγγραφα Καποδιστριακής Περιόδου, 5 τόμοι, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008-2012.
Δημακόπουλος Γεώργιος Δ., «Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828. Η νομοθετική διαδικασία. Τα κείμενα των νόμων», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 10-11 (1963-64), σ. 40-234.
Λιγνός Αντώνιος (επιμ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, 16 τόμοι, Πειραιάς 1921-1932.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγέλου Άλκης, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), σ. 66-101.

Αναστασόπουλος Αντώνης, «Μορφές κοινωνικής αρωγής και πρόνοιας στο Ισλάμ με σημείο αναφοράς την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Κώστας Δίκαιος (επιμ.), *Ιστορία κοινωνικής πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 126-156.

Ανδρεάδης Ανδρέας Μ., *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Καραβίας Διον., Αθήνα 1904.

Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες*. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αρναούτογλου Ηλίας Ν., «"Η ιδέα της αποκαταστάσεως των συναφίων...". Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36 (2002), σ. 205-281.

Αρναούτογλου Ηλίας Ν., «Νικόλαος Ε. Γερακάρης (1782-1842): "...νομομαθέστατος, και περ άγευστος της νομικής επιστήμης..."», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 3 (2003), σ. 47-63.

Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Αγορές και τιμή του σιταριού στην Ελλάδα το ΙΗ΄ αιώνα», στον τόμο του ίδιου (εισ.-επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ιε΄-ιθ΄ αι., Μέλισσα, [Αθήνα] 1979, σ. 545-574.

Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, [Αθήνα] 1983, σ. 97-115.

Ασδραχάς Σπύρος Ι., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα 2010.

Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ψυχολογία*, Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2019.

Βάκη Φωτεινή, «Ελληνική Επανάσταση και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011), σ. 155-167.

Βατσάκη Αργυρώ, *Η Γενική Απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου (1825),* διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2001.

Βικέλας Δημήτριος, *Λουκής Λάρας*, Γεώργιος Κασδόνης, Αθήνα 1892.

Βισβίζης Ιάκωβος Τ., *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου, μετ' ανεκδότων εγγράφων*, Τυπογραφείον Αριστομ. Γ. Παπανικολάου, Αθήνα 1941.

Βόγλη Ελπίδα Κ., «Ποιοι είναι οι Έλληνες; Ο ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμιός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 497-513.

Γαϊτάνου Ελένη – Αρχοντούλα Κριτικού – Γιώργος Δαρδανός, *Το κοινωνικό περιεχόμενο της επανάστασης στην Άνδρο. Η περίπτωση του Δημήτρη Μπαλή*, Σύλλογος "ο Δημήτρης Μπαλής", Αθήνα 1989.

Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, 2 τόμοι, Ένωσις Τριπολιτών Αττικής, Αθήνα 1972-1976.

Δερτιλής Γ.Β., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

Δημακόπουλος Γεώργιος Δ., *Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827. Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής Διοικήσεως*, Αθήνα 1966.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Με αφορμή τον θάνατο ενός μουλαριού», εφ. *Εποχή*, 7 Μαρτίου 2021 (https://www.epohi.gr/article/38332/me-aformh-ton-thanato-enos-moylarioy).

Δρακάκης Ανδρέας Θεοδ., *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως*, 2 τόμοι, Αθήνα 1979-1983.

Ευθυμίου Μαρία, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, τ. Β΄, Αθήνα 2003, σ. 325-338.

Ιναλτζίκ Χαλίλ, «Το οθωμανικό κράτος: Οικονομία και κοινωνία, 1300-1600», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Α΄, Αθήνα 2008, σ. 9-455.

Καλινδέρης Μιχαήλ Αθ., *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1958.

Καρούζου Εύη, «Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 149-161.

Καρούζου Εύη, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία: Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Κόκκινος Διονύσιος Α., *Ιστορία της ελληνικής Επαναστάσεως,* τόμοι Α΄, Γ΄ και Δ΄, Μέλισσα, Αθήνα 1974.

Κόμης Κώστας, «Προσφυγικές μετακινήσεις. Πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, τ. Γ΄, Αθήνα 2003, σ. 235-244.

Κουάτερτ Ντόναλντ, «Η εποχή των μεταρρυθμίσεων, 1812-1914», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Β΄, Αθήνα 2011, σ. 387-597.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-77), σ. 16-33.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 71-84.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*,Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007.

Λάζαρης Βασίλης Κ., *Καποδιστριακή Πάτρα. Ιστορική Μονογραφία*, Περί Τεχνών, Πάτρα 2002.

Λαμπρυνίδης Μιχαήλ Γ., *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Τύποις Εκδοτικής Εταιρείας, εν Αθήναις 1898.

Λιάτα Ευτυχία Δ., «Οι κοινότητες.Ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000,* τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 309-326.

Λιάτα Ευτυχία Δ., *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν... Η φρεγάτα «Τιμολέων» στην Επανάσταση του 1821*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020.

Λουκάτος Σπύρος Δ., «Σινάφια, "ισιναφικά σώματα", στην Πάτρα στα Καποδιστριακά χρόνια», *Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Καλάβρυτα 24-27 Ιουνίου 1983)*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1986, σ. 293-312.

Ματθαίου Άννα, *Οικογένεια και σεξουαλικότητα: μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας* [ελληνικές μαρτυρίες, 17ος–αρχές 19ου αι.], Μέλισσα, Αθήνα 2019.

Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)», στο *Οι Φιλικοί*, Τα Νέα, Αθήνα 2009, σ. 83-109.

Μποζίκης Σίμος, *Ελληνική Επανάσταση & δημόσια οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, Ασίνη*, Αθήνα 2020.

Μποζίκης Σίμος, «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στο φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 31 (2012), σ. 31-70.

Μποζίκης Σίμος, «Δημοπρασίες δημοσίων προσόδων

στην Ελληνική Επανάσταση. Κόσμοι του Εικοσιένα στις διαδικασίες ενός μηχανισμού», *Τοπικές κοινωνίες στον θαλάσσιο και ορεινό χώρο στα νότια Βαλκάνια 18ος-19ος αιώνας*, Μνήμη Εύης Ολυμπίτου, Πρακτικά συμποσίου, Κέρκυρα, 24-26 Μαΐου 2012, Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2014, σ. 321-345.

Μουτζούρης Ιωάννης, *Η αρμοστεία των νήσων του Αιγαίου Πελάγους στα χρόνια της ελληνικής Επαναστάσεως*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1984.

Νάκος Γεώργιος Π., *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986.

Παπαγεωργίου Γιώργος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα* (Αρχές 19ου αι. ώς 1912), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Ιωάννινα 1982.

Παπαγεωργίου Γιώργος, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος–20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.

Παπασταματίου Δημήτρης, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: Η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009.

Πετμεζάς Σωκράτης Δ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Πήλια Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη Β΄ Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 67-98.

Πιζάνιας Πέτρος, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στον τόμο του ίδιου (εισ.-επιμ.) *Η ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 13-77.

Πιζάνιας Πέτρος, «Επανάσταση και έθνος. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Γ΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 33-52.

Ρέππας Κ. Χρήστος, «Αστυνομικά της Επαρχίας Πραστού κατά την Επανάσταση του 21 (Ειδήσεις από ανέκδοτα έγγραφα)» *Χρονικά των Τσακώνων*, τόμ. ΙΗ' (2004-2005), σ. 118-120.

Ροτζώκος Νίκος Β., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Πλέθρον/Δοκιμές, Αθήνα 1997.

Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., *Η Πελοπόννησος κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012.

Σειρηνίδου Βάσω, «Ένας νέος θεσμός για μια νέα επικράτεια: Η συγκρότηση της Αστυνομίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», στο *Ψηφιακό Αρχείο 1821: ερευνητικά ερωτήματα, ιστοριογραφικές προοπτικές*, Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Αθήνα 2021 (κείμενο σε ψηφιακή μορφή, υπό έκδοση).

Σειρηνίδου Βάσω, «*Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων*: δικαστικοί θεσμοί και κοινωνία στην επανασταστημένη Ελλάδα», στο Α. Παπαδία-Λάλα κ.ά. (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού: οι κόσμοι του και ο Κόσμος. Τιμητικός τόμος στην καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering*, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2021.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2018, σ. 107-156.

Σπηλιάδης Νικόλαος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1851.

Σταλίδης Κωνσταντίνος Γ., *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας,* Ομοσπονδία Επαγγελματικών Βιοτεχνικών και Εμπορικών Σωματείων Νομού Πέλλας – Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1999.

Στασινόπουλος Χρήστος Α., *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, τ. Δ΄, Δεδεμάδη, [Αθήνα] 1979.

Στεφανόπουλος Στέφανος Ιω., *Απομνημονεύματα τινά*

της επαναστάσεως του 1821, Τύποις της Φωνής των Επαρχιών, Τρίπολη 1864.

Σταματόπουλος Τάκης, *Ο εσωτερικός αγώνας. Η ταξική πάλη πριν και κατά τη μεγάλη Επανάσταση και η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού έθνους,* τ. Α΄, Αθήνα 1979.

Τζάκης Διονύσης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο Λούκος Χρήστος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Μνήμων 2018, σ. 153-173.

Τοντόροφ Νικολάι, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφρ.Έφη Αβδελά – Γεωργία Παπαγεωργίου, 2 τόμοι, Θεμέλιο, [Αθήνα] 1986.

Τσικαλουδάκη Μαρία, «Η αγορά στο Χάνδακα (1669-1765): οι συντεχνίες και ο καθορισμός των τιμών», *Τα Ιστορικά* 22 (Ιούνιος 1995), σ. 49-84.

Φαρόκι Σουράγια, «Κρίση και αλλαγή, 1590-1699», στο Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, τ. Β΄, Αθήνα 2011, σ. 9-252.

Φενερλή Αγγελική, «Ερμούπολη, η προσφυγούπολη του 1822», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, [Αθήνα] 1999, σ. 189-201.

Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της Εθνικής Ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Gutenberg, Αθήνα 2013.

Χεκίμογλου Ε. Α., «Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη, 1792-1865: Η περίπτωση των γουναράδων», στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ός αιώνας),* Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 477-500.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912*, Α΄. ΚΣΤ΄ Δημήτρια – Ε΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Ιερά Μονή Βλατάδων, 4-6 Νοεμβρίου 1991), Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 113-136.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, «Μεταφράσεις Βιβλίων Οικονομικών Επιστημών στην Ελληνική Γλώσσα, 1808-1948: Τα Ιδεολογικά Μηνύματα», στο βιβλίο του *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1999, σ. 11-37.

Baer Gabriel, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ-επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ιε΄-ιθ΄ αι., Μέλισσα, [Αθήνα] 1979, σ. 575-596.

Baer Gabriel, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισ-επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ιε΄-ιθ΄ αι., Μέλισσα, [Αθήνα] 1979, σ. 597-612.

Sariyildiz Gulden, *Οθωμανικές αιτήσεις και αιτησιογράφοι*, μτφρ. Δημήτρης Λούπης, σειρά: Οθωμανική γλώσσα και παλαιογραφία 1, Πρόγραμμα οθωμανικών σπουδών/ΕΙΕ, Αθήνα 2014.

[Schérer René], «Συνέντευξη του Ρενέ Σερέρ στον Κωνσταντίνο Ηροδότου», *αληθεια* 7 (Άνοιξη 2013), σ. 269-277.

Shariat Panahi Mohammad T., «Οι συντεχνίες και οι τιμές των προϊόντων στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 19ου αιώνα», στο ΙΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (26-28 Μαΐου 1995): Πρακτικά, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 269-288.

Thompson E. P., *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, εισ.-επιμ. Νίκος Ποταμιάνος, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2020.

Ξενόγλωσση

Acun Fatma και Acun Ramazan, "Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century", *Études Balkaniques* 2 (2007), σ. 125-148.

Almbjär Martin, "The Problem with Early-Modern Petitions: Safety Valve or Powder Keg?", *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26 (2019), σ. 1013-1039.

Balta E., "The Bread in Greek Lands during the Ottoman Rule", *Tarih Arastırmaları Dergis*i 16 (1992), τχ. 27, σ. 199-226.

Baretta R. Duncan Silvio – Markoff John – Shapiro Gilbert, "The Selective Transmission of Historical Documents: The Case of the Parish Cahiers of 1789", *Histoire & Mesure* II-3/4 (1987), σ. 115-172.

Basaran Betül – Kırlı Cengiz, "Some Observations on Istanbul's Artisans during the Reign of Selim III (1789–1808)", στο Suraiya Faroqhi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth. Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2015, σ. 259-277.

Boyar Ebru – Fleet Kate, *A Social History of Ottoman Istanbul, Cambridge University Press*, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010.

Chalcraft John, "The End of Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century", στο Suraiya Faroqhi – Randi Deguilhem (επιμ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2005, σ. 338-367.

Darling Linda T., *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, E. J. Brill, Leiden 1996.

Douwes Dick, *Justice and Oppresion. Ottoman Rule in the Province of Damascus and the District of Hama 1785-1841*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Ναϊμέχεν 1994.

Emerson James – Humphreys W. H., *A Picture of Greece in 1825*, 2 τόμοι, Henry Colburn, Λονδίνο 1826.

Epstein S. R., "Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Pre-industrial Europe", *The Journal of Economic History* 58 (1998), σ. 684-713.

Faroqhi Suraiya, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35 (1992), σ. 1-39.

Faroqhi Suraiya, "Understanding Ottoman Guilds", στο Suraiya Faroqhi – Randi Deguilhem (επιμ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2005, σ. 3-40.

Faroqhi Suraiya, *Artisans of Empire. Crafts and Craftspeople under the Ottomans,* I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2009.

Faroqhi Suraiya (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth. Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities, Berghahn Books*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2015.

Faroqhi Suraiya – Deguilhem Randi (επιμ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2005.

Fitzsimmons Michael P., "The National Assembly and the abolition of guilds in France", *The Historical Journal* 39 (1996), σ. 133-154.

Fitzsimmons Michael P., *From Artisan to Worker. Guilds, the French State, and the Organization of Labor*, 1776–1821, Cambridge University Press, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010.

Gara Eleni – Kabadayi Erdem M. – Neumann Christoph K. (επιμ.), *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire, Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, Istanbul Bilgi University Press, Κωνσταντινούπολη 2011.

Genç Mehmet, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics,

and Main Trends", στο Donald Quataert (επιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, Albany 1994, σ. 59-86.

Haupt Heinz-Gerhard (επιμ.), *Das Ende der Zünfte: Ein europäischer Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκαίτινγκεν 2002.

Heerma van Voss Lex, "Introduction", *International Review of Social History* 46 (2002), σ. 1-10.

Hoogenboom Marcel et al. (επιμ.), "Guilds in the Transition to Modernity: The Case of Germany, United Kingdom, and the Netherlands", *Theory and History* 47 (2018), σ. 255-291.

Inalcik Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 7 (1980), σ. 283-337.

Kaplan Steven L. - Philippe Minard (επιμ.), *La France malade du corporatisme?: XVIIIe-XX siècles*, Belin, Παρίσι 2004.

Kaplan Steven L., *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV,* Martinus Nijhoff, Χάγη 1976.

Kaplan Steven L., *La fin des corporations*, Fayard, Παρίσι 2001.

Kaplan Steven L., "Social Classification and Representation in the Corporate World of Eighteenth-Century France: Turgot's 'Carnival'", στο Steven Laurence Kaplan – Cynthia J. Koepp (επιμ.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Cornell University Press, Ithaca – Λονδίνο 1986, σ. 176-228.

Karouzou Evi, *Les Lumières et «l' économie nationale». Les points de vue sur la population après la création de l´État grec*, αδημοσίευτη ανακοίνωση.

Kırlı Cengiz, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History* 60 (Φθινόπωρο 2001), σ. 125-140.

Kumin Beat – Würgler Andreas, "Petitions, Gravamina and the Early Modern State: Local Influence on Central Legislation in England and Germany (Hesse)", *Parliaments, Estates & Representation* 17 (1997), σ. 39-60.

Kütükoğlu M. S., "Narkh", στο *The Encyclopaedia of Islam*, 2η έκδ., E. J. Brill, τ. 7, Leiden – Νέα Υόρκη 1993, σ. 964-965.

Lafi Nora, "Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire", στο Elisabeth Özdalga - Feryal Tansug - Sait Özervarli (επιμ.), *Istanbul as Seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Swedish Research Institute in Istanbul, Κωνσταντινούπολη 2011, σ. 73-82.

Larmour Ronda, "A Merchant Guild of Sixteenth-Century France: The Grocers of Paris", *The Economic History Review* 20 (1967), σ. 467-481.

Marraud Mathieu, "Permanences et déplacements corporatifs dans la ville. Le corps de l'épicerie parisienne aux XVIIe-XVIIIe siècles", *Histoire & Mesure* 25/1 (2010), σ. 3-45.

Pamuk Sevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire,* Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2000.

Papastamatiou Demetrios, "The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilization of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)", στο Anastasopoulos Antonis (επιμ.), *Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete VII (Rethymno, 9-11 January 2009), Crete University Press, Ρέθυμνο 2012, σ. 165-190.

Poni Carlo, "Norms and Disputes: The Shoemakers' Guild In Eighteenth-Century Bologna", *Past & Present* 123 (Μάιος 1989), σ. 80-108.

Sewell William H., Jr., *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1980.

Tsicaloudaki Maria, *Pouvoirs et professions des communautés chrétiennes urbaines dans l'Empire ottoman (XVIIe-XIXe siècles): Serrès, Philippopoli,*

Kozani, Larissa, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2 τόμοι, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 2000.

Turna Nalan, "Ottoman apprentices and their experiences", *Middle Eastern Studies* 55 (2019), σ. 683-700.

Vardi Liana, "The Abolition of the Guilds during the French Revolution", *French Historical Studies* 15 (1987-88), σ. 704-717.

Vlachopoulou Anna, "Like the Mafia? The Ottoman Military Presence in the Morea in the Eighteenth Century", στο Anastasopoulos Antonis – Kolovos Elias (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, Proceedings of an international conference held in Rethymno, Greece (13-14 December 2003), University of Crete, Ρέθυμνο 2007, σ. 123-135.

Waddington George, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, John Murray, Λονδίνο 1825.

Würgler Andreas, "Voices from Among the "Silent Masses": Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *International Review of Social History* 46 (2002), σ. 11-34.

Yi Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden – Βοστώνη 2004.

Yıldırım Onur, "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in Istanbul", *International Review of Social History* 47 (2002), σ. 407-419.

Yildirim Onur, "Ottoman Guilds in the Early Modern Era", *International Review of Social History* 53 (2008), ένθετο αρ. 16 (The Return of the Guilds), σ. 73-93.

Παράρτημα

Α. Τα καταστατικά κείμενα των συντεχνιών της Πάτρας (1829)[1]

1. Συμφωνητικό συντεχνίας ραπτών

ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 4 (3.3.1829). Ανέκδοτο.

1829 μαρτίου 3 Πάτρα

Σημειώνομεν τους Νόμους του ισυναφίου μας ραυτάδες

Αον. Να βάζωμεν διά πρωτομαστόρους πρώτον, και δεύτερον, και έναν επίτροπον οπού να βαστάνη την κάσσαν του ισυναφίου μας, οπού εις κάθε καιρόν σε καιρόν οπού συνάζονται, και να τους τα παραδίνη των μαστόρων, τα όσα απερνούν απάνωτου, και όπου τον διορίζουν να τα δίνη.

Βον. Να βασταίνη ο πρωτομάστορας το δευτέρι του συναφιού, και τα όσα συνάζει από μαθητάδια, και καλφάδες και μαστόρους, και από κάθε δουλιάν να τα παραδίνη δίω φοραίς τον χρόνον τον λογαριασμόν των μαστόρων, και να τα παραδίνη του επιτρόπου εις χείρας.

Γον. Να ήναι εις χρέος οι πρωτομαστόροι να φυλάγουν τους Νόμους του ισυναφίου μας, τους οποίους έχομεν σημειωμένους εις το δευτέρι, και να μην εμπορούν να κάνουν κανέν πράγμα χωρίς την γνώμην και των άλλων, και όταν αποφασίσουν και οι άλλοι, τότε να κάνουν την πρέπουσαν παιδείαν οπού διορίζουν και οι άλλοι μαστόροι, και αν κανένας μάστορας δεν ήθελεν υπακούση εις εκείνο οπού τον ντανσάρει ο πρωτομάστορας να σκολάζεται. ακόμη να ήναι ο πρωτομάστορας εις χρέος διά κάθε δουλιάν οπού ήθελεν ακολουθήση εις το αναμεταξύ μας να τον παιδεύη όπως κριθή εύλογον και από τους άλλους, και αν δεν ήθελεν υπακούση εις το συνάφι να παρρησιάζεται ο πρωτομάστορας με την Γνώμην του συναφιού εις το κουμάντο του τόπου διά να του κάνουν την πρέπουσαν παιδείαν οπού του συνάφι διορίση.

Δον. Να φυλάγουν υπόληψιν οι μικρώτεροι μαστόροι προς τους μεγαλήτερους, και όποιος ήθελεν αυθαδιάση εις τον μεγαλήτερον να σκολάζεται και να πληρώνη εις το κουτί γρ. 2 και του τζαούση παρ. 10.

Εον. Οι πρωτομάστοροι εις τον χρόνον να αλάζωνται, αν όμως και διοικούν καλά τους Νόμους, να κριθή εύλογον πάλιν να μείνουν καλώς, ειδέ να βάνωμεν άλλους.

Ονόματα των Μαθηταδίων

Πρώτον. να δουλεύη το Μαθητάδι τον Μαστοράν του χρόνους τρις, τον πρώτον χρόνον να τρώγη εδικόν του, ή να πληρώνη του Μαστορά του την φάκνα του, ως καθώς το εύρουν εύλογον με τους γονείς του πεδίου.

Δεύτερον. Τελειόνωντας το Μαχταδηλήκι του να ευγένη Κάλφας, η πρώτη ρόγα να πέρνη γρόσια 5, η δεύτερη ρόγα όσον αξήζει, και έπειτα έχει το ελεύθερον να πηγαίνη εις Άλλον Μάστοραν.

Τρίτον. να δουλεύουν τρία χρώνια μπασκαλής και έναν χρόνον σύντροφος με όποιον Μάστοραν θέλει, και τελειόνωντας τους άνωθεν νόμους να ευγένη Μάστορας, και να πληρώνη εις το εσυνάφη γρ. 20, και αν είναι κουλούγλης να κάνη μόνον αζηαφέτη των Μαστόρων με χώρις να πληρώση εις το εσυνάφη.

Τέταρτον. να γράφουν τα Μαθητάδια εις το δευτέρι και Καλφάδες και συντροφίας, τα δε Μαθητάδια να πληρώνουν παράδες 80, τους μισούς να τους δίνη ο μάστορας, και οι Καλφάδες να πληρώνουν γρόσι 1, το μισό ο Μάστορας, η Συντροφιά να πληρώνη γρόσια 2, από ένα γρόσι ο καθένας, και όποιος Μάστορας έχει Μαθητάδη άγραφο, ή Κάλφαν, να Σκολάζεται και να πληρώνη εις το εσυνάφη γρ. 5, όμοιως και η συντροφιά, οπού να μην είναι γραμμένη εις το δευτέρι, και να μην τους τειράζουν την διαφοράν τους οι Μαστόροι.

Πέμπτον. να μην ημπορή Άλλος μάστορας να πέρνη το Μαθητάδη του Άλλου, ή και Κάλφα χωρίς να τελειώση ταις ρόγαις του, ομοίως και τους Μουστερίδαις του Αλλουνού χωρίς να πάη να πληρώση τον πρώτον οπού τον εδούλευεν, και τότε ας τον δουλεύσει, να είναι εις χρέος κάθε Μάστορας οπού πάγη ξένος μουστορής να τον ροτήση, σε ποίον Μάστοραν εδουλεύοταν και να στείλλη

[1] Κατά τη μεταγραφή των εγγράφων έχει διατηρηθεί η ορθογραφία των πρωτοτύπων, ακόμη και στα προφανή λάθη.

να τον ρωτήση αν τον έχει πληρομένον, ειδέ και δεν τον έχει να μην τον δουλέψη ως άνωθεν είπωμεν.

2. Συμφωνητικό συντεχνίας κουρέων
ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 6 (3.3.1829). Ανέκδοτο.

1829 Μαρτίου 3, Πάτρα
Την Σήμερον αποφασίσαμεν ημείς οι κάτοικοι Μαστόροι μπαρμπέριδες να δώσωμεν τους νόμους της αδελφότης μας ήγουν του Σιναφίου.
Πρώτον, να βάνομαι δύω πρωτομαστόρους πρώτον και δεύτερον και έναν επίτροπον οπού να βασταίνη τους παράδες του Σιναφίου μας, οπού εις κάθε καιρόν οπού να συνάζωνται και να τους παραδίνη των μαστόρων τα όσα απερνούν επάνω του και οπού τον διορίζουν να τα δίνη.
Δεύτερον, να βασταίνη ο πρωτωμάστορας το δευτέρι του Σιναφίου και τα όσα συνάζει από μαθητάδια, και καλφάδες και μαστόρους, και από κάθε δουλιά να τα παραδίνη δύο φοραίς τον χρόνον τον λογαριασμόν των μαστόρων και να τα δίνουν του επιτρόπου εις χείρας του.
Τρίτον, να ήναι εις χρέος οι πρωτομαστόροι να φυλάγουν τους νόμους του Σιναφίου μας, τους οποίους έχομεν σημειωμένους εις το δευτέρι και να μην εμπορούν να κάμουν κανένα πράγμα χορίς την γνώμην και των άλλων, και όταν αποφασίσουν και οι άλλοι τότε να κάνη την πρέπουσαν παιδείαν, επειδή ορίσουν και οι άλλοι Μαστόροι. και αν κανένας μάστωρας δεν ήθελεν εισακούση εις εκείνο οπού τον τανσάρη ο πρωτομάστωρας να σκολάζεται. ακόμα να ήναι ο πρωτομάστωρας εις χρέος διά κάθε δουλειά οπού ήθελεν ακολουθήση εις το αναμεταξύ μας να τον παιδεύη όπως κριθή εύλογον και από τους άλλους, και αν δεν θέλη εισακούση εις το Σινάφι να παρρησιάζεται ο πρωτομάστωρας με την γνώμην του Σιναφίου εις το κουμάντο του τόπου διά να του κάνουν την πρέπουσαν παιδείαν οπού το Σινάφι διορίσει.
Τέταρτον, να φυλάγουν υπόληψιν τον μεγαλήτερον οι μικρότεροι και όποιος ήθελεν αυθαδειάση εις τον μεγαλήτερον να σκολάζεται και να πληρώνη εις το κουτί γρόσια δύο και του τζαούση παράδες δέκα.
Έκτον, οι πρωτομαστόροι εις τον χρόνον να αλάζωνται, αν όμως και διοικούν καλά τους νόμους και κριθή εύλογον πάλιν να μείνουν καλώς ειδέ να βάνωμαι άλλους.
Πρώτον, Διορίζομεν τους νόμους άλλος μάστωρας να μην εμπορή να πάρη αλλουνού τον κάλφα ή το μαχτάδι χωρίς να σώνεται ο καιρός του, και ο μάστωρας όταν πέρνη το μαχτάδι ή τον κάλφαν να βάνη εις το κουτί παρ. είκοσι· και αν αναβάνη άλλος μάστωρας ή το παιδί ή τον κάλφα να συνάζωνται οι μαστόροι και να τον παιδεύουν, ως καθού κριθή εύλογον, και να βάνη και εις το κουτί γρόσια τρία.
Δεύτερον, όποιος κάλφας ευγή με ευχαρίστησίν του και εμβή εις τον άλλον να βάνη εις το κουτί γρ. ένα.
Τρίτον, εις την θανήν είναι εις χρέος οι μαστόροι να πηγαίνουν εις τον Άνδρα, εις την Γυναίκα, εις τον πρώτον εξάδελφον, και αν έρθη κανένας φτωχός και αποθάνη εις του σιναφιλή το σπήτι να πηγαίνουν οι μαστόροι εις την θανήν του ξένου, και όποιος μάστορας δεν πάγη και λείψη, όταν του ομιλήση ο τζαούσης και σβύσουν τα κηρία να σκολάζεται και να δίνη εις το κουτί γρόσια δύο.
Τέταρτον, όποιος ξένος θάνα ελθή εις την πατρίδα μας και ανοίξη εργαστήρι να ήναι αποκάτω τους νόμους ως καθού κάνουν και οι άλλοι μαστόροι και να πληρώσει εις το κουτί γρόσια είκοσι.
Πέμπτον, όταν η κυριακή πάγη κανείς από τους μαστόρους και ξουρίση και τον πιάσουν ή τον μάθουν να πληρώνη εις το κουτί γρόσια δέκα.
Έκτον, και την δευτέραν να πληρώνη εις το κουτί το κάθε εργαστήρι κάθε μάστωρας εξ παράδες, και ο κάλφας τρεις εις το κουτί.
Εσυμφωνήσαμεν οι μαστόροι και εβάλαμεν διά μεγαλήτερον τον μαστοροστυλιανόν πρωτομαστόροι, και δεύτερον τον μαμαντέλη.
[Έπονται 21 υπογραφές μελών της συντεχνίας και 15 υπογραφές μαρτύρων από άλλες συντεχνίες.]

3. Συμφωνητικό συντεχνίας παντοπωλών
ΓΑΚ, ΑΓΓ, φάκ. 241, αρ. 350 (22.3.1829). Δημοσιευμένο.[2]

Επειδή έχουσι συνηθείαν όχι μόνον όλοι οι τεχνίται, αλλά και οι λοιποί, οίτινες ευρίσκονται εις εμπόριον πραγματειών, και κάθε δηλ. φαγώσιμου, κοινός λεγόμενον μπακαλικής, εις όλας σχεδόν τας πολιτείας να έχωσι συν αυτοίς μίαν συμφωνίαν, και να την ονομάζουσι τουρκιστί έκαστον σώμα ισυναφικόν, ούτω και ημείς εσυμφωνήσαμεν αυτόμυαλοι, και απαραβίαστος γνώμης προαιρέσεως, και επράξαμεν τούτο, όχι δι' άλλο, ειμί να φυλάξωμεν τα εφεξής κεφάλ. της συμφωνίας μας, τα οποία δεν προξενούσιν ουδεμίαν ζημίαν, αλλά όφελος και ως επί το πλείστον έπαινος.
Αον. Εις τον θάνατον οποιουδήποτε χρηστιανού άμα ιδεασθώσι παρά των ημών διορισθέντων να παρευρίσκωνται εις την θανήν μέχρις ότου τελειώσει αύτη, το οποίον είναι επενητόν θεόν τε, και ανθρώπων, να πηγαίνωμεν τόσον εις τους υποφαινομένους, καθώς προς τους αδελφούς των, προς τους εξαδέλφους των, και θυγατέρας των νυμφευμένας όλοι παρ' ημών των οικογενειών, και αν κατά τύχην αποθάνη τις αλλότριος ταύτης της πόλεως εις τας οικίας μας, να ακολουθώμεν το ίδιον, τόσον όποιος από τους ρηθέντας αλλοτρίους, καθώς και από τους υπογεγραμμένους όλους σας εν κα[τα]στάσει θέλει κάμνει τα έξοδα το λεγόμενον κουτί διά την κηδίαν του. όποιος εξ ημών δεν ήθελεν ευρεθή εις την ρηθείσαν απόφασιν να λαμβάνη την ποινήν ταύτην, και να δίδη δύω γρ. εις το κουτί, και να σφαλήται το μαγαζίον του μίαν ημέραν.
Βον. Να μη δύναται άλλος παρά οι διορισμένοι να αγοράζουν τας τροφάς συμπαρόντος και του αγορονόμου, διά να λαμβάνη έκαστος όσον του αρέση, αν όμως είναι οφέλιμον, και θελήσουν να το λάβουν μερικοί να μη δύνανται, αλλά να διαμοιράζηται κατ' αναλογίαν, εν τούτοις κάθε φορτικόν άλογον, το οποίον ήθελε φέρη οποιουδήποτε είδους γεννήματος, να μη δύναταί τις να το εμπορευθή, αλλά μετά παρέλευσιν τριών ημερών, έκτοτε οπού θέλει διορισθή ο διαλαλητής να εκφωνή τούτο, διά να αγοράζη έκαστος χρηστιανός οπωσούν ελαφρώτερα.
Γον. Εάν τινάς εξ ημών έχει μετά τινάς άλλους διαφοράν εμπορεί να παρρησιάζηται εις τους διορισθέντας, και να θεωρώσιν αυτήν, και αν τινάς από τους διαφερουμένους δεν ήθελε του φανή δικαία η απόφασις, έχει την ελευθερίαν να απέλθη εις κριτήριον.
Δον. Τα καταβαλλόμενα ήδη χρήματα, καθώς και όσα ήθελε συναχθώσι ακολούθως, να τα μεταχειρίζωνται οι διορισθέντες ως ανώτεροι διά τας κηδίας, τα δε περισσευόμενα, ή εις τον αγαπούντα παρ' ημών, ή εις άλλον χρηστιανόν πένητα να δίδωσι, και περί των εξώδων, και εσώδων να δίδωσι καθαρόν λογαριασμόν.
Εον. Όταν λάβη ανάγκην το κουτί, δηλονότι το ταμείον μας, θέλει καταβάλλει έκαστος κατά την δύναμίν του, προς εξοικονόμησιν των ρηθέντων αναγκαίων.
Στον. Επειδή έχομεν έκπαλαι συνήθειαν να περιερχόμεθα εις το Μοναστήριον της Σωτήρος εις προσκύνησιν, και συν των ιερέων να ιερεργώσι, ούτω και του λοιπού ν' ακολουθώμεν ανυπερθέτως τούτο.
Ζον. Οίτινες ήθελε διορισθώσι παρά των ψήφων των υποφαινομένων να εκτελώσι, και φυλάττωσι τα χρέη των· αν όμως ήθελε τας παραβούν να εξέρχωνται εκείνοι, και να εισέρχονται άλλοι.
Οι υποφαινόμενοι όμως να φυλάττωμεν όλα τα ανωτέρω διότι αν τουναντίον θέλει λαμβάνει όποιος την ανήκουσαν παιδείαν κ.τ.λ. και υποφαινόμεθα.
Τη 22 Μαρτ. 1829. Π. Πάτραι.
[Έπονται 77 υπογραφές μελών της συντεχνίας.]

[2] Λουκάτος, «Σινάφια», ό.π., σ. 306-308· αποκαταστάθηκαν εδώ ορισμένα ασήμαντα λάθη στη μεταγραφή του εγγράφου από τον Λουκάτο.

4. Συμφωνητικό συντεχνίας οικοδόμων

ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 3 (25.3.1829). Δημοσιευμένο με περικοπές.[3]

1829 Μαρτίου 25: Πάτρα ισηνάφι Χτίστικο

1. Να βάζωμε δύω πρωτομαστόρους, πρώτον και δεύτερον και έναν Επίτροπον οπού να βαστάγη τους παράδες του Συναφιού οπού συνάζουν από καιρόν εις καιρόν, και να τους παραδίνουν του Επιτρόπου Τας Χείρας. οι πρωτομαστόροι είναι εις Χρέος οι πρωτομαστόροι, να παραδίνουν το λογαριασμό δύω βολαίς τον Χρόνον των αλονών μαστόρων, και να τα παραδίδουν εις Χείρας του επιτρόπου ως άνωθεν είπωμεν να είναι εις Χρέος ο επίτροπος από την Σύναξιν όθεν τον διορίζουν οι μαστόροι, να δίδη και να βασταίνη λογαριασμόν πάρσιμον και δόσιμον.

2. Να βαστάη ο Πρωτομάστορας το δευτέρι του Συναφιού και τα όσα Συνάζει από μαχτάδια καλφάδες, και μαστόρους, και από κάθε δολιάν του ισιναφιού και να παραδίνη τον λογαριασμόν των μαστόρων, δύω Βολαίς τον Χρόνον, και να τα δίδουν του Επιτρόπου εις Χείρας του.

3. Να είναι εις Χρέος οι πρωτομαστόροι να φυλάγουν τους Νόμους του ισιναφιού μας τους οποίους έχομεν συνθεμένους, και να μην ημπορούν οι πρωτομαστόροι, να κάνουν κανέναν πράγμα Χωρίς την γνώμην και των λοιπών, όταν αποφασίσουν και οι άλλοι· τότες να εκτελή εκείνο οπού οι πολλοί διορίσουν. και αν κανένας δεν ήθελεν υπακούση εις εκείνο· τότες ο πρωτομάστορας, διά κάθε δουλιάν οπού ήθελεν ακολουθήσει εις το αναμεταξύ μας, να τον παιδεύη ως κριθή εύλογον και από τους άλλους. και αν δεν θέλη υπακούση τινάς εις ότι τον τανσάρουν οι πρωτομαστόροι, τότε να παρουσιάζονται εις το τίμιον Δημογεροντείον, διά να του δίδεται η πρέπουσα παιδεία ως εκρίθη και από τους άλλους.

4. Να φυλάγουν υπόληψιν οι μικρότεροι προς τους μεγαλήτερους και όποιος ήθελεν αφθαδιάσει εις τον μεγαλήτερον να σκολάζεται.

Μαχτάδια

5. Να δουλεύουν τα μαχτάδια εις τους μαστόρους Χρόνους τρεις και να πέρνη και δύω ρόγες εις το μαστορί τους όταν εύγη κάλφας, και τότες έχει το ελεύθερον να πηγαίνη εις άλλον μάστορα.

6. Να δουλέβη τρεία Χρόνια μεροδουλίτζης και έναν Χρόνον σύντροφος με όποιον μάστορα του αρέσει, και τελειώνοντας τους άνωθεν Νόμους να ευγαίνη μάστορας, να πληρώνη εις το κουτί γρόσια είκοσι, και αν είναι κουλούγλης να μην πληρώνη παρά μόνον να κάνη ένα ζιαφέτι.

7. Να γράφουν τα μαχτάδια τους καλφάδες και Συντροφίας εις το δευτέρι, τα δε μαχτάδια να πληρώνουν εις το κουτί παράδες 20: τους μισούς να δίδη ο μαστοράς του, οι δε καλφάδες να δίδουν γρόσι 1: το μισό ο μαστοράς του· η συντροφία να πληρώνη γρόσια 2: τόνα ένας και τ' άλλο άλλος και όποιος μάστορας έχει μαχτάδη ή κάλφα άγραφον εις το δευτέρι να σκολάζεται· ομοίως και η συντροφία οπού κάμει τινάς, και να μην τους κιτάζουν οι άλλοι μαστόροι την διαφοράν τους, και να σκολάζονται.

8. Να μην ημπορή άλλος μάστορας να πέρνη το μαχτάδι ή κάλφα του αλουνού Χωρίς να τελειώση της ρογάις του, και αν το πάρη να σκολάζεται.

Θανή των Μαστόρων

9. Να πηγαίνουν εις το μάστορα γυναίκα του και παιδιά και αδελφόν του και πρώτον εξάδελφόν, και αν έχη τζούπα υπανδρευμένη και είναι έξω από το Σπήτι να μην πηγαίνουν, και αν κατά περίστασιν ήθελε πεθάνη καμμία δούλα του ή δούλος του να πηγαίνουν ομοίως, και κανένας ξένος ήθελε πεθάνει εις το σπήτι του Μαστόρου, να πηγαίνουν να τον Βγάνουν, και αν δεν έχη τα έξοδα να τα κάμνη το ισνάφι.

10. Όταν πάμαι εις το λείψανον, και βρεθή κανένας ξένος από κείνους οπού είναι γραμμένοι εις το ισνάφι, να του δίδουν και αυτουνού Κηρί να βαστάη ως καθώς και οι μαστόροι, να μην ημπορή κανένας να φεύγη από την

[3] Βασίλης Λάζαρης, *Καποδιστριακή Πάτρα*, ό.π., σ. 202-204.

Εκκλησίαν Χωρίς να θάπτεται το λείψανον, και αν φύγη κανείς να σκολάζεται.
Θανή των ξένων
11. Να πηγαίνουν εις τον ίδιον και γυναίκαν του και παιδιά, και αδελφόν του αν όμως και έχει τζούπα υπανδρευμένη και είναι έξω από το Σπήτι να μην πηγαίνουν, και να πληρώνη εις το κουτί, διά τον κόπον των μαστόρων έως οπού στέκει το ισινάφι Γρόσια 30.
διά όσοι ξένοι ήθελεν έλθουν εις την πατρίδα μας
12. Να φυλάγουν τους Νόμους οπού εμείς φυλάττομαι, και να πηγαίνομεν και εις την θανήν τους, ως καθώς και εις ταις εδικαίς μας, και να πληρώνουν γρόσια 20.
13. Εις τον Χρόνον ν' αλλάζουνται οι πρωτομαστόροι και τζαούσης από τους οποίους θα κρηθή εύλογον να εκλέξωμεν, αν όμως και διοικούν καλά και κριθή εύλογον και από τους άλλους καλόν εστί ειδέ να σκολάζουνται.
14. Αν όμως κανένας μάστορας ήθελε κάνει παζάρι με κανέναν νοικοκύρη διά να του φτιάση την δουλιά του, και πάγει άλλος μάστορας και τον δυσκολέψη χωρίς ν' απελάρη ο πρώτος να σκολάζεται και να δίνη εις το κουτί γρόσια πενήντα· να είναι εις χρέος όλοι οι μαστόροι ένας τον άλλον οπόταν ένας οικοκύρης τον κράξει διά την δουλιάν του και δεν φτιασθεί τότες να ρωτάη άλλος μάστορας εκείνον οπού κάνει παζάρι πρώτον και αν απελάρησε τότες έχει το ελεύθερον να κλείση το παζάρη του.

5. Συμφωνητικό συντεχνίας υποδηματοποιών
ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 7 (21.7.1829). Ανέκδοτο.

Π. Πα. 1829 Ιουλίου 21
Την σήμερον εσυμφώνησαν οι μαστόροι μικροί και μεγάλοι, και εύρηκαν εύλογον διά κάθε δουλειά του εσιναφιού και εψηφηφόρησαν το μαστρανδρία Βαβιόπουλο μαζύ με τον μαστραποστόλη καλογηρόπουλου διά πρωτομαστόρους. και τους δώσαμε διά τζαουσάδες, και ιοάννην Καμηνάρην και Αντώνιον Κουλιμαχαιρόπουλον, και διά τούτο απεφασίσαμε οι μαστόροι, όποιος κούλογλης ήθελεν εύγη μάστορας να δίδη γρόσ. 7:20: από κάτω εις μάστορα να δίδη γρου. 15: να ήναι εις χρέος ο κάθε μάστορας οπού έχει κάλφα, ή μαθητάδες να πηγαίνη εις τον πρωτομάστορα να το γράφη, και να ήναι το έξοδον του μαθητού παρ. 20: ο κάλφας γρ. 1: και διά το σκόλασμα του λειψάνου, γρο. 1:20: όποιος ήθελε ανάψη λιχνάρι το σάββατο βράδι να δίδη και να σκολάζη γρο. 1:20: να ήναι εις χρέος ο κάθε ένας οπού να έχη μαθητάδες ή κάλφα, να μην ημπορή να τον σηκώση κανένας άλλος μάστορας, έως του να τελειώση ο καιρός κατά την συνήθειαν την παλαιάν οπού είχαμε, και ότι πράγμα ξενικόν ήθελεν έλθη, να μην ημπορή καννένας να πάρη εάν δεν δωθή είδησις εις τον πρωτομάστορα, και όποιος τολμήση να πάρη παιδεύεται κατά την συνήθειαν.
[Έπονται 29 υπογραφές μελών της συντεχνίας και 13 υπογραφές μαρτύρων από άλλες συντεχνίες.]

6. Συμφωνητικό συντεχνίας χαλκουργών, κλειδαράδων, λεβητοποιών, οπλοποιών, χρυσοχόων, κασσιτερωτών, κατασκευαστών ποτηριών και λευκοσιδηρουργών
ΓΑΚ, ΜΚΑΚ, φάκ. 5, αρ. 5 (22.11.1829). Ανέκδοτο.

1829 Νοεμβρίου 22, Παλαιά Πάτρα
Σημειόνωμεν τους νόμους μας ημείς οι μαστόροι, χαλικιάδες, τζιλινκείρηδες, καζατζίδες και τουφεξήδαις, χρησικοί, καλαντζίδαις και κλοντιράδες φαναρτζίδες.
Διά να βάλουν τους πρωτομαστόρους όποιον εύρουν εύλογον.
Και έναν δεύτερον Επίτροπον οπού να βαστένει τους παράδες εις κάθε καιρόν οπού συνάζωνται η παράδες, και να τους παραδείνη των Μαστόρων τα όσα περνούν απάνω του, όπου τον διωρίζουν να τα δείνη.
Δεύτερον να βαστένουν οι πρωτωμαστόροι το δευτέρι του εσιναφίου τα όσα σηνάζει από μαθητάδια, και Καλφάδες, και Μαστόρους, και από κάθε δουλιά να τα παραδήνουν του Επιτρόπου και ο Επίτροπος να δήνη λογαριασμόν των Μαστόρων τέσσαρες βολές τον χρόνον.
Τρίτον εις χρέος οι πρωτωμαστόροι να φυλάγουν τους νόμους του εσιναφίου μας τους οποίους τους έχωμαι

σημειωμένους εις το δευτέρι και να μην ημπορούν να κάνουν κανένα πράγμα χωρίς των αλουνών μαστόρων, και όντας αποφασίσουν και οι άλλοι Μαστόροι τότε να κάνουν την πρέπουσαν παιδείαν οπού διωρήσουν και οι άλλοι Μαστόροι και κανένας Μάστορας δεν ήθελε εισακούση εις εκείνο οπού τον τανσάρουν οι πρωτομαστόροι να σκολάζεται ακόμη να είναι ο πρωτωμάστορας εις χρέος διά κάθε δουλιά οπού ήθελε ακολουθήση εις το αναμεταξύ μας να τον πεδεύουν ως ευρεθεί εύλογον από τους άλλους μαστόρους, και αν δεν θέλει να εισακούση εις το εσυνάφη να παρρησιάζονται οι πρωτωμαστόροι με την γνώμην του εσιναφίου εις το Κουμάντο του τόπου διά να του κάνουν την πρέπουσαν παιδείαν οπού το εσινάφη διωρήσει.

Τέταρτον να φυλάγουν την υπόληψην των Μεγαλητέρων και όποιος αυθαδιάσει εις τον Μεγαλήτερον να σκολάζεται και να πληρώνει και γρόσια τρία, και να δίνει και του τζαούσι παράδες είκοσι.

Πέμπτον οι πρωτωμαστόροι να συναλάζωνται, όμως και διοικούν καλά τους νόμους να κριθή εύλογον καλός, ειδέ να βάλουν άλλους.

Πρώτον διά Καλφάδες και μαθητάδια να ρογιαστή εις τον μάστορα τον χρόνον αν δεν σωθή ο καιρός του να μην έχει χρέος να το πέρνει άλλος μάστορας ότι πεδεύεται χωρίς να λάβη άδεια από τους Μαστόρους, και να δίνει οπού να γράφεται εις το δευτέρι ο Κάλφας γρόσι ένα, το Μαθητάδη παράδες είκοσι εις το Κουτί.

Και οι Συντρόφοι όντας συντροφεύουν γρόσια ένα, ο καθ' ένας, και όντας ξεσυντροφεύσουν γρόσι: ένα μάτα ο καθένας.

Και όποιος έχει Κάλφα μάστορας και δεν τον γράψει εις το δευτέρι να έχη να δίνη εις το Κουτί γρόσια πέντε και να Σκολάζεται.

Και όποιος Μάστορας οπού δουλεύει σε όποιον μάστοραν αν δεν τον έχει ξεπληρωμένον να μην τον δουλεύει, και όταν τον ξεπληρώσει ας τον δουλέψη ο άλλος Μάστορας.

Β. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας: επιλεγμένα έγγραφα

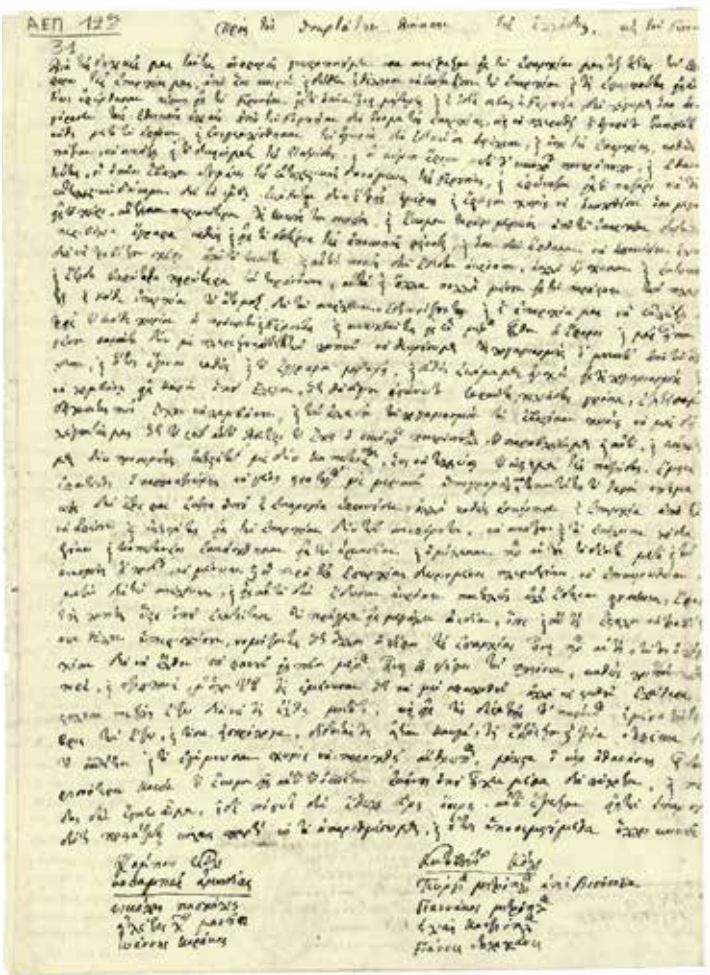

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 12, έγγραφο 31

Ο κάτοικοι επαρχίας Κυπαρισσίας αναφέρουν υπερβάσεις εφόρων των.

Προς την Υπερτάτην Διοίκησιν της Ελλάδος
και την Γενικήν Εθνικήν Συνέλευσιν

Διά της δουλικής μας ταύτης αναφοράς γνωστοποιούμεν όσα συνέτρεξαν εις την επαρχίαν μας εξ αιτίας των εφόρων μας και άλλων μερικών επαρχιωτών, τους οποίους οι παραστάται της επαρχίας μας θέλει φανερώσουν. Οι κύριοι έφοροι της επαρχίας μας από ένα καιρόν και δώθεν ηθέλησαν να καταντήσουν την επαρχίαν και τους επαρχιώτας εις ένα βαθμόν, ώστε οπού ο λόγος τους και η υπογραφή τους να άπερνα καλλιώτερα από του Σουλτάνου το χάθι. Αφίνομεν εις όσα εναντίως εφέρθησαν πέρυσι εις την Γερουσίαν, εις τα οποία είναι μάρτυρες και η ιδία Σεβαστή Γερουσία· δεν λέγομεν όσα ανακατώματα έγιναν από αυτούς εις την αγοράν του μουκατά. Αλλ' ύστερον κατά τον παρελθόντα Οκτώμβριον ο κύριος Πονηρόπουλος ηγόρασεν τες εθνικές ελιές από την Γερουσίαν διά όνομα της επαρχίας και να πληρωθή η αγορά του είκοσι πέντε χιλιάδας γρόσια, τα δε περσευόμενα να είναι διά τα αναγκαία έξοδα της επαρχίας και στρατευμάτων. Και ελθών ενταύθα ενώθη μετά των εφόρων και ενηγκαλίσθησαν την αγοράν διά εδικήν τους ωφέλειαν και όχι της επαρχίας, καθώς και απεδείχθη. Έστειλεν η Γερουσία εκτελεστικήν δύναμιν, καθώς και εις τας λοιπάς επαρχίας, διά να εβγάλη τα στρατεύματα διά Πάτραν, να συνάξη και τα δικαιώματα της πατρίδος. Και οι κύριοι έφοροι μετά του Νικολάου Πονηρόπουλου και Αθανασίου Γρηγορόπουλου, διά να βάλουν τους σκοπούς τους εις δρόμον, εμίσθωσαν δύο ταξιάρχας της επαρχίας με σαράντα στρατιώτας, οι οποίοι έβαλαν ντουφέκι της εκτελεστικής δυνάμεως της Γερουσίας και εφώναζαν εις το παζάρι να τους σκοτώσουν και ότι έλθη αυτοί απεκρίνονται. Και περί τούτου δεν είχεν είδησιν διόλου η επαρχία και αν ήθελεν αφήσουν την εκτελεστικήν δύναμιν διά να έμβη, εκάθονταν δύο ή τρεις ημέρας και έφευγαν

χωρίς να ακολουθήσουν όσα μεγάλα κακά και έξοδα ύστερον ηκολούθησαν, εξ αιτίας των ειρημένων. Μα οι ελιές και το λάδι το εθνικόν, οπού έβαλον εις το χέρι, αύξησαν περισσότερον τους κακούς των σκοπούς και έκαμον ταράφι μερικούς από την επαρχίαν, δίδοντας τους τες ελιές με εν κέρδος πολλά περισσόν. Εβάστασαν και διά λόγου τους όσα περιβόλια ήθελον έχουν και τόσα περιβόλια άγραφα, καθώς και εις τα δεφτέρια της αποκοπής φαίνονται και όσα δεν έφθασαν να αποκόψουν, ελιές τους έταξαν, και μερικών έδιδον διά να τους κάμουν ταράφι τους. Ταύτα βλέποντας η επαρχία πολλάκις τους είπαν διά να τραβήξουν χέρι από τα τοιαύτα· και αυτοί ποσώς δεν έδιδαν ακρόασιν, αλλά άρχισαν και εκτυπούσαν τους χριστιανούς με ασπλαγχνίαν, καθώς και εις την κωμόπολιν Φιλιατρά εδείχθη, και έκαμαν τόσες ζημίες και έξοδα βαρύτατα, χειρότερα των τυράννων. Αυτά και άλλα πολλά μένουν εις την παράστασιν των πληρεξουσίων και όλων των αυτόσε επαρχιωτών ελθόντων. Έφθασαν, τέλος πάντων, και αι διαταγαί της Διοικήσεως διά να εκλέξη η κάθε επαρχία τα άτομα διά την Συνέλευσιν. Εδιουρίζουνταν και η επαρχία μας να εκλέξη δέκα τέσσαρα άτομα· έγραψαν εις την επαρχίαν και εσυνάχθησαν από όλα τα χωρία και κωμοπόλεις, από δύο τρεις το κάθε χωρίον, οι πρόκριτοι και γέροντες. Και συναχθέντες εις εν μέρος ήλθον οι έφοροι και μας είπον, διά να λείπη η οχλαγωγία, να εκλέξη το κάθε κόλι από δέκα ανθρώπους· και δύο από της μητροπόλεως, να γενούν σαράντα δύο· με πληρεξουσιότητα των λοιπών να θεωρήσωμεν τους λογαριασμούς του μουκατά από τον άγιον πρωτοσύγκελλον, τους λογαριασμούς των εφόρων, να χωρήσωσιν και τα δέκα τέσσαρα άτομα διά την Γενικήν Συνέλευσιν. Και ούτως έγιναν, καθώς και το έγγραφον μαρτυρεί. Και ευθύς εκάμαμεν αρχήν εις τους λογαριασμούς του αγίου πρωτοσυγκέλλου όλοι κοινώς και τους εθεωρήσαμεν, παρόντων και των εφόρων, με ακριβή παρατήρησιν. Και εβγήκαν να λαμβάνη, εις καιρόν οπού έλεγον ότι θα έβγουν, επάνω του σαράντα χιλιάδας γρόσια. Εζητήσαμε και τους λογαριασμούς των εφόρων και μας εβασάνιζαν ημέρας έως να μας δώσουν εν δεφτέρι, καθώς ήθελον, δείχνοντας πώς έχουν να λαμβάνουν και, των ελαίων τον λογαριασμόν τον εβαστούσαν χωρίς να μας δείξουν παστρικήν την αποκοπήν και τι εσύναξαν και τι επώλησαν, αλλά μας έπαιζαν με το σήμερον και αύριον, λέγοντας μας ότι το καθαυτό δεφτέρι το έχει ο Νικόλαος Πονηρόπουλος.

Το παραβλέψαμεν και αυτό και εκλέξαμεν τα δέκα τέσσαρα άτομα διά την Συνέλευσιν. Τους είπομεν να τραβήξουν χέρι από την εφορίαν και να βάλωμεν δύο προσωρινούς επιστάτας με δύο καπεταναίους, έως να τελειώση το σύστημα της πατρίδος. Έμεινε και τούτο ώστε να εκκινήσουν διά την Συνέλευσιν. Έκτοτε και ύστερον έκαμον τα περισσότερα κακά, ώστε οπού εφαντάσθη ο Παπατζιώρης να γένη στρατηγός με μερικών υπογραφάς, καταπατώντας το ιερόν σχήμα να ενηγκαλισθή τα άρματα, διά να εκτελέση τους κακούς του σκοπούς. Και οι έφοροι όμως με άλλους μερικούς δεν έτρεφαν εκείνα οπού η επαρχία εφρονούσεν, αλλά, καθώς εσκόρπισεν η επαρχία από την πρώτην Συνέλευσιν, εψήφισαν άλλους πληρεξουσίους, άλλον στρατηγόν, άλλον βουλευτήν και άλλον γερουσιαστήν να αφήσουν και επιστάτας εις την επαρχίαν δύο των συνεφόρου των (sic), να συνάξουν και τα επίλοιπα λάδια και να τα δίδουν όθεν θέλουν, καθώς έκαμε και τα επίλοιπα. Ταύτα και άλλα μαθόντες οι των εδώ μερών πληρεξούσιοι και καπεταναίοι εσυνάχθησαν εις την Αρκαδίαν και ωμίλησαν προς αυτούς τα δέοντα μετά και των κατοίκων της μητροπόλεως, λέγοντες προς αυτούς να τραβήξουν χέρι από τα τοιαύτα, να δώσουν καθαρούς λογαριασμούς του λαδίου, να μένωσιν και οι παρά της επαρχίας διωρισμένοι πληρεξούσιοι, να επικυρωθώσιν οι δύο προσωρινοί επιστάται και καπεταναίοι, διά την ευταξίαν της επαρχίας, και εκ συμφώνου να μισεύσουν όλοι μαζί διά την Συνέλευσιν. Και εις αυτά δεν έδωσαν ακρόασιν παντελώς, αλλ' έδιναν φουσέκια· έφεραν και μερικούς εκ έξω και μερικούς από των κατοίκων τούς έβγαζαν έξω και έδειχναν γιορτάμια εις τους λοιπούς, ώστε οπού εκατήντησε το πράγμα εις με-

γάλην αηδίαν. Όσους και αν τους έστειλαν να τραβήξουν χέρι από αυτά κανέναν δεν ήκουσαν, αλλά το τελευταίον τους απεκρίθησαν ότι οι ψήφοι των πλειόνων θέλουν υπερισχύσουν, νομίζοντες ότι όλοι οι ψήφοι της επαρχίας είναι προς αυτούς. Τούτος ο λόγος εβίασε τους πληρεξουσίους των έξω μερών και τους ευρεθησομένους καπιταναίους και έγραψαν εις την επαρχίαν διά να έλθουν να φανούν εις ποίον μέρος είναι οι ψήφοι των πλειόνων. Καθώς λοιπόν έκαμεν αρχήν η επαρχία και εσυνάζονταν, ευθύς εσφαλίσθησαν με μερικούς, βάζοντες μέσα νερόν, ταχιρέ και τζιπχανέ. Μ' όλον τούτο τους εμήνυσαν ότι να μην σφαλισθούν αλλά να σταθούν ελεύθερα έξω, δίδοντες τους εγγύησιν ότι δεν θέλει βλαφθή η τρίχα τους. Δεν ηθέλησαν να τους ακούσουν, αλλά έστελναν πεζούς έξω διά να τους έλθη μιντάτι. Και εις τας δέκα τρεις του παρόντος, ημέρα Τρίτη, άρχισαν οι έσωθεν εσφαλισμένοι εις του κυρ Θανάση Γρηγορόπουλου το οσπίτιον να λέγουν τόσας ύβρεις των έξω και τόσα αισχρόλογα, δίδοντας τους αιτίαν καβγά. Τους έρριξαν και τρία ντουφέκια. Τότες και οι έξω άρχισαν τα ντουφέκια· και μετά μίαν ώραν του πολέμου έτρεξεν ο λαός και εμβήκεν εις το οσπίτιον και το εγύμνωσαν χωρίς να πειραχθή άνθρωπος. Μάλιστα ο κυρ Αθανάσης ήτον εβγαλμένος την ιδίαν ημέραν δύο ώρες πριν ξημερώση και εκλείσθη εις του Παπατζιώρη· και το περισσότερον κακόν το έκαμον εις αυτό το οσπίτιον εκείνου οπού είχεν μέσα διά φύλαξιν. Και περιπλέον ο υιός του Παπατζιώρη άνοιξε τες πόρτες και έφυγε φορτωμένος. Και η ευχή της πατρίδος δεν έγινεν αίμα· είδε, πώποτε δεν ήθελε εύρει άκρη.

Αυτά έτρεξαν εις την επαρχίαν μας, τα οποία φανερώνομεν εις το έθνος, καθώς και οι πληρεξούσιοι θέλει τα κάμουν γνωστά, διότι χρειάζεται κόλλες χαρτί να τα απαριθμήσωμεν. Και ούτως υποσημειούμεθα όλοι κοινώς οι κάτοικοι της επαρχίας.

1823, Μαρτίου 15, Αρκαδία

Κάμπου Κόλι: Πανάγος Ντουφεξής, Δημήτρης Μπούτος

Κασαμπάς Αρκαδίας: Νικόλας Πασχάλης, Αλέξης Χατζημανούση, Ιωάννης Κοράκης, Γιώργιος Γαλανόπουλος, Δημητράκης Παρτζελόπουλος, Δημήτριος Μέλιος, Παναγιώτης Κουκουλίκας, Σταύρος Ρόμπος, Παναγιώτης Μπατζάνης, Φώτιος Λυμπερόπουλος, Γιάννης Κατένζης, Νέστορας Χρυσικόπουλος, Δημήτριος Μελετόπουλος, Ιωφούση Καρατζόπουλος, Αναγνώστης Παπαδόπουλος, Αντώνης Καντιανής, Παναγιώτης Μπαρουξής, Γεώργιος Στασινόπουλος, Χρίστος Παπαστασινόπουλος, Δημήτριος Ξηντάρας, Πανάγος Γιαννακόπουλος, Γιαννάκης Γιωργακόπουλος, Αδάμης Παρασκευόπουλος, Χρίστος Τζιμουχτζής, Διονύσιος Κατζαρός, Αναγνώστης Τζοκάλαλης, Γεώργιος Μποριόπουλος, Θύμνιος Τζιτζίνης, Παναγιώτης Λιόπουλος, Λάμπρος Αναστασόπουλος, Πανάγος Βιτσάκος, Γιάννης Πιαλόπουλος, Λάμπρος και Παναγιώτης Τζιτζούρης, Αναστάσης Φούρναρης, Δημήτρης Κολέτζος, Σπύρος Χαλκάς και Δήμος Μποκλής, Θωμάς Σαμπαλόπουλος, Θανάσης Γκάφας, Ευστάθιος Δημοκάλαρη, Στάθης Βλαχούλης, Γκίκας και Μιχάλης Σπηλιωτόπουλος, Γιωργάκης Λιδιώτης, Θανάσης Σαλούπης, Θανάσης Ρωμόπουλος, Παναγιώτης Φραγκόπουλος, Χρίστος Περβολαρόπουλος

Αρμεναίους: Στάθης Κουτζίκος, Θανάσης Μπιτζάκας, Κωνσταντάκος Μητζόπουλος, Καλίγερος Αναστασόπουλος

Κανλάπου: Παναγιωτάκης Κανελ(λοπίδης), Γύφτος Μηνολόπλος, Θανάσης Λιγουρόπλος, Χριστόφιλος Γιαννόπουλος

Μαλενίτι: Γυφτοδημόπουλος, Λυμπέρης Γιαννό(πουλος), Νικολής Δημητρό(πουλος)

Ποδαγορά: Γεώργης Μάτας, Θεοδωρής Διαμαντ(όπουλος)

Χριστιάνου: Φωτεινός Σκαπετοράχης, Γεώργης Κωνσταντόπουλος, Χρίστος Τιλιταάς, Γεώργης Πιταράς

Βάλτα: Αντώνης Κοντατρίνης, Γιαννάκης Κουλάς, Κωνσταντής Μυλωνό(πουλος)

Μουζάκι: Κυριάκος, Παναγιώτης Μαρινόπ(ουλος)

Πύργος: Πανάγος Γεωργακόπουλος, Κυριάκος Κατζαμπό(πουλος)

Φιλώνα: Χρόνης Παναγόπουλος

Κοντοβουνίων Κόλι: Γεώργιος Μητρόπλος από Βισόσοβα,

Γιαννάκος Μητρόπλος, Ηλίας Κατζιόπλος, Γιάννης Νταλαχάνης, Χρίστος Αναστόπουλος, Δημητράκης Ταντόπουλος, Φώτος, Παναγιώτιος Ιερεύς (Βαρυμπόπη), Ρήγας Κούτζας, Παπα-Σταμάτης, Γιώργιος Κουτζακόπουλος, Στάθης Καζάτζας, Θανάσης Τζαβρόπουλος, Αναγνώστης Παρακιναδιώτης, Βελισάρης Δημητρακόπουλος, Γιώργης Γιαννακόπουλος (Σαρικοναδιώτης), Γιωργάκης Μαλίκη, Δημητράκης Μακρυγιαννακόπουλος, Γιωργάκης Σταμπίπλος (Λουσιάνι), Δημητράκης Νέζης

Καλογερέσοι: Γιαννάκης Θεοδωρόπουλος, Φωτεινός Μουσιόπουλος, Δημήτρης Αργυρόπουλος, Πανάγος Λασπίσα, Αδάμης Δισπλάζης, Τριπηλακός Καμπουχάνας, Πανάγος Κοπετένας, Παναγιώτης Κοπετένας, Λικουδέσης Κωνσταντής, Πολυχρονόπουλος, Δημόπλος Γιαννάκης, Παναγόβλαχος, Μιχάλης από του Λεμιοβίτη, Τέντες από Σέλα, Κωνσταντής Φυτώκας, Γιάννης Σταματελόπουλος, Δικανόπλος Φτόπουλου, Αντώνης Γιαννακόπουλος, Παναγιωτάκης Γυφτάκης, Πάνος Πενταζάς, Γιάννης Ψηλογιώργας, Αντώνης Αντωνόπουλος, Κανέλλος Μάρτης, Αναστάσης Ξηρόκοντας (Μάλη), Κωνσταντής Κωστόπλος, Γιάννης Μπράιμος, Ανάστασης Τζαπέλας, Παναγιώτης Λιόπουλος, Δημήτρης Σαπρίκης, Στασινός Κυριακόπουλος, Σταυριανός Παιδεμένου, Γιαννάκης Μπάκας, Στάθης Ποταμιά, Στάθης Γαρδικιώτης, Λάμπρος Κοσμάς, Στρατηγής, Μάρκος Θανάσης, Ξηρογιαννάκης Στάθης, Παναγιώτης Κανάβας

Μουριατάδα: Γερο-Δήμος, Γιαννάκης Κουτζογια(ννόπουλος)

Βρύσις: Γιώργος Σουλιμιώτης, Σαράντος, Κωνσταντής Περατζιώτης

Μπελμπενιάνοι: Γιώργος

Ταούταγα: Κωνσταντής Γιωργόπουλος

Σουλιμα Κόλι:

Ψάρι: Παναγιώτης Μακρής, Μπούσκος, Αντώνης Τάρας, Νάσιας Κοντός

Κούβελα: Γιαννάκης Νάσης, Γιωργάκης Κωστόπουλος, Κωνσταντής Κωστόπουλος, Γιώργος Γιαννακόπουλος

Σίρτζι: Ασημάκης Ρούφας, Γιωργάκος Θεοδωρόπουλος, Γιωργάκης Παναγιωτόπουλος

Κλίακα: Δημητράκης Ρέπας, Δημάρας, Κωνσταντής Μητρογιαννόπουλος, Στάθης Καπουτζής

Καζήρας: Σταύρος Ρούσης, Γερο-Πανούσης, Θανάσης Ρούσης

Πιτζά: Παπα-Γιώργης, Κωνσταντής Λιάκος, Κωνσταντής Ρούπης

Ριμπέσι: Παναγιώτης Νιφοράκας, Τάσης Γίφης, Στάθη Θανάσης

Κλέσουρα: Δήμος Τότζας, Γιώργης Μεγάλος, Θεοχάρης Λάμπρος

Σιδερόκαστρο: Γιωργάκης Αλεξόπουλος, Θεοδωρής Θανασουλόπουλος, Θεοδωρής Διαμαντόπουλος, Γιάννης Γεωργακόπουλος

Αγριλιά: Ξιόνος, Γεώργης Δημημούς, Λαρπούς, Γιώργας Ζάνης, Δημητράκης Γιωργακόπουλος, Γιώργης Δημάκος, Μήτρος Αρβανίτης

Κωμόπολις Φιλιατρά: Γιάννης Τζώρος, Γληγόρης Πασκαλίγος, Πανάγος Βαφιόπουλος, Αναγνώστης Μπουρμίδης, Ευστάθιος Σακουλάς, Βασίλειος Μαρκόπουλος, Χαραλάμπης Αργαριώτης, Παναγιώτης Κουτζατρινόπουλος, Δημήτριος Φωτόπουλος, Δημητράκης Σταματέλος, Γιάννης Μιλίνας, Αλέξης Βωβός, Γιάννης Μακρής, Δημήτρης Σμυρνής, Αναγνώστης Πενταζής, Δημητράκης Μοθώνιος, Αναγνώστης Βορές, Κανέλλος Αναγνώστης

Κάμπου Κόλι άλλοι: Παναγιώτης Ζαφειρόπουλος, Βασίλης Γιαννακόπουλος, Γιωργάκης Λυμπερόπουλος, Παναγιώτης Ρουκάνας

Φιλιατρά: Γιάννης Τζώρος, Αναγνώστης Μπουμούδης, Γιαννάκης Ταμπάκης, Ευστάθιος Σάκουλας, Τζάκρης Σαμπάλης, Αδέλφια Ιω. Σάκουλας, Κυριαζής Κορόβιλος, Αναστάσης Κατζούλης, Γιάννης Κολέντζης, Παναγιώτης Κατζής, Δημητράκης Ταμπάκης, Παναγιώταρος, Κωνσταντής Γαρδούλης, Αναγνώστης Γαρδέλης, Κωνσταντής Σίλας, Γιάννης Ντουρτάνης, Δημήτρης Λαλούσης, Πανάγος Λαμπίρης, Γιωργάκης Παπαθανάσης, Στάθης Μπατάγιας, Παναγιώτης Μυλωνόπουλος, Γαλάνης Ξυδόπουλος, Νικολάκης Κανάβας, Χριστόφιλος Γώγος, Νικολάκης Μάτηλας, Στάθης Παναγής, Στάθης Γώγος, Χρίστος Λελώνης,

Ζαχαρίας Μαραγκός, Πόλης Πανόλης, Γιώργης Ντερίτζης, Αναστάσης Ραδιώτης και Δημήτριος Βαντζουλής, Θοδωράκης Λεχώνης, Αντρίας και Χρίστος Λουπινόπουλος, Ανάστασης Τζιγαρίδης, Παναγιώτης Παγάνης, Ιωάννης Σπυρόπουλος, Σπύρος Τζιρίππης, Χριστόφιλος Αρβανίτης, Αναγνώστης Μούτζης, Αναστάσης Καραβίτης, Παναγιώτης Χαυτομύγης, Γιώργιος Μαντηλάς και Πανάγος Χαράμης, Σταματέλος Καραπατάς, Πολυχρονάς Κοτζιώνας
Ζούρτζας Κόλι:
Άλβενα: Αναγνώστης Σάμπρος, Φώτης Γιαννακόπουλος
Γολέμι: Νικόλας Διαμαντόπουλος, Θανάσης Λαμπρόπουλος
Πίσκανι: Φώτης Γραμματικόπουλος, Νάστας Μπούλας, Διονύσιος Κωστόμουλος
Σπρενά: Νάστος Γιωργακόπουλος, Θανάσης Γρόνος, Γιαννίκος
Γλάτζα: Δήμος Μποφιλόπλος, Γιώργης Αναστασόπουλος, Δράκος Μπόφιλος
Γλάτζα Μικρή: Γεώργης Κόλια Δήμος, Θοδωράκης Αφουκάτος
Στροβίτζι: Καλόγερος, Βγενίσιος Σλέβας
Κοστάλιας: Γιώργης Λακότας, Χρίστος Τζεκούρας
Μπεσαδάκο: Χρίστος Κορούμπαλος, Γιωργάκης Σταθόπουλος
Μοφχίτζα: Θανάσης Θεοδωρόπουλος, Ανδρίκος Ψάφος, Θανάσης Πετρόπουλος
Σμαρλίνα: Καλατζής Γύφτος, Μανούσος

Ότι ίσον απαράλλακτον τω πρωτοτύπω
Τριπολιτζά τη 12 Ιουλίου 1823
Ο Γενικός Γραμ. των Εσωτερικών
Γεώργιος Γλαράκης
<Σφραγίς>

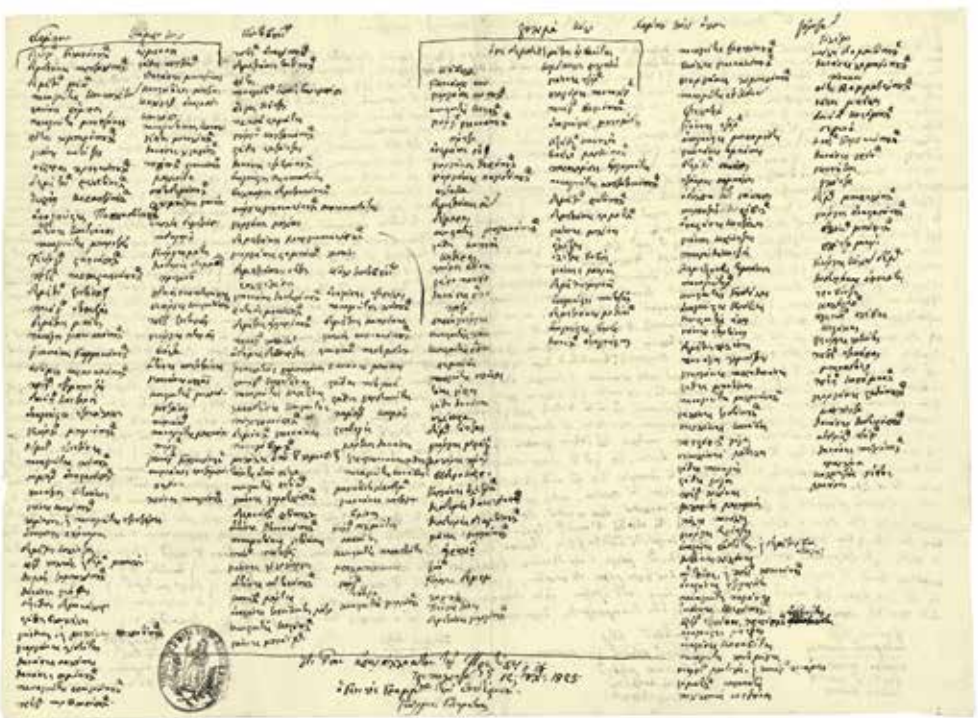

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 12, έγγραφο 31

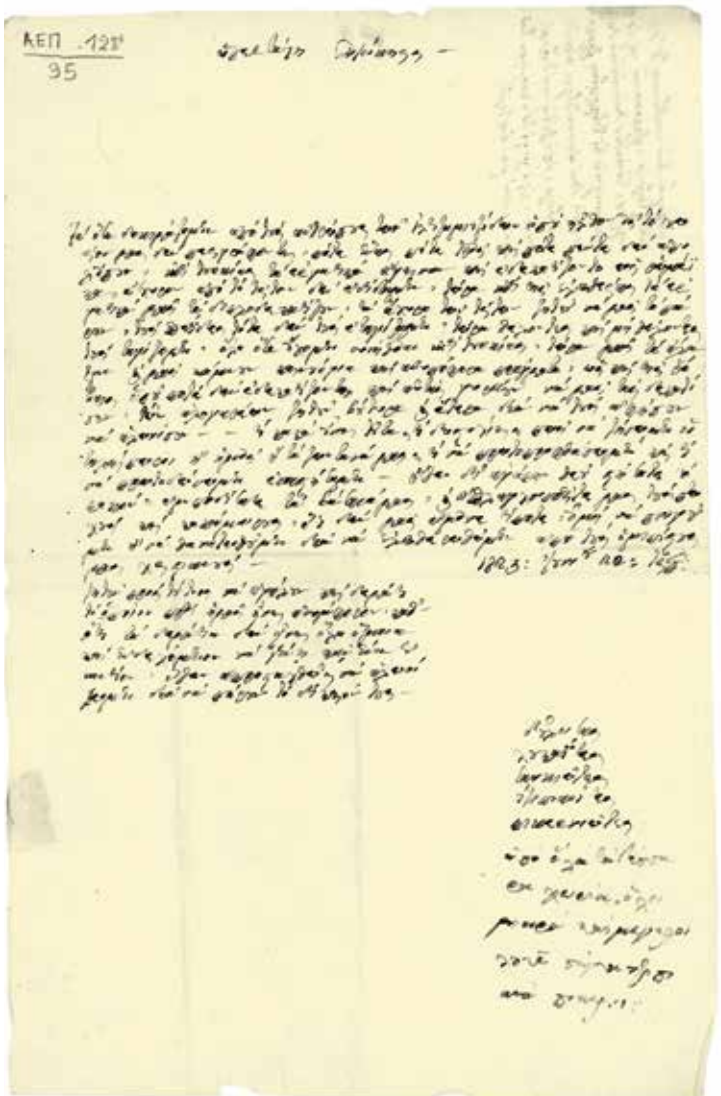

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 12, έγγραφο 95

Αναφορά περί αυθαιρέτου φορολογίας εις δημητριακά.

Υπέρτατη Διοίκησις

Τα όσα δοκιμάζομεν από τους ανθρώπους των Ιλτιζαμιτζήδων οπού ήλθον εις το χωρίον μας δεν περιγράφονται. Πότε ένας, πότε τρεις και πότε πέντε δεν απολείπουν. Επί Τουρκίας τα εργατικά έβγαιναν και εδεκατίζοντο ως ρωμέικα, άχυρον από το τρίτον δεν εδίδαμεν τώρα επί της ελευθερίας τα εργατικά μας τα διπλοδεκατίζουν, τα άχυρα των τρίτων ζητούν να μας τα πάρουν. Τους σπαήδες τότε δεν τους εταγίζαμεν· τώρα θέλοντες και μη θέλοντες τους ταγίζομεν. Όλα όσα είχομεν συνήθειαν επί Τουρκίας, τώρα μας τα άλλαξαν και μας κάμνουν καινούργια και ανυπόφορα πράγματα. Ως και τες ρόβες, οπού ποτέ δεν εδεκατίζοντο, και αυτάς γυρεύουν να μας τας δεκατίσουν. Των αλογαραίων ζητούν βούτυρα και έτερα, διά να τους αφήσουν να αλωνίσουν.
Τι κακά είναι τούτα; τι δυστυχίαι; πώς να ζήσωμεν οι ταλαίπωροι, ή ημείς ή τα ζωντανά μας; τι να πρωτοπροφθάσωμεν και τι να πρωτοδώνωμεν, εσαστίσαμεν. Όθεν δι' αγάπην Θεού στήσατε το κακόν, εμποδίσατε τα βάσανά μας και ευσπλαχνίσθητέ μας τους πτωχούς και κακόμοιρους, ότι δεν μας έμεινε τίποτε ειμή να πνιγούμεν ή να θανατωθώμεν, διά να ελευθερωθώμεν από τους ομοπίστους μας χριστιανούς.

1823, Ιουνίου 22, Τριπολ

Δούλοί σας
Λουκαΐτες
Σαγκιώτες
Τζιπιανίτες
Πικερνιώτες
Από όλα τα τέσσαρα χωρία,
όλοι μικροί και μεγάλοι,
Λουκά, Σάγκα, Τζιπιανά, Πικέρνι

Ζητούν προς τούτοις να εβγάλουν και δεμάτι, το οποίον προς ημάς είναι ασύμφορον, καθότι τα δεμάτια δεν εί-

ναι όλα όμοια και ενδεχόμενον να γένη κανένα εναντίον. Όθεν ας προσταχθώσι να αλωνίσωμεν, διά να πάρουν το δίκαιόν τους.

Επί του νώτου: Αναφορά των κατοίκων του Λουκά, Σάγκα, Τζιπιανών και Πικέρνι εναντίον των αν(θρώπ)ων των ενοικιαστών της επαρχίας Τριπολιτζάς, διά ασυνήθιστους αποδεκατώσεις οπού ζητούν να τους κάμουν. Εστάλη εις το υπουργείον των Εσωτερικών με επιταγήν.

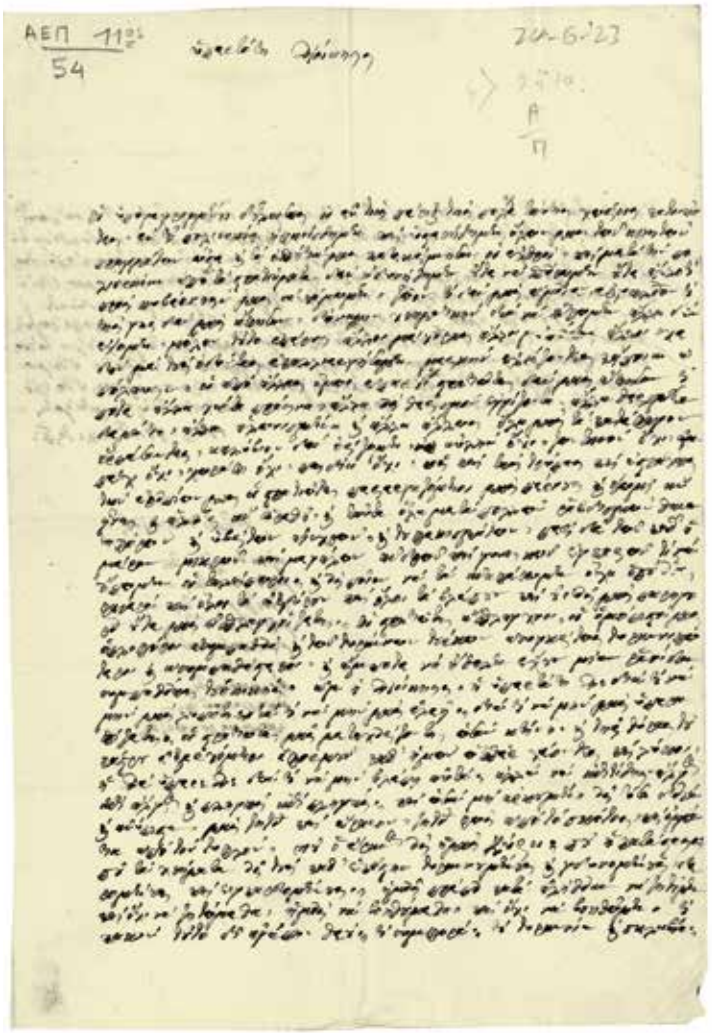

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 11, έγγραφο 54

Αναφορά των Αγιοβασιλειώτων, Μποσινιώτων, Ματζαγριώτων, Μπετινιώτων, Μερκοβουνιώτων, Σεχιώτων, Αγιαννιώτων, Μπασακιώτων, Καλημεροχωρίτων, ζητούντων να μη πληρώνουν έρανον, διά τας δυστυχίας τας οποίας έπαθον και πάσχουν καθ' ημέραν από τους στρατιώτας.

Υπέρτατη Διοίκησις

Οι υπογεγραμμένοι δούλοί σας, οι εν τοις πέριξ της πόλεως ταύτης χωρίοις κατοικούντες, εν τη πολιορκία ηφανίσθημεν και υστερήθημεν όλων μας των κινητών πραγμάτων, ώστε και τα οσπίτιά μας κατεκρήμνισαν οι εχθροί και μετά την πολιορκίαν από τα στρατεύματα δεν ηδυνήθημεν ούτε να σπείρωμεν ούτε άλλο τι προς κυβέρνησίν μας να κάμωμεν ζώον τι δεν μας έμεινεν, εργαλείον τι της γης δεν μας άφησαν, δύναμιν χρηματικήν διά να εύρωμεν άλλα δεν έχομεν. Μ' όλον τούτο επέρυσι άλλοι με χείρας, άλλοι με πόδας, άλλοι σχεδόν με τους οδόντας εκαλλιεργήσαμεν μερικήν, ελπίζοντες κάποιαν απόλαυσιν. Οι από άλλας όμως επαρχίας στρατιώται δεν μας άφησαν τίποτε· άλλα χόρτα πράσινα, άλλα εις θερισμόν εγγίζοντα, άλλα θερισμένα δεμάτια, άλλα αλωνισμένα και άλλα άλλως, όλα μας τα κατέφαγον αρπάσαντες. Καλύβιον δεν ορίζομεν, αυλήν όχι, ζωντανόν όχι, αμπέλι όχι, χωράφι όχι, παιδία όχι, ως και τας τρύπας και αστράχας των ερειπίων μας οι στρατιώται περιεργαζόμενοι μας παίρνουσι· και ψωμί αν είναι και αλεύρι αν ευρέθη. Και ταύτα όλα μετά πολλών ραβδισμών θανατηφόρων και υβρίτων αισχρών και τουφεκισμάτων. Περί δε των καθ' ημέραν μικρών και μεγάλων, ανδρών και γυναικών, εγγαρειών, τι να είπωμεν οι ταλαίπωροι και εις ποίον να τα αναφέρωμεν όλα, οπού είναι φανερά και όλοι τα ηξεύρουν και όλοι τα βλέπουν και ουδείς μας παρηγορεί ούτε μας ευσπλαγχνίζεται. Οι στρατιώται άσπλαχνοι, οι ομόπιστοί μας οπλοφόροι ανομπαθείς και των τυράννων Τούρκων ασυγκρίτως τυραννικώτεροι και ανομπαθέστεροι. Και άμποτε να ήθελεν έχουν μίαν ρανίδα συμπαθείας τουρκικής. Αμ' η Διοίκησις, η Υπέρτατη Δ., διατί να μην μας λυπήται, διατί να μην μας ελέη, διατί να μην μας υπερασπίζεται; Οι στρατιώται μας μεταχειρίζονται ωσάν κτήνη και της θύρας του κάστρου εξερχόμενοι εφορμούν καθ' ημών ώσπερ λέοντες και λύκοι. Η δε Υπερτ. Δ., διατί να μην βλέπη αυτά, αλλά να επιτίθησιν άλγος επί άλγος και πληγάς επί πληγάς; Και ωσάν μη αρκουμένη εις τόσα δεινά και ανύποιστα, μας ζητεί και έρανον, ζητεί φως από το σκότος και ομμάτια από τον τυφλόν. Πού ο έρανος εις ημάς, κύριοι; πού η κατάστασις; πού τα χρήματα εις τους καθ' εκάστην τυραννουμένους και γδυνομένους, δερομένους και εγγαρευομένους; Ημείς πρέπει, κατά αλήθειαν, να ζητούμεν και όχι να ζητώμεθα. Ημείς να βοηθούμεθα και όχι να βοηθώμεν. Τι κακόν τούτο, δι' αγάπην Θεού; τι συμφορά; τι τυραννία και σκλαβιά; Τι να γενώμεν οι ταλαίπωροι και πού να υπάγωμεν να πνιγώμεν διά να παύσουν από ημάς τα βάσανα; Η Υπέρτατη Δ. έπρεπε δικαιότατα να βοηθήση ταύτα τα πέριξ χωρία και όχι έρανον να ζητή και να ζητή παρά του μη έχοντος. Ας λείψη λοιπόν, παρακαλούμεν, αυτό από ημάς, ότι εκτός της ψυχής μας (την οποίαν ευχαρίστως παραδίδομεν) ουδέν άλλο έχομεν· το μοναχόν αδύνατον είναι να έβγη από ημάς ένα παρόμοιον. Είμεθα έτοιμοι να υποφέρωμεν τα πάνδεινα, καθότι επωλήσαμεν τα υποκάμισά μας και τα μανδήλια, τα κεφαλοδέματα των γυναικών μας και εβγάλαμεν τους στρατιώτας· είμεθα έτοιμοι να παραδοθώμεν εις τους πλέον σκληρούς θανάτους· έρανον όμως ούτε έχομεν ούτε δυνάμεθα ούτε υποφέρομεν. Και ευσεβάστως. μένομεν

1823, Ιουνίου 24. Τριπολ.

Δούλοι δυστυχείς

Αγιοβασιλειώται	Σεχιώται
Μποσινιώται	Αγιαννιώται
Ματζαγριώται	Μπασιακιώται
Μπετενιώται	Καλημεροχωρίται
Μερκοβουνιώται	

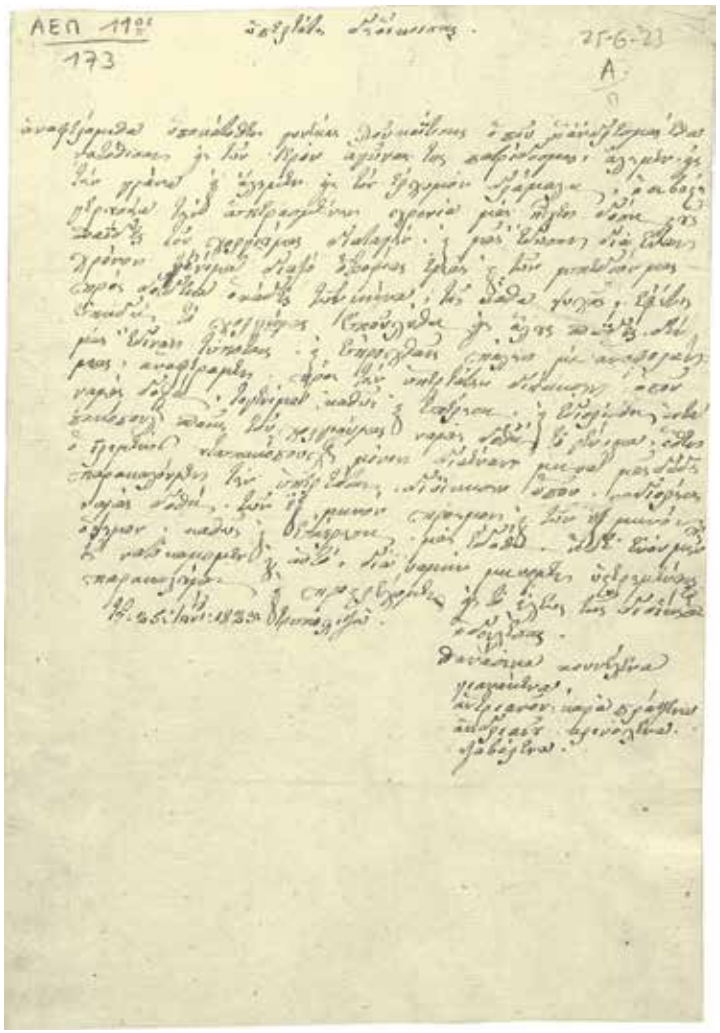

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 11, έγγραφο 173

Χήραι αγωνιστών ζητούν εξ μηνών σιτηρέσιον.

Υπέρτατη Διοίκησις

Αναφερόμεθα υποκάτωθεν γυναίκες Λουκαΐτισσης οπού οι άνδρες μας εθανατώθησαν εις τον Ιερόν αγώνα της πατρίδος μας, άλλοι μεν εις την Γράνα και άλλοι μεν εις τον ερχομόν Δράμαλη. Η Σεβαστή Γερουσία την απερασμένην χρονιά μάς είχεν δώσει στους σπαήδες του χωριού μας διαταγήν και μας έδωσαν διά έναν χρόνον γέννημα διά ζωοτροφίας, εμάς και των μπαιδιών μας, προς δώδεκα οκάδες τον μήνα της κάθε ψυχής. Εφέτος, επειδή το χωργιό μας επουλήθη εις άλλους σπαήδες, δεν μας έδιναν τίποτες· και επροχθές πάλιν με αναφορές μας αναφέραμεν προς την Υπερτάτην Διοίκησιν οπού να μας δοθή το γέννημα, καθώς και επέρυσι· και εδιωρίσθη ο Νταπακόπουλος σπαής του χωργιού μας να μας δοθή το γέννημα. Όθεν ο ειρημένος Νταπακόπουλος μόνον διά έναν μήνα μας δίδει. Παρακαλούμεν την Υπερτάτην Διοίκησιν οπού να διορίση να μας δοθή των εξ μηνών πρώιμον και των εξ μηνών όψιμον, καθώς και επέρυσι μας εδόθη. Ει δε ενού μηνός, τι να το κάμωμεν· και αυτό, διά να μην μείνωμεν υστερημένες. Παρακαλούμε και προστρέχομεν εις το έλεος της Διοικήσεως.

Τη 25 Ιουνίου 1823, Τριπολιτζά

Οι δούλες σας
Θανάσενα Κουνέλενα
Γιαννάκενα
Αντριανού Καραπράτζενα
Ανδριανού Κρινόλενα
Τζαβάρενα

Επί του νώτου: Αρ. 782. Αναφορά της Θανάσενας Κουνέλενας, Γιαννάκενας, Αντριανούς Καραπράτζενας, Ανδριανούς Κρινόλενας και Τζαβάρενας, Λουκαΐτισσων, ζητούντων να διορισθή ο Ταμπακόπουλος να τους δώση εξ μηνών πρώιμον.

Προς το Συμβούλιον των Υπουργών, παρά του υπουργ. του Δικαίου.

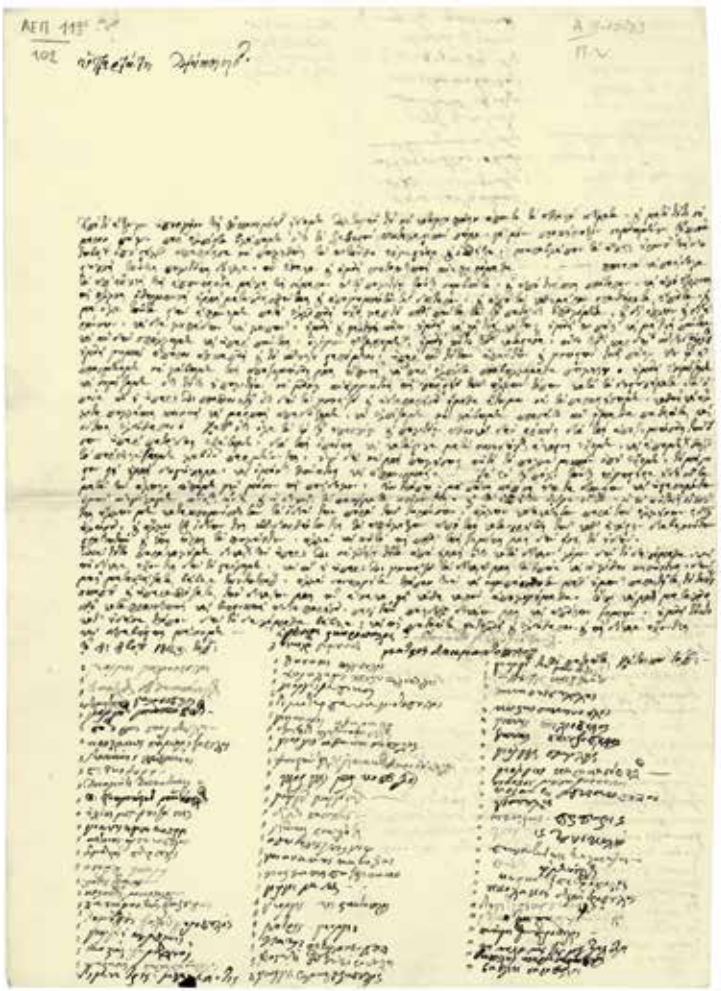

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 11, έγγραφο 102

Οι κάτοικοι Τριπόλεως ζητούν να μη πωληθούν ως εθνικά κτήματα τα πρώην τουρκικά οικήματα της πόλεως.

Υπέρτατη Διοίκησις

Από το έξοχον υπουργείον της Οικονομίας είδομεν διαταγήν του να καταγραφώσιν άπαντα τα εθνικά κτήματα· και μετά τούτο σήμερον πάλιν παρ' ελπίδα βλέπομεν ότι το Σεβαστόν Εκτελεστικόν Σώμα, εις μίαν προκήρυξιν σημειωμένην τη 4 Οκτωβρίου οπού στέλλει, απεφάσισε να πωληθώσι τα ενταύθα εργαστήρια και οσπίτια, παράβλεπαν τα άχρις ουρανού της δυστυχούς ταύτης πολιτείας δίκαια, ων ένεκα και ημείς πατριωτικώς αναφερόμεθα. Φανερά και πασίδηλα τα απ' αρχής της επαναστάσεως μέχρι της σήμερον εν τη πολιτεία ταύτη συμβάντα, και από Τούρκους πρότερον και από Έλληνας, ως άλλους Οθωμανούς ημάς μεταχειρισθέντας και απογυμνώσαντας, δεύτερον, και από τα καθημέραν στρατεύματα έπειτα· και με όλα ταύτα δεν εφάνημεν ποτέ ελλιπείς άχρι λεπτού προς πάντα τα τη πατρίδι οφειλόμενα, και δι' όπλων και δι' εράνων και διά λουφέδων και λοιπών, ημείς και εις τους άνω, ημείς και εις τους κάτω, ημείς εν πάσι και με τους πάντας και, αν δεν σφάλλωμεν, και υπέρ πάντας, ολίγων εξαιρουμένων, ημείς άνευ τινός καταστάσεως, άνευ τινός κερδώου επιτηδεύματος, ημείς γυμνοί, άποροι, ασκεπείς και του επιουσίου στερούμενοι, υπέρ ων τούτων απάντων και γνωστών τοις πάσιν ενώ επροσμένομεν να λάβωμεν τας αποζημιώσεις μας, αίφνης και παρ' ελπίδα προβαλλόμεθα πώλησιν. Ημείς ενομίζομεν και νομίζομεν ότι τούτη η πολιτεία να μείνη ανέγγικτος, ως χωριστή των άλλων τόπων κατά τα δυστυχήματα, τα οποία, αν η Υπέρ. Δ. προσποιηθή ότι δεν τα γνωρίζει και αδιαφορήση, είμεθα έτοιμοι να τα παραστήσωμεν, καθώς και άλλοτε πολλάκις κοινώς και μερικώς απεδείξαμεν, και ελπίζομεν να λάβωμεν προσέτι, αν είμεθα πατριώται και ούτως ελεύθεροι. Καθότι όλα τα εν τη επαρχία και πολιτεία εθνικά δεν αρκούσι διά τας αποζημιώσεις των όσων υπέρ πατρίδος εχάσαμεν, διά τας οποίας και κα-

τάστιχα μετά συνειδότος έκαστος έχομεν, και επομένως θέλει τα παρρησιάσωμεν λαβείν περιμένοντες, ουχί δε να μας πωλήσωσι αυτό το πολλά μικρόν οπού έχομεν, το μέγιστον εις ημάς δυστύχημα και ο μόνος θάνατος και αφανισμός. Τα εν τη πόλει ταύτη εργαστήρια, ήδη όντα μετά την άλωσιν, εύρομεν γην μόνον, ως πασίδηλον. Τίνι τρόπω, με ποίους κόπους εκ τε δανείων και υστερημάτων ημών ανεγείραμεν, Κύριος οίδε και οι δίκαιοι, τα πράγματα κρίνοντες. Και τα οσπίτια ολίγα όντα, οι εν αυτοίς οικούντες άλλων μεν κατεκρημνίσθησαν τα ίδια των παρά των τυράννων, άλλων κατεκάησαν παρά των Ελλήνων εν τη αλώσει και άλλοι εξ ιδίων τους επιδιορθώσαντες τα εφύλαξαν από τας καταχρήσεις των καθ' εκάστην διαβαινόντων στρατιωτών και έως ώρας τα φυλάττουν αλλά και αυτά ως προς τας ζημίας μας δεν είναι το ουδέν. Διά τούτο παρακαλούμεν δικαίως την Υπέρ. Δ. να λείψη τούτο από ημάς, ότι κατά δίκαιον λόγον δεν το δεχόμεθα και ως δίκαιον έχοντες δεν το στέργομεν και αν η Υπέρ. Δ. γνωρίζη τα δίκαιά μας, τα οποία και οι λίθοι κηρύττουσι, δεν μας μεταχειρίζεται βέβαια τοιουτοτρόπως, αλλά συναλγούσα τρόπον τινά και συμπάσχουσα μεθ' ημών παραιτείται του τοιούτου σκοπού και υπερασπίζεται των δικαίων μας, ων ένεκα εις κάθε καιρόν απολογούμεθα. Όχι και μας μεταχειρίσθη καταφρονητικώς και βιαστικώς αδιαφορήση περί των πασιδήλως δικαίων μας και απείρων ζημιών ημείς τούτο κατ' ουδένα τρόπον δεν το δεχόμεθα, βέβαια, και ως πατριώται εντελείς και ελεύθεροι και ως δίκαια έχοντες. Και ευσεβάστως μένομεν

Τη 8 8βρίου 1823, Τριπολ.

Οι πατριώται κάτοικοι Τριπολ.

Γεώργιος Γαλανόπουλος, Βασίλειος Αθανασόπουλος, Δημήτριος Γαλανόπουλος, Γιώργιος Γιαννουκόπουλος, Σωτήριος Σαρδελής, Νικολάκος Σαμαρτζόπουλος, Ιωάννης Λελάκης, Π. Θεοδώρου, Παναγιώτης Παπαδάκης, Παπα-Αναγνώστης Ρουντόπουλος, Ηλίας Μπαρουτζάκης, Γιάννης Χρυσικόπλος, Αντώνης Αρσενόπλος, Δημήτρης Πετρόπουλος, Αποστόλης Γούναρης, Στάθης Τζιάλας, Κωσταντής Ρακόπουλος, Παναγιώτης Τζαρουχάς, Δημήτρης Τζιληγγηρόπουλος, Γιωργής Κουμπούνης, Κώστας Γαρδελινός, Αναστάσης Παρασκευόπουλος, Δημήτρης Μπελεσιώτης, Ευγένιος Σταυρόπουλος, Νικόλαος Μαμουνάς, Θανάσης Φιλόπουλος, Χαράλαμπος Χριστοφιλόπουλος, Γιώργης Μπίκος, Δημητερ Παναγιωτόπουλος, Γιαννακός Αθανασίου, Δημήτριος Αλεξανδρόπουλος, Γιώργης Αθανασόπουλος, Κωνστάντιος και Γιαννακός Καρυδοπουλάς, Γιώργης Μαρκόπουλος, Γεώργιος Γεωργόπουλος, Δήμος Παπουτζής, Γιάννος Πιαλιώτης, Αποστόλης Γεωργίου, Γιαννάκης Καβαθάς, Γιωργάκης Πατρινάκος, Γιώργης Νάκος, Γεώργης Κωσταντόπουλος, Μήτρος Γεωργίου, Γιάννης Αντιριανόπουλ(ος), Κωσταντής Παπαζαφειρόπουλος, Γιώργης Σαμαρτζόπουλος, Κωνσταντίνος Σ. Ζαφειρόπουλος, Μήτρος Διαμαντόπουλος, Γεώργιος Διαμαντόπουλος, Αγγελής Κρετήρας, Θανάσης Πηλάλης, Κώστας Σκηνόπλος, Γιάννης Σπηλιόπουλος, Θάνας Πανουξόπουλος, Γιώργης Σμιρλής, Γεώργιος Καρακασόπουλος, Νικολός Μουσαγιόπουλος, Κωσταντής Μπιλαλόπουλος, Γιαννούλης, Νικόλας Πριπώρης, Γιώργης του Νικόλα, Παναγιωτάκης Τρακοσιάρης, Σπύρος Αρμενόπουλος, Κωσταντής Πετρόπουλος, Νικολάκης Δημητρόπουλος, Δημήτρης Αρσένης, Δημήτρης Παπαγιαννόπουλος, Πανάγος Ζαχαρόπουλος, Νικολάκης του Μεζηλτζή, Βασίλης Καρανεφτόπλος, Βασίλης Σαρόπουλος, Γιάννος του Μανάτη, Γιώργης Πανόπουλος, Λάμπρος Ρακόπουλος, Θανάσης Ρακόπουλος, Προκοπής Μπακάλης, Ηλίας Ματραπουλίτης, Κωσταντής Πακιξής, Γεώργης Δημητρίου Συρμακίσης, Δημήτρης Κωσταντινόπλος, Γιαννάκος Δημητρίου, Γιάννης Καπότας, Δημήτρης Κωστατινόπλος, Κωσταντής Πετούνης, Γεώργης Λεμπεμπλιτζής, Παναγιώτης Μπουλετιώτης, Γιάννος Ξελισάχτης, Δημήτρης Παπουτζής, Μυλωνόπουλος Γεώργης Βενετζενόπουλος, Μήτρος Αγγελόπουλος, Σταύρος Παναγιωτόπουλος, Ηλίας Τζαρουχόπουλος, Γιαννακάς Βρακέλος, Σωτήρας Καζατζόπουλος, Αθανάσης Γαλανόπουλος, Γετίμης Χατζη-Νικόλας, Βασίλης του Λεβέντη, Μιχάλης Τζιρόπου-

λος, Πανάγος Κουλουριδόπουλος, Χατζή-Βασίλης Μπουκούτας, Νικόλας Τζιαβρόπουλος, Γιάννης Κατζηγιάννης, Νικόλας Αντωνίου Νικολής, Σωτηρόπουλος Παναγιώτης, Γιώργη Τζανόπλος, Μήτρος Μαυράδης, Δημήτρης Ζαούσης, Κυριάκος Τζιαβάρας, Δημήτρης Τζιανής, Ευθύμιος Φωτόπουλος, Αναγνώστης Λιναρδόπουλος, Κωσταντής Σταμελόπλος, Ηλίας Κωσταντίνου, Γιώργης Μαναριώτης, Στέφανος Ιωάννου, Αναστάσης Μπαλάκος, Δημήτρης Τζιπιανίτης, Ιωάννης Παναγόπουλος, Γιαννάκος Σαρατζιόπουλος, Σταύρος Ταουλίζης, Ιωάννης Πετρόπουλος, Γιαννάκης Χαλόπουλος, Παναγιώτης Δημητρίου, Δημήτρης Κουδούνης, Κωσταντής Νικολάου Τερζή, Βασίλειος Δημητρίου Συρμακέση, Θεοδωρής Σπυρόπουλος, Συρμακέση, Παναγιώτης Δημητρίου, Κώστας Τζιορόπουλος, Δημήτριος Καβαθόπουλος, Διονύσιος Χρυσικός, Δημήτρης Παναγόπουλος, Κωνσταντής Ζιβιώτης, Δημήτρης Κοντονικολάκος, Σταύρος Σιλιμιωτόπουλος, Δημήτρης Σιλιμιωτόπουλος, Παναγιώτης Μαλησόπουλος, Γιαννάκος Κυριακόπουλος, Παναγιωτάκης Πηλίδας, Δημήτρης Λιόπουλος, Πανάγος Βασιλόπουλος, Χατζη-Κωσταντής, Σπήλιος Τουφεξής, Νικολάκης Παπατωνόπλ(ος), Αναστάσης Τζιπιανίτης, Μήτρος Συναδινόπουλος, Αντριανός Κιουλχαντζής, Δημήτρης Ποταΐτης, Αναστάσης Φινόπουλος, Παναγιώτης Βερόπουλος, Θεοδωρής Αλεξανδρόπουλος, Χαράλαμπος Τελάλης, Ηλίας Κουτρόση, Ευθύμιος Παναγιώτου, Νικολής Κωσταντόπουλος, Θεοδωρής Πύργος, Χρίστος Μαυραγάνης, Νικόλας Παπουτζής Μανουσόπουλος, Χρίστος Κατζηπούλας, Δημήτρης Μαρκόπουλου, Παναγιώτης Κοτζάνος, Κουστένης Παπουτζής, Γιάννος Τζάβρης, Κωσταντής Συρμακέσης, Νικολής Αναγνώστενας, Γιαννάκος Λεβετόπουλος, Γιώργις Σάρος, Προκόπης Αγγελόπουλος, Βασίλειος Κοκκινόπουλος, Θεοδωρής Ζηλωτής, Θανάσης Λεταρίτης, Θοδωρής Σταθόπουλος, Νικολός Παναγόπουλος, Νικολός Καρακασόπολος, Διαμαντής Κοτίκης, Νικολής Θεοδώρου, Θανάσης Ταγαρόπουλος, Αναγνώστης Χριστόπουλος, Γεώργιος Αντωνόπουλος

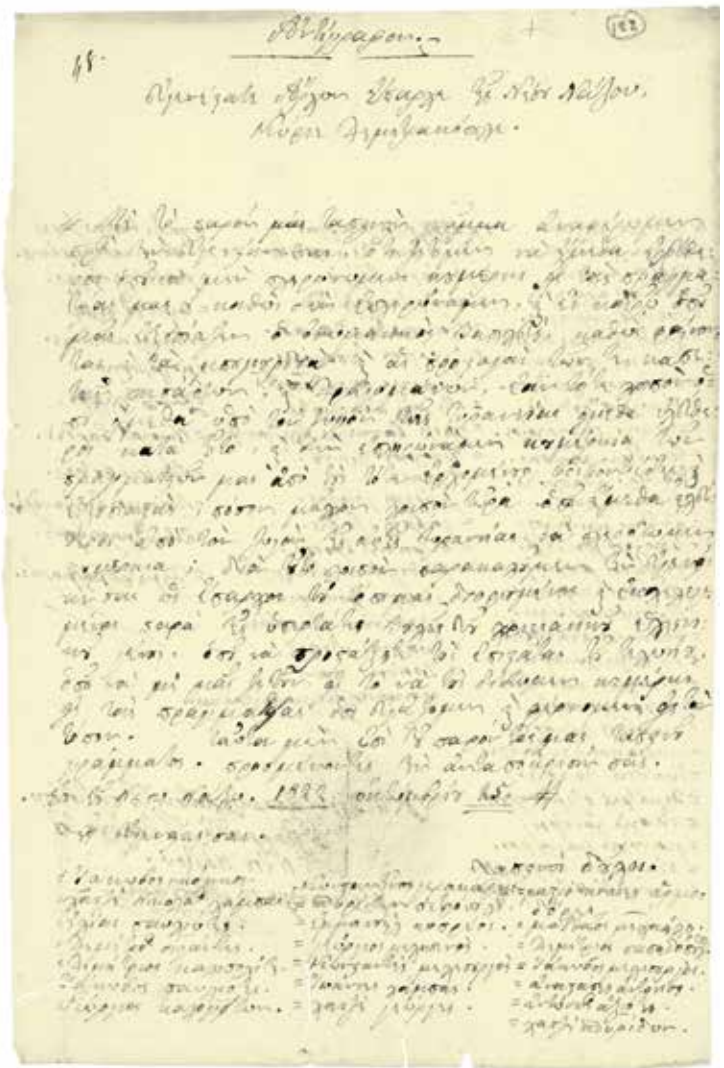

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τ. 15αβ, έγγραφο 122

Αναφορά των κατοίκων της Νάξου προς τον έπαρχο Παναγ. Δημητρακόπουλο.
48.
Αντίγραφον

Ευγενέστατε άρχων έπαρχε της νήσου Νάξου κύριε Δημητρακόπουλε.

Με το παρόν μας ταπεινόν γράμμα αναφέρομεν προς την ευγενείαν σας, ότι ζητούμεν να ήμεθα ελεύθεροι, οπού να μην πληρώνωμεν κουμέρκι εις τας πραγματείας μας, καθώς δεν επληρώναμεν και εν καιρώ οπού μας εξουσίαζεν ο οθωμανικός βασιλεύς, καθώς φαίνονται και τα μπουγιουρδιά και αι προσταγαί των τε καπετάν πασάδων και δραγομάνων. Εάν τότε λοιπόν οπού είμεθα υπό τον ζυγόν της τυραννίας, είμεθα ελεύθεροι κατά τούτο και δεν επληρώναμεν κουμέρκια των πραγματειών μας από τους τότε ερχόμενους βοϊβοντάδες και εξουσιαστάς, πόσον μάλλον λοιπόν τώρα όπου είμεθα ελεύθεροι από τον ζυγόν της αυτής τυραννίας να πληρόνωμεν κουμέρκια; Διά τούτο λοιπόν παρακαλούμεν την ευγενείαν σας ως έπαρχος του τόπου μας διορισμένος και εκλεγμένος παρά της Υπέρτατης Βουλής του Χριστιανικού Ελληνικού Γένους, οπού να προστάξητε τους επιστάτας του Τελωνίου, οπού να μη μας ζητούν εις το να τους δίδωμεν κουμέρκι εις τας πραγματείας οπού ευγάζομεν και φέρνομεν εις τον τόπον. Ταύτα μεν επί του παρόντος μας ταπεινού γράμματος προσμένοντες την ανταπόκρισίν σας.

Εν τη νήσω Νάξω 1822 Οκτωμβρίου 25
Της ευγενείας σας ταπεινοί δούλοι

Ιάκωβος Κόκκος, Χατζή Νικόλαος Χάμπας, Ηλίας Παυλιώτης, Δημήτριος Σιγάντες, Δημήτριος Καπολίτης, Ιάκωβος Παυλιότης, Γεώργιος Καλογείτων, Γεώργης Λαστάς, Πέτρος Λάνδρος, Σπύρος Αρώνης, Αντώνης Αρώνης, Ιωάννης Καγιάφος, Χατζή Γιάννης Αυλίτης, Ιωάννης Χάμπας, Νικόλαος Λάνδρος, Νικόλαος Ποθητός, Στεφανής

Παλαιολόγος, Δημήτρης Χάμπας, θεοδωρής Αναπλιώτης, Νικόλαος Μαρής, Αντώνης Μουνδέλος, Βασίλειος Μουνδέλος, Κωνσταντίνος Γερακάρης, Σπυρίδων Πετρόπουλος, Εμμανουήλ Κυπρέος, Γεώργιος Μελησινός, Κωνσταντής Μελησουργός, Ιωάννης Χάμπας, Χατζή Γεώργης, Μάστρο Πέρος Γναφιάς, Δημήτρης της Μυροδιάς, Γεώργης Ζίγλης, Ανδρέας Πολίτης, Γιάννης του Αθανάση, Γεώργιος Τριπαρόλης, Ιωάννης Παπαδόπουλος, Μηχαήλ Αναπλιώτης, Χατζή Βανκέλης Αλεξαντρή, Νικόλαος Λιανού Ηλίας, Γεώργιος Γκίλης, Γαβριήλ Σαρής, Πετράκης Δροσάς, Μαθουλάκης Αναπλιώτης, Στηλιανός Μπίλιας, Νικόλαος Καρτάλης, Γεώργιος Καρτάλης, Θεόδωρος Αναπλιότης, Μηχάλης Λύκαρης, Νικόλαος Κανουτζέος, Πέρος Λήκαρης, Μανώλης Λήκαρης, Κυριάκος Αλεξανδρή, Ιωάννης Ζαούρης, Δημήτρης Τζιμενόγλους, Νικολής Λάνδρος, Μανώλης Καγιάφος, Νικολάκης Καγιάφος, Μανόλης του Ιανού γαμβρός, Γεώργης Λύκαρης, Στηλιανός Πηταράκης, Ιωάννης Ντούσης, Ιωάννης Καν, Κανακάρης Καληγεράκης, Μαστροθανάσης Αρμοδόρης, Ματθαίος Μιχαήλη, Δημήτριος Παπαδόπουλος, Ιάκωβος Μελισουργός, Αναστάσης Αντώνιος, Αντώνιος Αξιώτης, Χατζή Σπυρίδων, Χατζή Βασίλης Σαρής, Ιωάννης Καβαλιεράκης, Στρατής Γεώργης, Δημήτριος Πίλιας, Μιχαήλ Κονδίλη, Μαστρόγιαννης Μανωλιός, Λεργιός Νικόλαος, Βαρδής Αργύρης, Φουτρής Μανωλιός, Αλεξανδρή, Αντώνιος Μαρμαράς, Δημήτριος Μαρμαράς

Ότι ίσον απαράλλακτον τω πρωτοτύπω.
ο γραμματεύς του έπαρχου της νήσου Νάξου
Ιωάννης Γ. Μουσουδάκης

Ο συλλογικός τόμος

Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα

στοιχειοθετήθηκε από τον Γιώργο Κυριακάκη,
τυπώθηκε σε χαρτί Magno Volume 115 γρ., σε 2.500 αντίτυπα,
από την **Pressious**Arvanitidis,
για λογαριασμό της Τράπεζας Πειραιώς
τον Δεκέμβριο του 2021.

ISBN: 978-618-86008-0-5